

Otto Bremer.
19. 6. 93.

1929 [illegible] : 12.50 (F. Schöningh, Paderborn)

sehr selten

ONZE REIS

NAAR

Sagelterland.

Dagelyksche Kleeding,
der Sagelterlander vrouwen.

ONZE REIS

NAAR

Sagelterland,

BENEVENS DESZELFS GESCHIEDENIS,

EENE BESCHRIJVING

VAN DEN AARD, DE ZEDEN, DE GEWOONTEN ENZ.

VAN DESZELFS BEWONERS

EN

EENE KORTE SCHETS EN WOORDENLIJST

VAN HUNNE TAAL.

DOOR

JHR. MR. M. HETTEMA

EN

R. R. POSTHUMUS,

Leden van het Koninklijk Genootschap van Noordsche Oudheden te Kopenhagen, van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Provinciaal Friesch Genootschap ter beoefening der Friesche Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, enz. enz.

Met eene kaart en platen.

Te FRANEKER, bij

G. Ypma.

1836.

Frisii vocamur, quo, a prima gentis origine, inter veteres Germanos noti ac Romanis formidabiles fuimus propter fortitudinem, et acre libertatis studium.

Dat is:

Wij dragen den naam van Friezen, onder welken wij, van de eerste opkomst van het volk af, onder de oude Germanen bekend en voor de Romeinen ontzaggelijk waren, wegens onze dapperheid en gloeijende liefde voor de vrijheid.

Sibren Siccama, *in de voorrede van de Lex Frisionum.*

Drie woorden aan de Lezers.

Lezers! die er belang in stelt, hier ontvangt gij ons gemeenschappelijk werk over Sagelterland. Het zal u wel onverschillig zijn om te weten, welk juist het aandeel van ieder onzer in dezen arbeid zijn mag. Het geheel, met al zijn goed en kwaad, staat op ons beider naam als de vrucht onzer gezamenlijke nasporingen; gelieft met deze verklaring tevreden te zijn.

Dat ons werk zoo laat de wereld intreedt, heeft zijne oorzaak in omstandigheden, welke alleen van ons zelven voor een gedeelte hebben afgehangen. Maar hier kunt gij u van verzekerd houden, het heeft door deze vertraging in onderscheidene opzigten veel gewonnen: op veel grootere volledigheid, zamenhang en naauwkeurigheid kan het hierdoor aanspraak maken.

Het kaartje van Sagelterland, hierbij gevoegd, is door den Heer W. VAN PEYMA, deels naar eene, door ons in het land zelf ontworpene ruwe schets, deels naar mondelinge opgaven van een' Sagelterlander in verband met onze schets, eene nieuwe kaart van Oldenburg en andere geteekend. De plaat, de kleederdragt van ongehuwde Sagelterlander vrouwen voorstellende, is naar eene, door

ons almede in Sagelterland *zelf, volgens het oorspronkelijke model, ontworpene schets door den Heer* C. B. BUYS *te* Leeuwarden *geteekend. Wij brengen dezen beiden Heeren voor hunne verpligtende vriendelijkheid onzen zoo welverdienden als hartelijken dank toe.*

Wij hebben geoordeeld dat de Sagelterlander Archiven, nu wij daartoe in staat gesteld waren, hoe belangrijk of onbelangrijk zij dan ook gekeurd mogen worden, hoe onvolledig zij ook zijn, door ons aan het publiek behoorden medegedeeld te worden, en wel zoo getrouw als mogelijk, ja, zoo als men het noemt, met eene diplomatische naauwkeurigheid.

Voor het overige, Lezers! kunt gij nu, als gij wilt, zelve komen en zien, en moet gij zelve oordeelen. Wij kunnen toch zelve de waarde of onwaarde van ons boek niet bepalen. Wantrouwt gij misschien uw eigen oordeel, wel nu! de Recensenten zullen het u dan wel zeggen, wat goed of kwaad, te veel of te weinig, in ons werk is.

Doch gaarne zagen wij, dat men ons in de plaats van datgene, wat de onfeilbare afkeuring zal moeten ondergaan, iets beters in de plaats gave. Vaartwel!

September 1836.

INLEIDING.

Eenheid in het menigvuldige is de groote wet, welke de wijze Schepper al zijne werken heeft voorgeschreven, en die nimmer straffeloos overtreden werd. Aan deze weldadige wet is de mensch evenzeer als al de overige schepselen onderworpen. Eenheid in den aanleg onzer natuur, in het wezen van ons denken, gevoelen en de hoofdzakelijke manier, waarop wij onze gedachten, gevoel en hartstogten uitdrukken, vereenigt zich hier met de, voor het menschdom zoo heilzame verscheidenheid. Eene verscheidenheid, die zich bij elken mensch in toon van stem en verschil van gelaatstrekken zelfs, buiten al het overige, in het oog loopend vertoont, en wel altijd zal blijven vertoonen. De

menschelijke beschaving moge veel van deze verscheidenheid weggenomen, en aan de menschen, zooverre zij door haar bereikt werden, eene zeer gelijke, gladde en blinkende oppervlakte gegeven hebben, terwijl zij tevens door overdrijving maar al te dikwijls de oorspronkelijke kracht wegschaafde; -- eene verderfelijke en onnatuurlijke staatkunde moge de overdrijvende beschaving met heillooze oogmerken de hand bieden, en zelfs de beschaving als een werktuig bezigen, om, door het wegnemen der verscheidenheden tusschen menschen en menschen, deze tot gelijkmatig werkende poppen, of ronddraaijende raderen in haar zamenstel, te doen dienen: -- zij zullen beide in de onveranderlijke natuur der menschen en in de eeuwige wetten der dingen wel haren keerkring vinden. De menschelijke natuur laat hare regten niet straffeloos verkrachten, maar dwingt op haren tijd haren verkrachter zelfs tot hare eerbiediging. Nimmer zullen die twee de menschelijke zielen in een' en denzelfden vorm kunnen vergieten. Het is voor haar onmogelijk zelfs twee menschen gelijke gelaatstrekken en gelijken toon van stem te geven. Verre, zeer verre hebben zij het, wel is waar, in dezen gebragt; maar *hier* begint men reeds de verdervende gevolgen harer bemoeijingen in te zien en te gevoelen; *daar* wist nog een klein hoopje volks zich aan hare invloeden, althans ten deele, te onttrekken, en zich in zijne oorspronkelijkheid, hoe bezwaarlijk dan ook, te handhaven.

Lichtende punten, voorzeker, voor den vrijen mensch, die zijne natuur volgt, op dit wereldtafereel! Verkwikkende rustplaatsen voor het, door eene zoo

verre gedrevene eentoonigheid vermoeid en afgemat oog! Zulke verschijnselen boeijen en trekken den welgestemden mensch tot zich, en wekken denkbeelden, uitvloeisels zijner reine natuur, en herinneringen aan het goede uit de tijden, die niet meer zijn, in hem op, op eene wijze, welke hem opbeurend zijne waarde en hooge bestemming doet gevoelen.

Een klein volk, dat naauwelijks op de kaarten en in de geschiedboeken geteekend staat en genoemd wordt, maar dat zijne natuur, taal en zeden tot nu toe vrij ongeschonden bewaarde, trekt daardoor de beschouwing van anderen tot zich, en wekt eene belangstelling in de onderzoeking en kennis zijner nog onbeschaafde eigendommelijkheden, welke het gewis buitendien nimmer zou hebben kunnen te voorschijn roepen. Hoogst aangenaam is het voor ons, te midden van zooveel, zoogenaamde, kunst, eens eenige oogenblikken in de vrije natuur te vertoeven, en door haar van nabij te beschouwen onzen geest te ontspannen en te verlustigen.

Zoo ging het de schrijvers van dit werk over het zoo kleine en onbekende *Sagelterland*, dat door hen in den zomer van het jaar 1832 is bezocht en onderzocht geworden. Zij hebben gemeend hunne waarnemingen omtrent dit land, en de vrucht hunner onderzoekingen naar de geschiedenis, taal en zeden dezer Friezen, hoe die dan ook zijn mogen, aan het lezend en letterlievend algemeen, en vooral aan hunne mede-Friezen, te mogen en te moeten aanbieden.

Zeer klein is wel het land en zeer onaanzienlijk het volk, waarover wij schrijven zullen. Het le-

vert geene helden op, die zich door hunne bloedige kleur onderscheiden; zijne geschiedenis bevat geene heldendaden, die zich wijd en zijd door het geween der verminkten en gekwetsten, door het zuchten der stervenden, doen hooren. Het levert ons wel geene rol van wijzen en geleerden in onderscheidene betrekkingen en vakken, die de verlichters en weldoeners der menschen waren. Maar het is een oorspronkelijk volk, lezers! Het heeft zich, wat het wezen eens volks uitmaakt, ten opzigte zijner taal, zeden en zelfstandigheid, zooveel in hem was, bewaard voor de alles inslokkende draaikolk der, zoogenaamde, beschaving. Het heeft dien eerbied voor zich zelf bewaard, welke anderen eerbied voor ons inboezemt, en ons, zooverre de drang der omstandigheden dit gedoogt, vrij doet blijven voor de algemeene besmetting. Het spreekt eene taal, letterkundigen! die eeuwen heugt, en die niet alleen de naauwste verwantschap heeft met de Germaansche en Scandinavische talen, maar zelfs ouder en zuiverder is dan, ja den grondslag uitmaakt van ons hedendaagsch Nederlandsch. Dit kleine volk, Friezen! spreekt uwe landtaal, die het grondwerk vormt van de taal van het zoo nationale en trotsche Engelsche volk, en van het met jeugdige reuzenkracht zich volmakende, zoo uitgebreide en vrije *Amerika*.

Dit kleine volk, Friezen! is een gering overblijfsel van het voorheen zoo uitgebreide en magtige Friesche volk. Een overblijfsel van dat volk, hetwelk met zijnen naam zijne taal bewaarde, of redde uit de puinhoopen der eeuwen. Van *dat* volk, dat door zelfstandigheid, zucht tot vrijheid en on-

afhankelijkheid de legioenen der alles overheerende Romeinen durfde tegenstaan, en hen eindelijk uit zijne poelen en moerassen verjoeg. Zijne onafhankelijke geest en dapperheid behaalden de overwinning op de heersch- en hebzucht der magtige wereld-dwingers, verzwakt en verslapt door hunne lage en teugellooze driften.

Dat kleine volk behoort met u, Friezen! tot die vaderen, die door hunnen moed en standvastigheid hunne Frankische overheerschers dien eerbied wisten in te boezemen, dat zij hun hunne wetten en vrijheid lieten, en hen door grootere voorregten aan zich zochten te verbinden. Hollands Graven konden door hunne veroveringszucht deze Friezen niet ten onder brengen. Vrijheidszucht en heerschzucht zijn geene gelijke partijen. —

In de wetten uwer voorouders, Friezen! die zoo eerbiedwaardige gedenkteekenen van hunnen fieren moed en vrijen zin, vindt gij nog dezelfde taal in het wezenlijke en hetzelfde gevoel als de Sagelter-Friezen nog met u spreken, en als hen even als u bezielt. Slaven der wetten en des regts, konden uwe voorvaderen geene onderdrukking en stelselmatige uitzuiging dulden. De Sagelterlander is nog even zoo slaaf der wet; maar vonken van vrijheidsgevoel en diepen afkeer van overheersching glimmen er ook nog in zijnen boezem.

Ons geschrijf moge dan al bij zulke menschen geene goedkeuring vinden, die alleen waarde hechten aan het klinkende, blinkende en schitterende van onzen tijd. Het moge miskend worden door zulke letterkundigen, die hunne grootheid in de

naäping van het slechte vreemde en niet in oorspronkelijkheid stellen. Dit zij zoo! De goedkeuring der zulken is ons ook niets waardig, ja zelfs zouden wij ons die tot schande rekenen.

Maar gij, minnaars van oorspronkelijke, reine natuurtrekken, nog door geenen adem des tijdgeestes verpest, door geene valsche beschaving meer dan half uitgewischt! gij zult wel eens een blik willen slaan in ons werk. Moge het u niet mishagen! dan bereiken wij ons doel. En gij, grondige onderzoekers der taal en letteren, die aan geene banden van gezag, vooroordeel of stelsel ligt! keurt gij onze opgaven niet geheel onbelangrijk, wij stellen hoogen prijs op dit uw oordeel.

Op uwe goedkeuring, regtaarde Friesche landgenooten! stellen wij den hoogsten prijs, en daarop rekenen wij met zekerheid. Het geldt uwe taal en hare geschiedenis, uw volk en zijn eerwaardig karakter; het geldt de deugden uwer vaderen, die een zwakke en verzwakkende tijdgeest niet geheel heeft kunnen uitdelgen.

Gij zult ons de onvolledigheid onzer berigten ten goede houden. Gij zult het gebrekkige er in verschoonen. Wij zullen waarheid en onopgesmukte naauwkeurigheid in acht nemen. Gij zult onpartijdig over ons vonnissen, het kwade laten blijven, en het goede tot uw nut *aanwenden.*

REIS
naar het
Sagelterland en terug.

Als iemand korte reizen doet,
Kan hij niet veel verhalen.
CLAUDIUS; veranderd.

Reizigers, die eene reis ondernemen en volbrengen, welke hen slechts 30, 40 uur van hunne woonplaats verwijdert, moeten afstand doen van het gewoon voorregt der zulken, die honderden van uren afleggen, namelijk, om het ledige in hunne hersenen en in hun verhaal door leugens aan te vullen. Wij zullen dan ook dit voorregt aan reizigers in het groot en schrijvers van couranten overlaten, die thans ook, vooral de laatste, er genoegzaam voor zorgen, dat de leugen-fabriek niet in verval geraakt. Weinig kunnen wij leveren, maar dit moet en zal dan ook waarheid zijn.

Den 17 Julij 1832 reden wij des morgens van *Leeuwarden*, en kwamen op den middag van dien dag te *Groningen* met de diligence aan. Wij reden

langs den straatweg op eene snelle manier. Straatwegen en diligences bespoedigen het reizen zeer. De mensch heeft nu ook zoo veel te doen in dezen korten tijd zijns levens, dat hij de middelen ter bespoediging zijner reizen en zaken niet te veel meent te kunnen vermeerderen. Of hij zich hier in ook verrekent, zoo als dit ADAM's kinderen wel eens meer overkwam, zal de tijd leeren.

Wij vonden in onze diligence een' Zwitser, en dus een' republikein van geboorte en een' koopman van bedrijf. Hij was nu van geloofsbelijdenis een sterk koningsgezinde en in zijn hart een grove egoïst; zoo als er trouwens wel meer zijn. Door den opstand der Belgen was hij naar *Holland* gegaan, vond daar nu beter zijne rekening bij, en waarom zoude hij dan nu zijne vaderlandsliefde ook niet uitstallen?

Voorzeker, aan zulke PROTEUSEN, die honderderlei gedaanten aannemen en zich in de strijdigste vormen vertoonen, doch wier geheele ziel en wezen grover, of fijner, egoïsme en eigenbaat is, zal het de maatschappij nooit mangelen.

Wij willen hier nog eene vraag ter beantwoording aan onze lezers voorstellen. Zij is deze: Daar ons land van vreemdelingen wemelt; daar een aanzienlijk gedeelte van de bevolking onzer handelsteden, zoo als *Amsterdam* enz., uit oorspronkelijke vreemdelingen, die hier hun brood zoeken, bestaat, hoeveel afslag geeft dit op onze nationaliteit en karakter?

Van *Groningen* ging het den namiddag van dien dag verder met de trekschuit naar *Winschoten*, waar wij, zonder iets merkwaardigs gehoord te hebben,

dan alleen nieuwe bewijzen van de weinige bekendheid van het landje, waar wij henen reisden, aankwamen. Wij bleven den nacht in dit Groningerlandsche vlek, en reden den volgenden morgen met een' Emder retourwagen naar *Weener*, in *Reiderland* gelegen.

Wij reden van *Winschoten* door het vruchtbare *Oldambt*, en verlustigden ons in het gezigt van de akkers met heerlijke vruchten overdekt. O, hoe veel geeft de goede moeder natuur aan hare kinderen! Verrukkend is het beschouwen van zulke volle en golvende graanvelden, bewijzen van de vlijt en het wijs bestuur van den landman. Van den landman, dien steun en die kern van elke maatschappij, daar hij met de voortbrengselen zijner werkzaamheid allen voedt. Wierd zijn bedrijf en zijne moeite maar zoo niet miskend en zijn zweet beter beloond!

Zoo kwamen wij in de kleine vesting *de Nieuwe Schans* aan. Aldaar lagen eenige soldaten om mede den sluikhandel, die hier op de grenzen van *Oost-Friesland* en ons land zoo sterk gedreven wordt, te weren. Nuttelooze voorzorg, daar de winzucht alle waakzaamheid verijdelt, en alle belemmeringen van dezen verderfelijken handel steeds uit den weg zal ruimen. Hooge inkomende of uitgaande regten zullen steeds de sluikerij in leven houden. Lage regten zijn het eenige middel om dit bederf te weren; maar de kostbare regeringen moeten der menschelijke hebzucht dit al te schoon lokaas toewerpen; zij hebben zeer hooge noodig. Zout, sterke dranken enz. zijn hier zoo de voorwerpen van dezen handel.

Wij ontmoetten op de *Schans* een' man en eene vrouw

uit *Papenburg*, die hunnen zoon, een varensgezel, herwaarts gebragt hadden, ten einde in *Holland* voor zich in de koopvaardijvaart verder eene dienst te zoeken. Wij vroegen deze lieden, die slechts op een' afstand van vier uren van het *Sagelterland* woonden, het een en ander betreffende dit land. Onder het gesprek begonnen wij in het Friesch met ons beiden te spreken, waardoor de matroos ons hield voor Sagelterlanders, die, na hunne fortuin gemaakt te hebben, nu hun land eens weer zouden bezoeken. Van deze zijne meening was hij, wat wij ook daar tegen verklaarden, niet weer af te brengen. Onze spraak bewees dit, zeide de jongman, hoezeer wij het tegendeel mogten verzekeren. Een onomstootelijk bewijs voor ons beiden, dat wij tot onze blijdschap in onze verwachtingen, omtrent het bestaan der Friesche taal in dat landje, niet bedrogen zouden worden. Deze proef was toch zoo geheel ongezocht en dus afdoende.

Van de *Nieuwe Schans* vervolgden wij onze reis, en bevonden ons nu al spoedig aan hare oostzijde op Oost-Frieschen bodem, in het zoogenaamde *Reiderland*, door de rivier de Eems van het overige *Oost-Friesland* afgescheiden. Buiten ons ongelukkig vaderland, waren wij nu in een land, nog ruim zoo rampzalig. *Oost-Friesland* eens zoo vrij, eens zoo gelukkig, zelfs onder den Koning van *Pruissen* als zijnen beschermheer, deelt in overvloeijende mate in de ellende dezes tijds. Eens een vrij en onafhankelijk deel van het vrije *Friesland*, is het nu een veracht aanhangsel van het Keurvorstendom *Hanover*, dat weder een gewest van *Engeland* is.

Oost-Friesland bezit alleen waarde in het oog zijnes overheerschers, in zooverre het lasten tot onderhoud van Hanoversche ambtenaren kan opleveren, die dus ook natuurlijk als een' zondvloed dit eens gezegend land overstroomen. Deze leven hier, als de bloedzuigers, van het bloed der ingezetenen, en beloonen hen daarvoor met verachting en hoon. Driewerf ongelukkig land in zulke afhankelijke omstandigheden! ! ! Hoe verbitterend is in zulk een' toestand de herinnering aan hetgene men eens in betere tijden was!

In *Oost-Friesland* werd, toen het nog vrij was, de Friesche taal gesproken, zoo als de Broekmer brieven, het Emsiger landregt en het Asigaboek dit boven alle bedenking stellen. De naam zelfs van dit gewest wijst zijne voormalige landstaal en andere betrekkingen en toestand aan. Thans is alles reeds plat-Duitsch, vooral in het oostelijke gedeelte, en in het westelijke neemt die tongval hand over hand toe. Alles neigt zich daar meer en meer naar het Duitsche: alles wordt door Hanoversche invloeden daar henen geleid. In zijne aanmatigingen, ja, laten wij het bij zijnen regten naam noemen, in zijne dwingelandij, over dit land gaat het bestuur zoo verre, van het gebruik der Hoogduitsche taal zelfs in de godsdienstoefeningen der Hervormden, die, in het westen van dit land wonende, tot nog toe aldaar de Nederlandsche bezigden, bij hoog bevel te hebben ingevoerd. Zoo wil dan daar eene verschrikkelijke en heerschzuchtige staatkunde de Predikanten dwingen, in eene, hun vaak vreemde, altijd ongewone taal God te bidden en te danken en het

volk te leeren, en de gemeenten, om in eene bijkans geheel onbekende taal het Opperwezen te vereeren en zich te laten onderwijzen. Hoe ongerijmd! maar ook hoe onderdrukkend! Hier dringt wel degelijk de dwingelandij in de laatste en heiligste schuilplaatsen der vrijheid, in de tempelen der Godsdienst. Wanneer deze vervolgde daar niet meer veilig is, waar zal zij het dan zijn? Maar wanneer ook Christenen zich zulk eene onderdrukking laten welgevallen, verdienen zij die dan niet, althans eenigzins? Schept men zoo zich niet zijne eigene tirannen?

Men is eerst ingenomen met het nieuwe en vreemde, en wordt zoo allengskens de speelbal der heerschzucht, voordat men het zelf weet. Uitdelging der nationale taal was en blijft steeds het doel van onderdrukkers en overheerschende regeringen. De staatkunde begrijpt maar al te wel, dat de vernietiging der landstaal de vernietiging der nationale onafhankelijkheid en vrijheid is. Vandaar deze pogingen, welke, als zij slagen, der staatkunde, die in alles eenzelvigheid en gelijkheid wil, zulke uitnemende diensten bewijst. Hetgene NAPOLEON met ons land deed, toen hij over ons heerschte, de Fransche taal in te voeren, doet men te *Hanover* voor *Oost-Friesland*, om zoo zelfs het laatste vonkje van vorige vrijheid en zelfstandigheid uit te dooven. De taal is toch de menschelijke geest, zoo als hij zich aan anderen vertoont; zij is er de buitenzijde van. De besmetting en verbastering der binnenzijde zich nu aan de uitwendige mededeelende, zoo zal het bederf en de slavernij volledig zijn. De taal is de band

tusschen menschen en menschen, voor- en nageslachten; zij vereenigt individuen tot huisgezinnen, huisgezinnen tot natiën. Maak dezen band los, geef er eenen anderen voor in de plaats, en gij hebt als overheerscher uw doel bereikt; dit laatste middel, bij al de overige der staatzucht gevoegd en met gevolg aangewend, maakt hare zegepraal volkomen. Een wenk voor elke natie, die vrij en zelfstandig wenscht te blijven als volk.

Ongemerkt naderen twee gewesten op de grenzen elkander in taal, levenswijze, bouworde van huizen en meer andere dingen; dit een en ander vloeit daar ongevoelig in elkander door onderling menigvuldig verkeer en bestendige aanraking. Duidelijk ontwaart men dit ook bij het verlaten van den Nederlandschen grond en het doortrekken van *Reiderland.* De grond van deze streek, die door de Eems, als eene natuurlijke grensscheiding, ons land is toegewezen, is vette en zware klei, althans voor het grootste gedeelte.

Doch wat beteekent nu *Reider* in *Reiderland?* Is *Reider riet*, met *riet* bewassen land, zoo als deze streek in vroegere eeuwen, als aan eene rivier gelegen, gewisselijk zal geweest zijn? Of is *Reider* verwand aan *rijd*, *roede*, een stroomend water, *ruere*, *ῥεῖν*, stroomen, de oude naam der rivier de Eems geweest, aan wier eene zijde dit land gelegen is? Dit laatste is het waarschijnlijkste; zoo heeten de *Dongerdeelen* aldus naar de oude rivier de *Donger*, aan wier beide oevers zij lagen.

Wij kwamen nu het eerst in het niet onaanzienlijk dorp *Bonda* aan. Dit dorp heeft op zich zelf,

buiten de uitgebreide gehuchten en de vette polders, welke er onder behooren, eene bevolking van 1344 inwoners. De naam *Bonda* zal wel zooveel zeggen als *vereenigings-woonoord;* hetzelfde woord vinden wij in *band* weder, zoo als in *Braband*, *Teisterband* en de *Band*, eene zich bij *Oostmahorn* vrij verre in de Wadden uitstrekkende bank of soort van terp, *Terband*, een Friesch dorp, en meer andere. De wortel van dit *band, bond*, *bund* ligt, dunkt ons, in het nog in het Engelsch bestaande werkwoord *to be*, ons Friesch *ik bin*, *binne*, *wij binne*, *jae binne*, en in ons voorzetsel *binnen*. Deze wortel bestaat nog en heeft zich in verschillende, overgedragene en verwante beteekenissen verspreid, met verandering van vorm door de onderscheidene Germaansche en Scandinavische talen. De grondbeteekenis achten wij *verbinden*, *vereenigen* te zijn, door *omvatting*, *bevatting*, *omsluiting*.

Wij reden zonder ons op te houden door het in de lengte vrij uitgestrekte *Bonda* naar *Weener*. Tusschen *Bonda* en *Weener* kwamen wij langs den Beschoten Weg, eene zandige en veenige streek, waar zich in latere tijden arme menschen hebben nedergezet, die hier nu door een weinig schralen landbouws hun sober bestaan zoeken en vinden. Armoede viel ons overal in het oog. De hutten, de bedelende kinderen, met schaars hun ligchaam dekkende lompen bekleed, alles stelde ons het beeld eener eerst opkomende en met zwarigheden worstelende maatschappij of aanleg, zoo als gij het noemen wilt, lezers! voor oogen. Doch het was toch het begin eener zich ontwikkelende nijverheid, de eerste

kiem van toekomstige betere welvaart. De Schepper legde het vermogen en de aandrift tot ontwikkeling, uitbreiding en volmaking in de natuur van elken mensch. Aan deze neiging schenkt ook de mensch altijd voldoening, wanneer de regeringen zijne werkzaamheid den vrijen loop laten. De natuur brengt toch altijd het goede van zelf voort; wanneer de besturen slechts, zoo veel zij kunnen, het kwade en alle belemmeringen in den wasdom van het goede uitroeijen. Wanneer de bestuurders der menschen meer willen doen; wanneer zij den groei van het goede anders als door opruiming der hindernissen willen bevorderen, wanneer zij zelfs scheppen willen, dan slagen zij niet alleen niet in hun pogen, maar bederven de natuur in hare werkingen. Dan worden de vaders der volken, door onkunde, overdrijving van het goede en verkeerde maatregels, hunne dwingelanden, daar zij meer willen zijn en doen, dan de natuur hun oplegde en hunne krachten vermogen. Toen wij den Beschoten, en uit veenig zand gemaakten, Weg, die dus ook volgens de naamsaanwijzing van lateren tijd schijnt, ten einde waren, reden wij tusschen de Weener *Gaast* en *Meenteweide*, in de nabijheid dier plaats gelegen, door.

Gaast is hoog, zandig bouwland, door kleine gruppels of landruggen in onderscheidene deelen afgeperkt. Dit woord sproot met de woorden *geest* en *gest* zeker uit éénen wortel, namelijk uit het diep uit de keel opgehaalde en om hoog gedrevene *cha*, *ka*, *ga*, en is nog ook in onderscheidene Friesche, Groningerlander en Oost-Friesche dorpsnamen, zoo als bekend is, overig.

De *Meente*, de gemeenschappelijk gebruikte dorpsweide, herinnert ons aan vroegere tijden, toen de grondeigendom nog in gemeenschap bezeten werd, en de voortbrengselen daarvan ook aldus gebruikt werden. In ons *Friesland* heeft men van het gebruik dier tijden nog den naam van *Boerfenne*, een groot stuk weidlands bij vele dorpen, over. Deze zullen dan ook bij ons *Meenteweiden* geweest zijn; daar *boer* in dit woord evenveel als *buurt*, *dorp*, *meente*, en *fenne*, laag *weidland* beteekent: *Fenne* is hetzelfde woord als *veen*, *turfveen* en het Engelsche *fen*, moeras.

Dit gemeenschappelijk bezit en genot moest uit den aard der zaak met de bouwlanden vroeger ophouden dan met de weiden of fennen. En hoe meer ook hier de verdeeling toeneemt, hoe meer de maatschappij bloeijen zal, daar toch de nijverheid vrijer handelen en zich ontwikkelen kan bij afzonderlijk, dan bij gemeenschappelijk eigendom.

Van tijd tot tijd verdwijnen meer en meer de sporen dezer gemeenschap, daar het maatschappelijk ligchaam zich uit zijne natuur evenzeer als dat van elken mensch ontwikkelt.

Wij hielden ons eenige oogenblikken in het niet onaanzienlijk vlek *Weener*, zeer digt aan de Eems gelegen, op, om van hier verder onze reis naar het *Sagelterland* te voet te volbrengen. *Weener*, de zetelplaats der ambtsregering, telt bij de 2406 inwoners, heeft eenige fabrijken, als drie garen- of twijnfabrieken, drie tigchelwerken, meest voor eigene behoeften, en vier molens.

Wat de beteekenis van den naam van dit vlek

aangaat: *Weener* kan, wegens de aangename en schoone ligging aan de Eems en Gaastlanden, zoo heeten, vermits *waen* onder anderen in het Zweedsch *schoon*, *bevallig* beteekent; of anders kunnen wij aannemen, dat *Weener* zooveel als *wijner*, *bogt*, *kromte* wil zeggen, daar de Eems hier eene bogt en draai vormt. Dat de oorsprong van de benaming van vele plaatsen in hare ligging te zoeken en te vinden is, is toch genoeg bekend en even zoo natuurlijk.

In ons logement hoorden wij aan de taal genoegzaam duidelijk, en zagen het aan de geheele inrigting der huishouding en bediening, dat wij *Duitschland* naderden. Wij namen hier eenen gids, en staken onder diens geleide achter *Weener* over de Eems, om nog eenen weg van wel ruim acht uren af te leggen.

Het was omstreeks middag, en wij wandelden eerst nog eenigen tijd over eenen zwaren kleibodem, zoo als die in de nabijheid van de zee en rivieren meestal gevonden wordt. Deze kostbare buren beloonen door zulke rijke aangeslibde giften de moeite en kosten, welke hare nabijheid aan de bewoners van dergelijke oorden veroorzaakt. Oost-zuid-oost bragt ons de weg voorbij *Groote-Gast*, een gering dorp, welks naam ons een van gelijken naam in *Groningerland* en gelijksoortige dorpsnamen, zoo als *Gaast*, *Rinsumageest* enz. in *Friesland*, herinnerde, en dus de oude, naauwe betrekkingen, ja denzelfden oorsprong tusschen de bewoners dezer gewesten en van *Friesland*, bewesten de Lauwers, voor den geest riep. Gelijke eigen- en dorpsnamen, bij onderscheidene volken of stammen, wijzen toch op eene gelijke herkomst, en leveren daarvoor de zekerste be-

wijzen op. Bij dit dorpje behoort eene *hamrik*, algemeene weide, welke zich tot *Papenborg* uitstrekt, en des winters wel onder water zal staan, waardoor de vruchtbaarheid van dergelijk laag weidland doorgaans niet weinig bevorderd wordt. *Hamrik* is zamengesteld uit *ham*, hetzelfde als *hiem*, *hem*, *home*, eene afgeslotene plaats; vervolgens: *huis*, *inwoners van een huis*, zoo als blijkt uit het IJslandsche *heimi*, *huisgenoot*, *inwoner;* verder: *eene verzameling van huizen*, *een dorp:* getuige van deze laatste beteekenis is het Fransche *hameau*, een klein dorp. Het andere deel van dit woord is *rik*, hetwelk waarschijnlijk hetzelfde zal zijn met ons *rijk*, *bezitting*, het *bezette*, *beheerschte*, in *koningrijk* het *rijk;* zoo zeggen de Angel-Saksers bisceoprice, *bisschoprijk*, ons bisdom. *Hamrik* zal dus zooveel zeggen als de *bezitting*, *het rijk van den ham*, *dorp*. Dat *ham*, *hem*, *hiem* in *Friesland* zeer gemeen zijn in dorpsnamen zoowel als anders, is bekend. Wij gingen nu op het weinig beteekenende gehucht *Dorenborg* en verder voorbij het te regt zoo genoemde *Lutje-Gast;* het bestond toch bloot uit 2 of 3 huizen. Deze beiden behoorden tot het dorp *Groote-Gast*. Hoe verder wij oost-zuid-oost voortgingen, hoe lager en nader aan het veenaardige grenzende de bodem werd, even als zulks in *Friesland* plaats heeft, wanneer men zich van den noord- of zeekant zuid- of landwaarts begeeft. De grond is zoo in de geheele strekking langs de Noordzee en verder oost langs de kusten gelijk. Onmiddelijk aan de oevers vindt gij de betrekkelijk zwaarste stof, leem of zandaardige klei; dan verder op treft men hardere of wreedere, maar

te gelijk betrekkelijk ligtere klei dan de eerste aan. Gaat men verder, dan komt men op lage, veenaardige en hier en daar met meer of minder oer gemengde gronden. Deze zijn *miedlanden*, *maaijen*, *maden*, landen die gemaaid worden, althans waar men ze niet tot baggerveenen gebruikt. Zij zijn hiertoe door de natuur bestemd. Wanneer men nu nog voorttrekt naar het zuiden, na de hier en daar verstrooide *zandessen* of *gasten* in zijne gedachten er van uitgezonderd te hebben, ontmoet men hoogere en lagere veenen, waar achter verder zuidwaarts op vele plaatsen hoogere en lagere gebergten gevonden worden. Deze leveren door de weldadige schikking des Scheppers de noodige wateren voor de vruchtbaarheid en bewoonbaarheid der lagere, van hunnen voet zich uitbreidende gronden. Rivieren, op die bergen ontsprongen, doorstroomen de opgegevene streken, totdat zij zich in zee ontlasten. Aan de oevers nu dezer rivieren moest wel op meer of minderen afstand door haren loop wijziging in de rigting en afwisseling der opgegevene gronden plaats grijpen.

Wij trokken nu door het kerkdorp *Irhove*, op eene hoogere zandstreek gelegen. *Ir-*, of, gelijk EMMIUS schrijft, *Iderhava*, is zooveel als *buitenhof*, *uiterhoofd*, *uiterste hoogte*. *Ider* zal hier wel, even als het Deensche *Jaeder*, *Jedder*, IJslandsch *Jadar*, Zweedsch *Jadher*, *Jaedher*, ons *Uder*, *Uter* zijn. En *hove*, *hava* is *hoofd*, *hoogte*, *haad* in *haven-haad*, Deensch, IJslandsch *hoved*, *hofde*, *hofud* en hiervan *hofdi*, Duitsch *hoft*, *hoofd*, *voorgebergte*. Dit dorp ligt toch aan den rand van

eene hamrik en van lage miedlanden. Ook hier vonden wij weder eene *gaast*, die tot dit dorp behoorde. Aan de andere zijde van deze plaats kwamen wij over eenen lagen, met boomen beplanten zandbodem, verder door het dorp *Collinghorst* in het gehucht *Greete*, in het Ambt *Stickhusen*, dat geheel de Lutersche leer belijdt, gelegen, aan, daar wij ons tot dusverre aan de oostzijde der Eems in het Ambt *Leer* bevonden hadden.

Hier willen wij ook weder met een enkel woord onze gedachten over de beteekenis van *Collinghorst* en *Greete* mededeelen. *Collinghorst* is zooveel als: het *hooge woud* en *bosch*. In het IJslandsch is *kollr*, in het Deensch *koll*, *kull*, ons *top*, *spits*, *hoogte*. *Horst* is in het Oud-duitsch *woud*, *bosch*, even als het nu nog overige *Forst*. In het Angel-Saksisch vinden wij ook zoo *hyrst*, *herst* in dezelfde beteekenis. Deze naam is dus ook weder ontleend van de hoogere ligging van een woud, dat hier in vroegere eeuwen gevonden werd. *Greete* staat in verwantschap met het Plat-duitsche *groden*, ons *greide*, *groeijen*, en beteekent dus *weide*, *weidland*. Het verwondere onze lezers niet, dat wij ons hier ter opheldering dezer plaatselijke benamingen ook op de Noordsche talen beroepen: de verwantschap en betrekking tusschen ons en Scandinaviën of het Noorden is toch zeer veel naauwer en inniger, dan menigeen wel zal meenen.

Te *Greete* zagen wij het begin der veenen of moerassen, waarvan wij nog eene vrij groote uitgebreidheid zouden moeten doorworstelen, voordat wij het doelwit onzer reis getroffen hadden. Waar-

lijk geen aangenaam gezigt voor ons; bovenal met de gedachte, dat er zich nog zulk eene aanmerkelijke breedte van dat weeke, eentoonige, woeste moeras tusschen ons en *Sagelterland* bevond. Dan met moed zetten wij onze vermoeijende reis voorwaarts, ofschoon wij eene woestijn schenen te moeten intreden.

Van *Greete* kwamen wij aan te *Rhauder-Westerveen*, de laatste plaats tusschen ons en het *Sagelterland*: Dit is eene Veenkolonie uit de vorige eeuw, en aan eene Compagnie behoorende. Voor omtrent zeventig jaren werd onder het bestuur van Nederlanders dit veen ontgonnen, en deze Kolonie aangelegd. Onze landgenooten, streelend is dit voor het vaderlandsche hart! werden zoo meermalen door vreemdelingen tot het ontginnen van woest liggende gronden en het aanleggen van boerderijen om hulp ingeroepen. Zij hadden door hunne vlijt en ondervinding in deezen bij buitenlanders eenen grooten naam. Alles draagt dan ook hier ter plaatse de duidelijkste sporen van Nederlandschen aanleg. Huizen, kanalen en vaarten herinnerden ons door hunnen aanleg en hun aanzien aan de Coloniën, de beide *Pekel-a's*, *Veendam*, *Wildervank* in *Groningerland* en onderscheidene zoo geheetene Compagniën, als de *Dragtster* Compagnie, *de Knijpe* en andere plaatsen in *Friesland*. Alles is hier, zoo als men uit den tijd van het bestaan dezer Colonie kan opmaken, in zijne geboorte; maar ontwikkelt zich vrij snel. Welke verbazende en heilzame veranderingen zal deze aanleg in den loop des tijds hier niet scheppen! Onderscheidene Oost-friesen hebben aandeelen in deze

veenen. Het portret van den beroemden Frieschen Taalkenner T. D. WIARDA hing alhier in het Compagnieshuis, dat meteen eene herberg was. Deze geleerde had tot het bestuur dezer Compagnie in betrekking gestaan. Hier bevindt zich eene Lutersche kerk, het bewijs eener toenemende bevolking. In die kerk hing een fraai bewerkt glazen schip, zoo wij meenen, te *Hamburg* vervaardigd. Op den toren ziet men eene zwaan, het gewone zinnebeeld op de torens der Luterschen, gelijk op onze Hervormde kerken meestal een haan gezien wordt. Vier Hervormde huisgezinnen bevinden zich te *Rhauder-Westerveen.* Deze plaats draagt dien naam om haar te onderscheiden van het *Rhauder-Oosterveen*, welke beide veenen oorspronkelijk tot het dorp *Rhaude* behoord hebben.

De naam *Rhaude* of *Raude* beteekent *een nieuw ontgonnen stuk lands.* In het IJslandsch hebben wij *Rjódr, eene opene plaats in een woud,* vandaar, *een veld* in het algemeen. Onze woorden: *roden, ruden, roeijen, uitroeijen* enz. wijzen ons op een *stuk lands* of een *veld*, ontgonnen en geschikt gemaakt voor de bezaaijing door de uitroeijing van boomen en bosch, waarmede in vroegere eeuwen deze landstreek zeker geheel bedekt was.

Na ons hier wat uitgerust en verfrischt te hebben, namen wij onder het geleide van eenen nieuwen gids de verdere reis naar de Sagelter-Friezen, over het bij de anderhalf uur breede, moerassige veen, of veenige moeras, aan. Onder niet weinige vermoeijenissen gingen wij soms, om de morsige plaatsen te ontwijken, al springende over dezen eenzamen en

eentoonigen, uitgebreiden veenbodem, welke schatten onder zijne oppervlakte verborgen houdt. Eindelijk kwamen wij afgemat, en daarenboven nat van den regen, in het Sagelter dorp *Ramsloh*, dat ook de plaats van ons verblijf in dit landje bleef, aan. Even voor onze intrede in dit dorp kwam ons eene Sagelterlandsche meid in hare landskleeding, naar het roggeveld gaande, te gemoet. Hare vlugge en stevige gang; hare vaste houding; hare luchtig over den schouder geslagene roode rok; hare landeigene kap, die, met eene geheel ronde en platte bol, van voren breeder dan achter, en met een onder de kin doorgaand rood lint vastgemaakt, wel gelijkt, ofschoon dan kleiner, naar de vorige Friesche kappen of zonhoeden; de zilveren spang met het kruis op hare borst, en het *góden ewend!* uit haren mond, maakten eenen bijzonderen en aangenamen indruk op ons. Wij rekenden ons onder onze landgenooten, onder de telgen van den voorheen zoo uitgebreiden Frieschen stam te zijn, en beloofden ons uit deze ontmoeting reeds vooruit, dat onze reis niet geheel vruchteloos zoude afloopen. Wij namen onzen intrek te *Ramsloh* in het logement van den Heer LANDWEHR, uit *Quakenborg* afkomstig en met eene Sagelterlandsche vrouw gehuwd, alwaar wij, naar de gesteldheid des lands, een vrij goed logement en eene goede en goedkoope bediening vonden. Deze man heeft tevens een vrij uitgebreide winkel in manufacturen en eetwaren voor de Sagelterlanders. Wij vonden hier twee der Catholijke geestelijken, die van *Ramsloh* en *Strucklingen*; in de kerk van dit laatste dorp was onlangs een diefstal gepleegd,

en hierover werd thans door hen gehandeld. De Heer HETTEMA reikte aanstonds aan hen den aanbevelings-brief, hem door de vriendelijkheid van zijnen Pastoor, den Eerwaardigen Heer C. J. JANSON, medegegeven, over. Deze werd met minzame welwillendheid op- en aangenomen, en deed ons in het vervolg de uitnemendste diensten. Dank hebbe zijn Eerwaarde voor deze zijne vriendelijkheid!

Eene week verbleven wij onder deze eenvoudige, goede menschen, afgescheiden door bijkans onoverzienbare veenen van de overige wereld. Aangenaam verliep voor ons deze tijd, in onderzoekingen naar de taal, geschiedenis en zeden van dit kleine en oorspronkelijke volk doorgebragt. Hier werden wij in onze nasporingen niet, of althans weinig, gestoord door het gewoel en gedruisch der wereld. Hier hoorden wij weinig van oorlogen of geruchten van oorlogen. Weinig zeggen wij, want de *Oldenburger* en *Bremer Zeitüngen* stoorden ons nu en dan door hare staatkundige- en krijgs-berigten in ons vreedzaam werk, bovenal door de tijdingen, welke zij ons van ons zoo diep ongelukkig vaderland aanbragten.

De vruchten onzer onderzoekingen zullen wij in het vervolg dezes werks onzen lezeren mededeelen: thans bepalen wij ons bloot bij onze verdere reis.

Den 25 Julij vertrokken wij met eenen wagen des morgens over *Sagelter-Scharl* naar *Frysoythe*. *Scharl*, voor eenige jaren bijkans geheel afgebrand, is bij den herbouw met veel betere huizen voorzien, en heeft door dien brand aanleiding gegeven tot het stichten van *Nieuw-Scharl*, in het veen tusschen *Scharl* en

Frysoythe : vermits de Groot-Hertog, om het gevaar van brand te voorkomen, het niet gedoogen wilde, dat de nieuwe huizen weder allen op de oude plaatsen zouden worden opgebouwd, daar zij dan te digt op elkander, naar zijn inzien, zouden zijn te staan gekomen.

Zoo komt in de onophoudelijke botsing en voortgang van de orde der natuur uit het kwade, steeds het goede voort.

Onze reis naar *Frysoythe* ging langs de, door de Oldenburger regering nieuw aangelegde, *skaussé*, zoo als men hier het Fransche *chaussée*, *een verhoogde*, *gebaande*, of *betredene*, *weg*, uitspreekt. Men legt zoodanige wegen op de volgende wijze in deze streken aan, door de uitgebreide veenen. Eerst graaft men den grond ter diepte van eenige voeten uit, en vult dien dan weder met zand aan en op, waardoor er een bruikbare en vrij vaste weg ontstaat. Zoodanige wegen, door deze moerassen aangelegd, bevorderen zeker de gemeenschap tusschen de onderscheidene plaatsen, waar zij henen leiden, zeer sterk, en kunnen en zullen zoo in het tijdsverloop geschikte hulpmiddelen ter uitbreiding van kundigheden, beschaving en volksvlijt worden. Maar ook langs dezen weg haalt men het geld en de vrijheid uit *Sagelterland* zoo gemakkelijk naar *Oldenburg*. Zoo is en blijft hier onder de zon het goede en kwade steeds door elkander gemengd, en alles komt hier bloot op aan, wat gebruik wij menschen van de veelvuldige hulpmiddelen, door ons zelven tot ontwikkeling van ons geslacht voortgebragt, maken.

Tusschen *Scharl* en *Frysoythe* ligt niets als het

geheten *Nieuw-Scharl*, en eene plaats, met eenige boomen beplant, met name *Schillings-bosch*. Waarom zij dezen naam droeg, is ons onbekend, en onze voerman kon er ons almede de reden niet van opgeven.

Frysoythe, gelegen aan de kleine rivier *de Soeste*, (een naam, die verwant is aan *see*, *so*, *water*, *meer*, *zee*) is eene oude, kleine en vervallene Stad en Vesting, en meteen de hoofdplaats van het Ambt van denzelfden naam, waaronder ook onmiddellijk *Sagelterland* behoort. In de, hier achter onze beschrijving geplaatste, oorkonden komt het, onder den naam van *Oyte*, als een deel van *Friesland* voor. In eene oorkonde van den jare 1447, bij J. NIESERT, *Munst. Urkundensammlung*, I. 73 *u. s. w.*, vinden wij het reeds als eene Stad, die met andere Steden van het Sticht *Munster* een verbond van vereeniging en bescherming sloot. De spraak onderscheidde zich hier kennelijk van het gewone Platduitsch, en trok, volgens ons gehoor, in klanken en ook in het gebruik van sommige woorden, min of meer naar het Sagelter-Friesch. Over de mogelijke reden van dit verschijnsel in het vervolg iets meer.

Waarom draagt nu deze plaats den naam van *Frysoythe*? Zeker ter onderscheiding van het, een kwartier uurs daarvan verwijderde, *Oldenoyte*. Maar wat wil nu in deze benaming *Frys* en wat *Oyte*, of, zoo als EMMIUS dit woord in het Latijn schrijft, *Oitha*, zeggen? Is *Frys* hier, in tegenstelling van *old*, *frisch*, *nieuw*? Door de plaatselijke ligging van deze kleine Vesting, op zulk eenen korten afstand van *Oldenoyte*, zoude dit gevoelen niet onaan-

nemelijk schijnen. Of zoude *Frys* hier hetzelfde zijn met den volksnaam *Fries*, omdat deze Vesting mogelijk door den Graaf van *Tekelenburg* is aangelegd op *Frieschen* bodem, als een burg tegen de menigvuldige invallen en strooperijen, welke in vroegere eeuwen kleine en naburige volksstammen of familiën op elkanders grondgebied deden en pleegden? Dit laatste komt ons nu uit de Charters, welke wij bij KINDERLING en NIESERT vinden, als zeker voor. Het is waar, EMMIUS zegt: »dat *Oitha* (in finibus Monasteriensium) op de grenzen der Munsterlanders lag." Zie des geleerden mans *Hist. Fris. pag.* 946. EMMIUS heeft zich echter hier vrij onnaauwkeurig en onduidelijk uitgedrukt, daar *Frysoythe* zelfs in zijnen tijd eigenlijk niet eens op de Munstersche grenzen lag. En voorheen strekte *Sagelterland*, of dit Graafschap, zich nog veel verder in het Munstersche uit als *Frysoythe*.

Oite, in den naam dezer beide plaatsen, waarvan *Oldenoyte* aan de zuidoostelijke zijde der *Soeste* ligt, terwijl er nog een derde *Oite* in het Ambt *Vechte* gevonden wordt, zal wel hetzelfde woord zijn met *heid*, *head*, *hyde*, *haye*, *hyen*, *haag*, *hegen*, die allen de grondbeteekenis van *hoog*, vervolgens de afgeleide van *afschutten*, *beschermen*, *verdedigen* hebben. De bloote blazing *h* kan toch hier in de zamenstelling zeer gemakkelijk zijn uitgevallen.

Van *Frysoythe* gingen wij verder te voet voorbij het dorp *Oldenoyte*, de laatste plaats op den weg naar *Oldenburg*, waar de Catholijke eeredienst beleden wordt en bestaat. Onze weg liep nu hier weder over een veen, gedeeltelijk met eene *skausse*

voorzien, en hetwelk bij de twee uren breedte had, naar het Lutersche en aanzienlijke dorp *Eddewege* of *Edewecht*. Achter dit *Edewecht* begint het veen vrij sterk af- en het bebouwde land toe te nemen. Dit dorp ligt dus, als het ware, op de grenzen eener woestenij en voordezen op de scheiding tusschen Munsterland en het Oldenburgsche. Zoude het daarvan dan ook zijnen naam ontleenen? *Ede* of *Edde* zoude dan zooveel zijn als *ed*, *ede*, *ad*, *tot*, *aan*, en *wege*, zamengetrokken *wecht*, moest dan *weg*, *scheiding* aanduiden. *Tot*, *aan de grenzen*, *de scheiding*, was dan de beduidenis van het geheel.

Wij kwamen nu verder door de gehuchten *Wildeloh* en *Jeddeloh*, die in het geheel van geene beteekenis waren. Waar de eerste gedeelten dezer namen, *Wilde* en *Jedde*, te huis te brengen zijn, zal wel moeijelijk uit te maken en te bepalen blijven. Al gissende, stellen wij hier voor, of niet *Jedde* zooveel zal kunnen zijn als het IJslandsche *ida*, *eene waterkolk*, Schotsch *ijdij*, *een poel*, Alamannisch *ode*, *woest*. Men wil, dat *wilde* bij zamentrekking zooveel als *Vellede*, de naam van eene beroemde waarzegster onder de Duitschers, of misschien wel eene, die soort van vrouwen gemeene, naam zal zijn. Deze *Vellede* zoude dan hier hare godspraken in een heilig woud gegeven hebben. Zie den Heer KOHLI, in zijne *Statistische beschreibung Oldenburgs*, 2 *th.* 1 *abth.* *s.* 12. De laatste lettergreep, *loh*, is zeker het Latijnsche *locus*, dat in *Drenthe* en hier en daar in *Groningerland* tevens *loug* is, en in gebruik zooveel als *dorp* beteekent. In *Oost-Friesland* vinden wij dit woord ook als *lage*,

in *Boerlage*, een gehucht onder *Rhaude*, en als *loga*, in den naam van het dorp *Loga*, nabij *Leer* gelegen. Misschien is de beteekenis van dit *loh* wel *laag*, *in de laagte gelegen*, in vergelijking van de hoogere, die plaatsen omringende, veenen.

De bouworde en de inwendige inrigting der huizen zijn hier ten naastenbij als in *Westphalen*. Deze laten nog veel ter verbetering over. Alles vindt men hier, op een enkel slaapvertrek na, in ééne ruimte, zonder afschutting, bij elkander: het huis zonder zolder, en menschen en dieren vriendschappelijk door elkander, of althans zeer digt bijeen. Zindelijkheid, gelijk in *Friesland*, treft men hier niet aan. Men is hier in alles nog nader aan den staat der natuur, maar dus ook verder verwijderd van die gebreken, welke de afwijking van den natuurstaat door beschaving en welvaart, wanneer men die misbruikt, zoo als maar al te vaak door de kinderen der menschen geschiedt, na zich sleept. Huizen, vol rook en zonder schoorsteen, waar geene zindelijkheid in huisgeraden of andere zaken ons tegenblinkt, maar met bewoners, die een nog rein en onverdorven hart in den boezem dragen, zijn in ons oog verre te stellen boven de prachtigste en blinkendste paleizen, wier bewoners besmet zijn door beschaafde en vermomde ondeugd. Wanneer men zijn oog laat gaan over dezen toestand der ingezetenen van het Groothertogdom *Oldenburg*, waar wij het doortrokken; wanneer men in zijne gedachten die uitgebreide, ja bijna onmetelijke veenen doorloopt, die het grootste gedeelte van dezen staat uitmaken, dan ziet men al aanstonds, dat

hier nog veel, zeer veel te verbeteren valt. Dit Hertogdom moge *groot* zijn door zijn uitgebreid, maar meestal woest grondgebied, het is *klein* door zijne geringe en grootendeels arme bevolking en onbebouwden bodem. Hoe veel goeds ter uitbreiding van beschaving, nijverheid en welvaart kan hier nog niet door eene goedgezinde en verstandige regering gesticht worden! In zulke landen vinden weldenkende Vorsten en Regenten de schoonste, de benijdenswaardigste aanleiding, om, door de wegneming van hinderpalen, eene bevolking het doel harer bestemming, het geluk van elk in en met dat van allen, met rasse schreden te doen naderen. Zoo beantwoorden Bestuurders aan het oogmerk der maatschappelijke inrigting, dat, namelijk, allen het heil van allen bevorderen. Geenszins toch zijn wij in eene maatschappij vereenigd, opdat eenigen zich mesten en baden zouden in weelde, ten koste van het zweet en bloed van het werkzame gedeelte.

Eindelijk kwamen wij, na in de nabijheid der Stad een nog al vrij uitgebreid groothertoglijk bosch te zijn doorgekomen, over eenen, naar den aard des zandgronds, vrij wel bebouwden bodem aan in de oude Stad *Oldenburg*, de zetel der groothertoglijke regering, met 6684 inwoners.

Deze Stad, van wier naamsoorsprong wij geen nader bescheid weten te geven, ligt aan de rivier de *Honte* of *Hunte*, naamgenoot van den *Hont* of westerarm der *Schelde*. Is dit *Hont* of *Hunt*, met de voorgevoegde adspiratie, *onde*, *unda*, *water*, *baar*? Ons dunkt zoo. *Oldenburg* is geen onaanzienlijk Duitsch Stadje, dat zich evenwel van buiten

niet gunstig vertoont en voordoet. Het groothertogelijk paleis met zijnen toren valt nog al op eene bevallige manier in het oog. De huizen zijn meest met witte kalk bepleisterd, iets, dat door de morsig schijnende kleurverschieting der kalk, hen geene duurzame schoonheid voor het oog laat behouden. De straten zijn allen en geheel met flint- of balsteenen geplaveid, hetgeen voor het fijne gevoel der voeten van de Oldenburger schoonen zeker alleen door de gewoonte zijne lastigheid kan verliezen. De wandeling om de Stad langs den geslechten wal is aangenaam, en levert schoone gezigten op de om de Stad gelegene tuinen en omstreken op. De korte, al te korte tijd, dien wij hier doorbragten, liet ons niet toe, om al het bezienswaardige naar behooren op te nemen. De vriendelijke dienstvaardigheid van den Heer KOHLI, Secretaris van het groothertoglijk Archief en schrijver van eene Statistische beschrijving van het Groothertogdom (*Statistiek des Grosherzogthums Oldenburgs*), gaf zich de voorkomendste moeite om ons het Archief en de groothertoglijke Bibliotheek te laten bezigtigen. Hij ontvange daarvoor alhier onze opregtste erkentenis! Wij bezagen in het Archief den, tot nog toe eeniglijk bekenden Codex van het, door den Heer WIARDA uitgegevene Asegaboek, of verzameling der Wetten van de Rustringer-Friezen. Eene vergelijking van dezen handschriftelijken tekst met den gedrukten zoude eenen der tale kundigen man nog al aanleiding en gelegenheid tot kritische verbeteringen in den laatsten geven. Twee begonnene, maar op verre na niet voleindigde afschriften van dit handschrift vonden wij

hier tevens aanwezig. Het handschrift zelf is door WIARDA vrij naauwkeurig in de voorrede voor zijne uitgave beschreven geworden, waarheen wij den des begeerigen daarom verwijzen. Het Archief bevatte onder meer andere stukken ook een uitmuntend schoon handschrift van CICERO's *Orationes*. Perkament en schrift dongen met elkander om den prijs der schoonheid. Het had echter het voorkomen van niet zeer oud te wezen. Wat de kritische waarde van dit stuk van eenen der grootste republikeinsche redenaars betreft, en of de oordeelkundige uitgevers van de *Orationes* van dezen Romein het reeds nagezien hebben, hiervan dragen wij geene kennis en durven er niet over beslissen. Eene *Chronicon Rastedense*, of eene, zoo wij meenen, nog onuitgegevene Chronijk van het Oldenburgsche Klooster *Rastede*, bevindt zich mede hier. Of het moeste zijn, dat deze Chronijk dezelfde is met die, waarvan KOHLI eene vertaling vermeldt, door eenen VON WIDA onder den titel: *Die rare und uralte Oldenburg-Rastedische Chronik*, in folio te *Oldenburg* in 1719 uitgegeven. Zie KOHLI, *Handbuch einer Historisch-Statistisch Geographischen Beschreibung des Herzogthums Oldenburgs, u. s. w. I theil, seite* 305. Bijzonder opmerkelijk kwamen ons in dit stuk de uitmuntende teekeningen voor. Dit waren kolommen met onderscheidene sieraden en eene menigte grappige gezigten van onderscheidene geestelijken van dit gesticht, welke laatste vol uitdrukking waren, ter aanduiding van de verschillende karakters, zoo als de teekenaar zich die voorstelde en die kende. Tusschen deze kolommen bevonden zich de geschiedkundige bijzonderheden dezes

Kloosters, en de namen der Abten en andere geestelijken, die er in gewoond hadden.

Op de groothertogelijke Bibliotheek, die uit ten minsten veertig duizend boekdeelen bestaat, werden ons onder andere zeldzaamheden Maleitsche gebeden, op boombladeren geschreven en in een doosje opgerold, vertoond. Mede zagen wij aldaar eene uitnemend geslaagde proef van fraai Hebreeuwsch schrift, door eenen kunstigen Joodschen meester in het fraai schrijven vervaardigd, die nu van hier naar *Groningen* vertrokken was. Op den dag, dat wij er waren, stond de Bibliotheek ten algemeenen gebruike open; doch men scheen er niet veel gebruik van te maken. Buiten den opziener, met den Heer KOHLI en onze personen, bevond er zich toch niemand. Zoo gaat het wel meer met ons menschen: hoe gemakkelijker wij ons eene menigte hulpmiddelen tot het verkrijgen van onderscheidene kundigheden zien ten dienste staan, hoe minder gebruik wij er dikwijls van maken. Eene te groote overvloed en gemak verwekken verwarring, lust- en werkeloosheid; de menschelijke geest moet door zwarigheden als eenen prikkel tot werkzaamheid worden aangedreven.

Uit ons logement aan de groote markt hadden wij het uitzigt op het Hotel van een' der Oldenburger Ministers. In het voorvertrek beneden, lag het voor de vensters vol van stapels Ministeriëele akten, die aan eenen onzer eerst van verre als hoopen manufakturen voorkwamen. Welk een verregaand bedrog des gezigts, lezers! Boven op het dak zagen wij eene duiventil. Deze opregte en eenvoudige vogels woonden dus hier met zijne Excellentie vriendschap-

pelijk, vertrouwen wij, onder een dak. Gelukkig het volk! als deze eerste dienaars der Vorsten in karakter en geaardheid veel van de lieve duifjes bezitten. Hoe vreemd ons ook deze vereeniging van duiven en een' Minister in een hôtel, dat er veel nederiger dan andere Ministeriëele hotels uitzag, moge voorkomen, zulk eene zamenwoning is dan toch nog veel beter voor een volk, dan wanneer eene Excellentie kamer-duifjes houdt, en met dezulken zamenwoont, wier onderhoud doorgaans de lasten der goede gemeente zoo zeer verzwaart.

Twee kerken, eene groote Lutersche op de groote markt en eene later gebouwde van buiten fraaije, hoewel kleine Catholijke, zijn er te *Oldenburg*. De Lutersche kerkleer wordt voor verre het grootste gedeelte in dit Groothertogdom beleden. De menschen, welke wij ontmoetten, waren voorkomend, vriendelijk en gul. Aan klagers en klagten over zware lasten en andere onderdrukkende maatregelen en wetten der regering, en vooral van de Duitsche bondsvergadering, ontbrak het ook hier niet. Zoude het alleen de neiging tot klagen en ontevredenheid zijn, welke deze morringen voortbrengt? Wij gelooven het in geenen deele. De mensch is toch van zelf niet zoo klaagziek, en kan uit zijnen aard niet overhellen tot ongegronde klagten. Hij is van nature lijdzaam, volgzaam en ligt tevreden. Neen! het is een levendig gevoel van grove gebreken en geleden onregt, van verkrachting der heilige vrijheid, in en door de regeringen, welke almede, wat men daartegen ook zeggen moge, uit menschen bestaan, dat bij verre de meesten dit morrend klagen ten volgekropten boe-

zem uitperst. Hoe zoude de mensch zoo zonder reden zijne eigene genoegens en rust kunnen opofferen aan zelfkwelling en onrustwekkende ontevredenheid? Zij, dit is eene vastere waarheid, die de best voorziene schotels onder hun bereik hebben en daaruit zich bedienen en verzadigen, klagen niet, en willen even min, dat hunne hongerende medemenschen, die bij al hunne werkzaamheid zich met de van de tafel vallende kruimen vergenoegen moeten, hen door klagten in hun genot storen. De vrees voor het verlies hunner vette schotels maakt hen stil, en legt ook anderen het stilzwijgen op. Te midden van den overvloed is het gemakkelijk vergenoegdheid te prediken. Maar vergenoegd te zijn met en in hetgene men is, vergenoegd te blijven, als men niet of ter naauwernood kan blijven, wat men is, veelmin door eerlijke vlijt zijn' toestand kan verbeteren, zijn geheel andere zaken.

Den 26 des avonds vertrokken wij weder met de diligence van *Oldenburg* naar *Leer*. Een onzer onderging aan het Oldenburger Postambt echter vooraf nog eene allervreemdste herschepping, bijkans als eene van die, welke OVIDIUS bezingt. De Heer MOWE, directeur, of zoo iets, van dit postambt, had hem, o wee! op de *personen-schein* of *blijk* van *porteur du passeport* verheven tot Herrn VERSTOLK VAN SOELEN, Nederlandsch Minister van buitenlandsche zaken, die als zoodanig den pas had onderteekend. Hij had dan nu op zijne verdere reis de verhevene, maar hem geheel ongewone rol van Minister te spelen. Eene moeijelijke taak, voorzeker! Maar wij moesten nu in den nacht reizen; hoe spoedig ware hij anders

in deze zijne omschepping erkend geworden! Hij moet zijne rôl wel niet zoo heel slecht gespeeld hebben, althans zijn reisgenoot werd door een' van het gezelschap in de diligence gevraagd, of hij *incognito* reisde. Wij hebben wel eens gehoord, dat het *incognito* den Ministers eigen, zeer eigen, is en moet zijn, om aan hunnen naam, stand en betrekking te beantwoorden, en hun werk met gevolg te verrigten. Als dit zoo is, dan zoudt gij wel haast moeten gelooven, lezers! dat de Heer MOWE niet ongelukkig in zijne herschepping geweest was; de reizende nieuwe Minister bleef toch tot aan *Leer* toe geheel onbekend, en door zijn zwijgen en hooren in dit gemengd gezelschap ook onkenbaar. Te *Leer* echter legde hij zijn ministerie even onverschillig weder neder, als hij het te *Oldenburg* ontving, en gevoelde door het afwerpen van dit pak zijne schouderen niet weinig verligt.

Wij kunnen van onze nachtreis van *Oldenburg* naar *Leer* natuurlijk weinig melden. Wij reden vrij langzaam langs eenen zandweg en ook al weder door een niet zeer schoon en vruchtbaar oord. Wij kwamen door de dorpen en gehuchten *Zwischenahn*, — dat volgens KOHLI's opgave in oude schriften en oorkonden *Twischena*, als ware het tusschen de *a*, het water of de twee beken, die aan beide kanten der kerk vloeiden, geschreven wordt, — *Westerstede* en *Moorburg*, van welke niets gezegd kan worden, te *Grootsander*, de eerste plaats in *Oost-Friesland*, in het Ambt *Stickhusen* gelegen, aan.

Van hier ging, terwijl de bodem nog al dezelfde, over zand en veen, het geheel bleef, de reis over

Hasselt naar *Leer*. Zoo veel konden wij op deze reis opmerken, dat zoodanige postwegen aan hen, die er aan grenzen, en vooral aan die dorpen, waar post-stations zijn, ten minsten uitwendig, grootere welvaart bezorgen. Van *Leer*, eene nog al welvarende Oost-Friesche Stad, op den noorder-oever der Leda, die bij *Leeroort* in de Eems valt, gelegen, vertrokken wij nu over eenen beteren en goeden kleibodem door *Oldersum*, en kwamen des avonds te *Emden* aan.

Emden, eene oude Stad met een vaarwater aan de Eems verbonden, voorheen bloeijende door haren handel, deelt nu ook in ruime mate in de ongunstige omstandigheden van den tijd, en moet almede ondervinden, hoe los een vogel de handel is, en hoe weinig men op hem rekenen mag, wanneer de natuur en andere oorzaken hem hinderpalen in zijne vlugt plaatsen. De handel verplaatste zich, volgens de leer der geschiedenis, ten allen tijde bij de minste belemmering zeer gemakkelijk, zonder immer tot de plaats, door hem verlaten, weder te keeren. Te *Emden* is men ook, niet zonder reden, wegens de sterke opslijking van het vaarwater voor dit kwaad beducht, en men sprak er dus van, om door het graven van een nieuw kanaal, zoo mogelijk, deze ramp af te weren. Maar wat baten alle menschelijke pogingen, wanneer de natuur haar tegenwerkt? Op hoeveel bestendiger bestaan kan daarentegen de landbouw rekenen!

Den zeer korten tijd van ons verblijf alhier besteedden wij aan de bezigtiging van het Stadshuis, van welks toren men een zeer schoon uitzigt heeft op de

deze Stad omringende, vruchtbare landstreken met hare dorpen en boerenwoningen. In het Stads-Archief, alhier aanwezig, bevonden zich ook de nog onuitgegevene *Annales Frisici* van ERNST FRIEDRICH VON WICHT, buiten andere stukken.

De *rustingkamer* is allezins der bezigtiging waardig. Hier vindt men eene verbazende menigte onderscheidene wapenrustingen uit verschillende tijdperken. Harnassen, helmen, zwaarden, geweren, die door lonten werden afgestoken, en andere, die eene volmaking van de kunst aanwijzen, en waaronder zeer fraai ingelegde gevonden worden, zijn hier in menigte. Men kan hier de volle wapenrusting eens helds uit vroegere eeuwen aanschouwen, en zich daarbij verbeelden, eenen gewapenden ridder uit dien tijd voor zich te zien. Men heeft toch de moeite genomen om eene soort van zoogenaamde *ijzeren kerels* te vormen, door zulk eene wapenrusting met hout, meenen wij, te vullen. Twee rijen van zulke *ijzeren kerels*, buiten de overige wapenen, ziet men hier op eene groote bovenzaal van het Stadshuis. Men verhaalt, dat hier ook nog het harnas van Koning RADBOUD gevonden wordt. Als het geloofd wordt, zal het er wel wezen. Een Emder Burgemeester, GERHARDUS BOLARDUS, heeft deze *rustingkamer* aangelegd.

Van *Emden* voeren wij des nachts over den Dollart, en kwamen zoo te *Delfzijl* weder op vaderlandschen bodem aan. Wij voeren van *Delfzyl* naar *Groningen*, hielden ons twee dagen in die Stad op, en kwamen den 30 Julij weder bij de onzen in welstand aan.

Wanneer men voor het eerst, na eenigen tijd daar buiten te zijn geweest, weder den voet op vader-

landschen bodem zet, en de taal hoort spreken, waardoor wij almede van andere volken onderscheiden worden, dan gevoelt men eerst door vrij sterke banden gehecht te zijn aan het vaderland. Vaderlandsliefde is dus meer dan een droom; het is ons menschen natuurlijk, meer genegenheid voor ons eigen dan voor een vreemd land te koesteren, zoolang geene onnatuurlijke oorzaken deze meerdere liefde op eene geweldige wijze dooden. Het plekje gronds, waarop wij deze wereld eerst intraden, waarop wij al spelende de eerste, reine zaligheden der kindsche jaren onder de leiding en het genot der weldaden van ouders, aan wie wij door het bloed verbonden zijn, genoten, kan niet door ons vergeten worden. Het land, waar wij onze betrekkingen hebben, waar onze eigendommen liggen, wier bezit en genot ons gewaarborgd is; het land, waar wij eene gemeenschappelijke taal spreken, waar de zeden meer dan elders op eene leest geslagen zijn, en waar de lijken onzer dierbaren in den moederschoot der aarde rusten, beminnen wij. Ons natuurlijk gevoel zegt ons dit luide, wanneer wij onder vreemdelingen zijn, en weder van vreemdelingen onder ons eigen volk terugkeeren. Maar deze vaderlandsliefde, wat kan zij anders zijn als een grover of fijner eigenbelang? Wij noemen hier eigenbelang in eenen ruimeren zin, wat in onze natuur gegrond en met onzen aanleg overeenstemmend is; dus behoort hier zelfs de godsdienst toe: want, »wie tot God komt, moet gelooven, dat Hij een »belooner is dergenen, die hem zoeken." Is dit eigenbelang, verschillend gewijzigd, niet de bron van al onze daden? Of zoude het de vaderlandsliefde

alleen wezen, waardoor men een ander meer dan zich zelven moet beminnen? Wij kunnen het niet gelooven. Want wanneer dat vaderland nu als een andere SATURNUS zijne eigene kinderen opvreet, hoe vaart dan de vaderlandsliefde? Wat zeggen dan de zonen des vaderlands, die ieder oogenblik gevaar loopen van door des vaders tanden verscheurd te worden? Gewis dan zeggen zij, zoo als zeker aanzienlijk Heer aan een' onzer op onze reis in een staatkundig gesprek zeide: » *Ubi bene, ibi patria.* Waar » ik het wel heb, is mijn vaderland." Dan worden volksverhuizingen beraamd en uitgevoerd. Dan ontwerpt men vaak allerlei verderf brouwende aanslagen. Dan wijkt de vaderlandsliefde voor eigenliefde of baatzucht, doch voor de laatste wel verreweg het vroegste en gemakkelijkste, in zooverre grove eigenmin van zelf in zulk een geval eerder geprikkeld wordt en ontwaakt, dan de meer zedelijke. Dan de lezer zal ons met CLAUDIUS wel toeroepen:

Vertel maar niet verder, Heer JURIAAN!

BESCHRIJVING

VAN HET

SAGELTERLAND,

MET ZIJNE

GESCHIEDENIS.

Daar onze kennis van hetgene er in onzen leeftijd op onze aarde, ja zelfs in ons vaderland, voorvalt, zoo onvolledig en onnaauwkeurig is, hoeveel geringer en gebrekkiger moet die zijn van datgene, wat voor eeuwen op dit aardsche tooneel gebeurde! Daar bij de menigvuldige hulpmiddelen ter verkrijging en bewaring van de kennis der gebeurtenissen er zich nog zooveel valschheid en onjuistheid steeds ondermengt, hoeveel meer moet dit het geval geweest zijn in die vroegere tijdperken des menschdoms, toen de menschen nog zoo kinderlijk en zoo arm waren aan middelen, om het gebeurde getrouw en volkomen te leeren kennen en aan hunne nakomelingschap over te leveren! Het tegenwoordige kennen wij zoo onvolledig, het voor-

ledene is met draden aan het tegenwoordige gehecht, die, als wij terugzien, voor ons oog hoe langer hoe dunner en eindelijk bijkans geheel onzigtbaar worden. Het menschdom is, even als een kind, langzaam ontwikkeld en toegenomen in verstandelijke krachten. Het leerde allengskens zijne krachten gevoelen, kennen en aanwenden, door opmerking en mededeeling aan anderen van hetgene er voorviel op aarde. Hoe gebrekkig, hoe onjuist deze eerste kundigheden en verhalen moeten geweest zijn, kunnen wij ons eenigzins voorstellen door ons zelf in onze kindsche jaren terug te plaatsen, of op de kinderen ons oog te slaan bij hunne voorstellingen en verhalen der dingen, welke zij opmerken en ondervinden.

De menschen bestonden eerst uit enkele, vrij scherp van elkander afgezonderde familiën, welke, door huwelijken, oorlogen en veroveringen, vervolgens tot horden of stammen aangroeiden, en zich in tijdsverloop uit verschillende oorzaken tot grootere en kleinere volken uitbreidden. Wanneer wij ons den woesten staat der aarde, de moeijelijkheid om met elkander in aanraking te komen, de menigvuldige familie-veeden en twisten, dikwijls door gebrek aan de eerste behoeften ontstaan, en eerst de geheele onbekendheid met het schrift, en verder de hoogst gebrekkige wijze van schrijven in dien tijd voorstellen, dan kan ons de onnaauwkeurigheid en onvolledigheid der vroegste geschiedenissen niet bevreemden.

Alles, wat wij van de vroegste geschiedenis des menschdoms en ook van de Friezen weten, wijst

ons naar het oosten of *Azië*, als de wieg des menschelijken geslachts, als de eerste woonplaats der menschen. Van daar breidden zij zich, door den nood gedrongen, wegens de toenemende bevolking, door elkander voorwaarts gedreven, in horden of stammen, westwaarts en ten noorden uit, en verspreidden zich als bijenzwermen over de oppervlakte der aarde.

Onder meer andere stammen, die uit het oosten verhuisden, behoort ook de vrij uitgebreide Germaansche stam. Eerst en staande zijne verhuizing waren de verschillende familiën dezer horde, onder een, of mogelijk ook meerdere opperhoofden en leidslieden, nog meer met elkander in aanraking als wel naderhand, toen zij zich, verre van elkander verwijderd, in onderscheidene streken en gedeelten van *Germanië* nedergezet en gevestigd hadden. Bij de vermeerdering der bevolking, breidden zich verschillende takken van dezen stam reeds voor CHRISTUS geboorte tot aan de oevers der Noordzee uit. Hoe onbehagelijk die streken er toen ook uitzagen, hoe vol woud, moeras en water zij ook waren, de nood dwong verschillende familiën des Germaanschen stams, om deze woeste streken in bezit te nemen, zich op de hoogere plaatsen daar te vestigen, en den hagchelijken kampstrijd met de natuur te wagen. Groot moest gewis de drang geweest zijn, welke die menschen naar zulke oorden drijven konde; zeer zwaar was zeker de strijd, die hier door hen gestreden moest worden; maar zij volhardden en verwonnen deze woeste natuur door hare vingerwijzigingen en wetten te volgen. Zij overwonnen en herschiepen

deze woestijn in een paradijs. Met verrukking staren wij, hunne nakomelingen, op hunne onderneming en strijd, en genieten dankbaar de vruchten van den arbeid dier vaderen.

Wanneer wij echter de geschiedenis en de beschrijving van onze Friesche vaderen en van hunne woonplaats, zeden en leven willen nagaan en te boek stellen, zien wij ons al aanstonds omringd van dikke en ondoordringbare nevelwolken, die de vroegere tijden voor ons oog bedekken. Vreemdelingen zijn het, die ons de eerste berigten, door den anders zoo vernielzieken tijd gespaard, van ons Friesch vaderland gegeven hebben. Het zijn wel een TACITUS, een PLINIUS de oudere, die zich ook in onze streken korter of langer ophielden; wel een STRABO, MELA en anderen, beschaafde, schrandere, onvermoeide Romeinen en Grieken, maar toch vreemdelingen. Zij wisten weinig of niets van de taal dezes volksstams; zij moesten hierdoor allen en TACITUS en PLINIUS almede als Romeinen, als de bij onze vaderen zoo gehate overheerschers, moeijelijk den toegang vinden tot de kennis van den oorsprong, de geschiedenis en zeden onzer vaderen. Wanneer wij hier bijvoegen, de armoede aan kundigheden en beschaving bij de Germanen, den ruwen, onbestendigen staat van hunne inwendige inrigtingen, de gedurige verhuizingen, die er onder de verschillende horden plaats grepen, dan kunnen wij ons niet verwonderen over de onvolledigheid en onjuistheid der ons toegekomene berigten van deze zaken, al zijn het zelfs die van eenen man, zoo scherpziende als TACITUS of zoo onvermoeid als PLINIUS. Veelmeer

verwonderen wij er ons over, dat wij nog zoo veel, als dat wij niet meer ontvangen hebben. Het boekje van TACITUS, *de moribus Germanorum*, *over de zeden der Germanen*, heeft hierom eene onberekenbare waarde.

Mogelijk, ja min of meer waarschijnlijk zal het wel zijn, dat onze voorvaderen eene soort van runenschrift gehad en gebezigd hebben, waarvan in het meer afgezonderde noorden nog de overblijfsels gevonden worden, maar waarvan wij hier geene sporen meer aantreffen. Althans TACITUS woorden in zijn zoo even genoemd boekje: *Litterarum secreta viri pariter ac feminae ignorant: de mannen zijn er even zoo onkundig van de geheimen der letteren als de vrouwen*, doelen alleen, zoo als reeds voorlang door de geleerden is opgemerkt, op de geheimzinnige minnebrieven, die de, in weelde verzonkene Romeinsche mannen en vrouwen, om aan hunne zinnelijke lusten bot te kunnen vieren, elkander schreven. De bardenzangen, waarin onze voorouders hun vrijheidsgevoel en heldenmoed uitstortten, waarin zij met edele fierheid hunne helden en heldendaden bezongen, zijn al lang verloren, en zullen hunne overheerschers, de Romeinen, ook wel niet zeer aangenaam en melodisch in de ooren hebben geklonken. Hoe onzeker, hoe onbepaald en nevelachtig moet dan hier de geschiedenis zijn! Runenschrift en bardenzang, voor een' TACITUS onverstaanbaar, zijn voor ons geheel gestopte bronnen. De overleveringen, die op den adem der menschen van den vader tot den zoon overgaan, hoe onzekere en bedriegelijke gidsen zijn zij! Taal, zeden, gebrui-

ken en godsdienst, in hunne overeenkomst en verschillen, zijn voor ons wissere leidslieden. Aan de hand van dezen kunnen wij veiliger en met gelukkiger uitzigt die paden inslaan en bewandelen, die ons tot de hoogste oudheid opvoeren en op eene hoogte leiden, vanwaar wij een helderder, hoewel nog altijd beneveld overzigt van den oorsprong, verwantschapping en geschiedenis der vaderen hebben. Dan genoeg hiervan.

Waar nu *Oost-Friesland* ligt en nog verder oostwaarts tot aan de rivier de Elve, verhaalt men, woonden de Cauchen, door TACITUS gemeld. Bewesten deze woonden aan dezelfde zeekust hunne verwanten, de groote en kleine Friezen. Deze Cauchen en Friezen werden verdeeld in de groote en kleine, naar mate van de mindere of meerdere uitgebreidheid en magt bij deze gedeelten van den Germaanschen volksstam. De Friezen werden van de Cauchen door de Eems gescheiden. En de groote en kleine Cauchen zal de Wezer, zoo als het Flie de groote en kleine Friezen, tot grensgediend hebben. Zoo als verhaald wordt, strekten deze Friesche takken zich verder westwaarts tot over de Schelde uit. Zekerder is het echter, uit hoofde van de nog in *Schleeswijk* bestaande Noord- of Strand-Friezen, dat de Friesche loten zich oostwaarts tot aan of in *Jutland* hebben uitgebreid.

Eene zeer uitgebreide familie maakten dus onze vaderen uit, die, aan den oever der Noordzee langs gevestigd, aan dien oever in het noorden een' vasten grens hadden. Minder zeker en bepaald is het, hoe ver zij zich zuidwaarts hebben uitgestrekt.

Doch, wanneer wij in aanmerking nemen, dat zij uit het zuiden of zuid-oosten noordwaarts aan gedreven werden, of vrijwillig verhuisden, kan het ons niet onwaarschijnlijk voorkomen, vooral bij de meerdere ruimte wegens de mindere bevolking, dat zij zich hier en daar vrij ver zuidwaarts zullen hebben staande gehouden of uitgestrekt. Doch daar de grenzen hier zoo onbepaald waren en de vaste maatschappelijke inrigting nog in hare opkomst was, zoo kan hier niets met zekerheid vastgesteld worden. Alles is en blijft hier bloote gissing, en van het eene tijdperk in de geschiedenis tot het andere is hier niets met uitgemaakte zekerheid te besluiten. Dat de Cauchen, hoewel zij eenen verschillenden naam voerden, echter broeders van de Friezen zijn geweest, lijdt weinig bedenking. Ware het toch een, aan den Frieschen geheel vreemde tak geweest, dan zoude of in taal, zeden, gebruiken of in andere zaken, in *Oost-Friesland* wel eenig spoor hiervan zijn overgebleven, of de geschiedenis wel met een enkel woord althans van deze verdelging van den aanzienlijken Cauchischen tak gewagen. Niets van dit alles heeft plaats. Geheel het tegendeel vinden wij in de Oost-Friesche geschiedenis: hunne taal en zeden, ja alles hiertoe betrekkelijk, wijst ons de naauwste verwantschap tusschen de Friezen en Cauchen aan.

Toen het menschdom nog uit familiën en later uit horden bestond, droegen deze zeker ook ter onderlinge onderscheiding verschillende namen; ja zelfs, wegens de gedurige scheuringen van dezelfde horde in meerdere of vereenigingen met anderen, veranderden die benamingen van tijd tot tijd en-

zeer menigvuldig. Welk eene verbazende menigte namen van wel zoogenaamde volken, maar eigenlijk van familiën of horden, treffen wij niet in de vroegere zoo gewijde als ongewijde geschiedenis aan!

De Germaansche stam, dat wil zeggen, die onderscheidene horden, welke door eene gemeenschappelijke taal, die weder in eene menigte door elkander loopende tongvallen onderscheiden was, verbonden waren, bestond dus bij zijne verhuizingen uit het oosten uit Cauchen, Friezen, Gothen en anderen. De oorsprong dezer onderscheidene hordennamen zal wel nooit met zekerheid kunnen aangewezen worden. Hij ligt te diep in de grijze oudheid verscholen. De godsdienst, welke deze familiën, en later horden, beleden, was met verschillende wijzigingen in nevenzaken, in de hoofdzaak een. De taal, die zij spraken, was dezelfde in den grondvorm. Maar die taal werd in onderscheidene dialekten gesproken, die eerst, toen de familiën nog meer verbonden en onderling in aanraking waren, door elkander lagen; en die eerst later, toen de afscheiding scherper werd tusschen deze leden van dit huisgezin, en hunne afzonderlijke vestiging op onderscheiden bodem en onder verschillende luchtstreken plaats gegrepen had, zich ook scherper van elkander scheidden en meer en meer begonnen uiteen te loopen.

Deze Cauchische tak reikte gewis vrij ver zuidwaarts, alwaar hij eigenlijk aan den Germaanschen stam vast zat; hij zal dus mede wel het noordelijk deel van het tegenwoordige Oldenburgsche en van het Sticht *Munster*, en zoo meteen ook het *Sagelterland*, meer als waarschijnlijk, beslagen hebben.

Eggerik beninga, een geloofwaardig en aldaar plaatselijk bekend geschiedschrijver uit *Oost-Friesland*, rekent almede even als *Sagelterland* ook *Frysoythe*, of, gelijk hij het spelt, *Fres-oita*, tot het zesde deel van *Friesland* of het tegenwoordige *Oost-Friesland:* bl. 20 van zijn werk in het IVe d. der *Analecta* van matthaeus, alwaar men zijne *Oost-Friesche Historie* vindt opgenomen. Even zoo doet emmius in zijne *Frisiae Orientalis descriptione Chorographica*, of *Plaatsbeschrijving van Oost-Friesland*, *pag.* 41, achter zijne *Hist. Frisiae.* Hij zegt aldaar: *Oita*, *Frisici quondam juris*, *unde cognomen reliquum;* dat is: *Oita*, *voormaals* (behoorende) *tot het Friesche regtsgebied*, *van waar nog de bijnaam overgebleven is.* Het wordt toch bijgenaamd *Frys-oythe.* In het noord-oostelijk gedeelte van *Westphalen* vindt men, zoo wij meenen, onder het Ambt *Meppen*, althans in vorige dagen (veranderlijk zijn toch alle staatkundige verdeelingen!), een niet onaanzienlijk dorp, *Sögel* geheeten. Deze naam *Sögel*, of, zoo als men het ook schrijft, *Sagel*, in de woorden *Sagelte* en *Sagelterland*, welke een zijn, is vrij zeker in oorsprong en beteekenis hetzelfde met ons *sijgen*, het Schotsche *seg*, *seijg*, IJslandsch *at sijga* en *sijke* of *sijk*, *een meér*, in alle welke woorden de beteekenis van *in de laagte liggen*, *komen*, *door nedervloeijen en vallen*, de heerschende is. De naam *Sögel* ziet dus op en is ontleend aan de lagere ligging van dit oord, in vergelijking van het veel hoogere, zuidwaarts gelegene land. De Friezen, die uit het zuiden van *Germaniën* kwamen, moesten *sijgen*, *afdalen*, en kwamen allengskens in die lagere landstreek aan. In dit

dorp *Sögel* stichtte in vroegeren tijd de Munstersche Bisschop CLEMENS AUGUST een kostbaar jagtslot, zeer wel bekend onder den naam van *Clemens-weerd*. Wanneer ons nu niet alles bedriegt, dan draagt dit dorp in zijnen naam het bewijs, dat het voorheen tot *Sagelterland* behoorde; ja, het mag daarvan voorheen wel de hoofdplaats hebben uitgemaakt, toen dit land in veel grootere uitgestrektheid nog een Graafschap, in eenen staatkundigen zin, genaamd werd en was.

Wanneer wij op de kaart van het vrije *Friesland* tusschen de Kinnem en de Eems, zoo als het nog tot aan het einde der 13de eeuw geweest zal zijn, welke kaart, door MENSO ALTING opgemaakt en door F. HALMA in zijn *Tooneel der Vereenigde Nederlanden*, I d. bl. 334, nagemaakt is opgenomen, eenig vertrouwen stellen, dan lag er toen ten zuiden van *Asschendorp* aan de Eems eene plaats, *Fresenborch* genaamd. De naam dezer plaats leert ons, dat *Friesland* zich toen vrij diep in het zuiden heeft uitgestrekt. Wij voegen hierbij, dat de Heer HOCHE in zijne *Reise durch Osnabrück und Niedermünster in das Saterland* u. s. w. *seite* 159, van een *Saterkerk* gewag maakt, welke aan het *Hummelinger woud* gestaan had, en waarvan de overblijfselen nog zouden te zien wezen. *Sögel* nu ligt reeds in dit *Hummelinger woud* of *op den Hummeling*, zoo als men het noemt, welke *Hummeling* het riviertje *Radde* ten zuid-westelijken grens heeft; dit *Radde*, verwant aan *roede*, *rijd*, *reider*, *loopend water*, vloeit tusschen *Haselune* en het Westphaalsche dorp *Groot Staveren* door, en vereenigt zich dan eindelijk met

de Eems. En, als wij nu deze opgave als juist mogen aannemen, dan zien wij er een nieuw bewijs in, hoe *Sagelterland* in vroegere eeuwen eene veel grootere uitgebreidheid dan tegenwoordig had, en hoe *Sögel* daartoe ook voordezen zal behoord hebben.

Onmogelijk is het echter nu, en wegens den grooten afstand des tijds, en wegens de onzekerheid en onbepaaldheid der berigten, de juiste uitgestrektheid van *Sagelterland* in de voorledene dagen op te geven. Zoude men hier niet als bij gissing de rivieren de *Hase*, de *Honte* en de *Eems* als de grenzen van het voormalige *Sagelterland* mogen aannemen en vaststellen? Zulke wateren, weet men, werden voordezen veelvuldig tot zulke grensscheidingen gebruikt, zoo als zij ook voor dit oogmerk uitnemend pasten. Of wil men liever als de zuid-zuidwestelijke begrenzing van het oude Graafschap *Sagelte* het riviertje de *Radde* aannemen, daar dit voordezen het eigenlijke sticht *Munster* van *Westphalen* afscheidde, zoo als dit wederom door de Wezer van *Oostphalen* was afgezonderd? De loop dezer wateren, zoo als die ons op de hiertoe betrekkelijke kaarten wordt aangewezen, sluit aan zijne noordzijde het noord-oostelijk deel van *Westphalen*, en het noord-westelijk deel van *Oldenburg* met het *Sagelterland* in zich. Deze uitgebreide plek gronds zal dan voorheen het *Sagelterland*, dat thans tot zulk eene kleine streek is ingekrompen, hebben uitgemaakt. Wanneer men de Munstersche, Oldenburgsche, Osnabrugsche en Tekelenburger Archieven met de, tot dit einde vereischte naauwkeurigheid kon doorsnuffelen, dan zoude

men welligt daarin over deze zaak nadere opheldering en bevestiging vinden. Dan dit is geen gemakkelijke arbeid. Wanneer men lang genoeg met de noodige taalkennis en oplettenheid zich onder de bewoners der zoo even genoemde streken konde ophouden, dan zoude men, hieraan twijfelen wij geenszins, uit hoofde van hetgene wij vlugtig in de taal van onzen Frysoyter gids opmerkten, in de taal dier menschen meerdere trekken van overeenkomst met het Sagelter-Friesch ontdekken. En dit een en ander, gevoegd bij het reeds aangemerkte, zoude het pleit, zoo als wij meenen, nopens de voormalige uitgebreidheid van het thans zoo kleine *Sagelterland* uitmaken. De verminkte Sage of volks-overlevering, welke aan den Heer HOCHE door den 89-jarigen Sagelter-Fries HENDRIK WILMSEN werd medegedeeld, dat namelijk hunne voorvaderen van de *Bourtange* naar hun land zouden gekomen zijn, kan aan deze onze meening nieuwe kracht geven. Vloeit toch de rivier de Eems op geenen grooten afstand voorbij die Vesting van ons land, zoo kon ligt zulk eene overlevering onder hen uit deze omstandigheid ontstaan zijn, daar het land der Sagelter-Friezen voormaals tot aan die rivier reikte. Hier woonde dan eens in vroegere ceuwen deze vrije en fiere familie van den Frieschen volkstak; hier genoot en oefende zij ongestoord en naar eigene verkiezing die regten uit, welke God en de natuur aan iederen mensch gegeven hebben. Onbekend met de voordeelen en genoegens der beschaving, bleef zij ook vrij van de nadeelen en ondeugden, welke het misbruik en de overdrijving der beschaving voortbrengen. Bij de toenemende

bevolking moesten zij zich uitbreiden, en zoo bereikten deze Friezen eindelijk, door nood gedwongen, of door anderen voorwaarts gejaagd, de ongevallige, woeste en afgelegene oorden, waar hunne minst verbasterde nakomelingen zich nog bevinden.

Het is geheel niet te voldingen, of de Sagelter-Friezen bij hunne aankomst in deze oorden reeds Christenen waren, dan of hun eerst, reeds hier gevestigd, de leer des Christendoms is gepredikt en door hen aangenomen geworden. Het moge hiermede gelegen zijn zoo het wil, zeker is het, dat door de prediking der eerwaardige Apostelen onzer vaderen, eenen WILLEHAD, LUDGER en anderen, de leer van CHRISTUS het eerst onder de Saksen, Cauchen en ook onder de Sagelter-Friesen is verkondigd en gevestigd geworden. LUDGER zal bovenal, als eerste Bisschop van *Munster*, in het Graafschap *Sagelte* hiertoe veel medegewerkt hebben, alhoewel KAREL *de Groote*, door zijne staatkundige schikkingen, deze Friezen onder het Bisdom *Osnabrück* stelde. MÖSER verhaalt in zijne *Osnabrückische Geschichte, I th. s.* 281, dat het sticht van *Osnabrug* van KAREL *den Groote*, na zijne overwinning van de Saksische volksstammen, dezelfde uitgebreidheid als de heerban, het wereldlijk regtsgebied, ontving, en dus onder anderen de Graafschappen *Oldenburg*, *Ravensberg*, *Tecklenburg* en het nedersticht *Munster* aan de zijde der Eems naar *Osnabrug* bevatte. In de 13de eeuw behoorde de kerk van *Sugele* aan het klooster *Corveij*; in hoeverre zulk een regt van dit klooster over het overige Sagelter-Friesland zich hebbe uitgestrekt,

dan of het zich alleen tot *Sugele* bepaalde, wordt niet gemeld. (Zie Bijlage A.) Wij kunnen hier echter nog uit een charter, bij MÖSER *a. s. o. I th. s.* 410, bijvoegen, dat de Keizer LODEWIJK *de Duitscher* aan het klooster *Corveij*, of het *nieuwe Corveij*, de cel *Meppen*, met alle tienden en daarbij behoorende bezittingen, op nieuw geschonken heeft. Die cel noemt LODEWIJK: *sui juris*; dat zal wel zooveel beteekenen, als dat het regt, om daar een' Priester te benoemen, uit hoofde van de stichting of begiftiging dier kapelle, hem toekwam. Dit greep plaats in de eerste helft der 9de eeuw. LODEWIJK *de Vrome*, vader van bovengenoemden LODEWIJK *den Duitscher*, had *Corveij* hiermede het eerst begiftigd. Dit *Sugele*, of het tegenwoordige *Sögel*, ligt, zoo als boven met de noodige voorzigtigheid door ons reeds is opgegeven, in het Ambt *Meppen*.

Door de veeden, bloedverwantschappen en heerschzucht der, in het zuiden, zuid-westen en oosten aan hen grenzende Vorsten van *Oldenburg*, *Tekelenburg* en der Bisschoppen van *Munster* en *Osnabrug*, werd hun land hoe langer hoe meer besnoeid, en bij gedeelten onder het beheer dier magtiger naburen getrokken. De naast aan deze gelegenen verloren van tijd tot tijd door drukker verkeer met die Duitschers, door de staatkundige versmelting in hunne staten, hunne Friesche vrijheid en taal, welke laatste gemakkelijk in de, aan haar zoo naauw verwante Neder-Saksische overging. Alleen, in die moerassen, op dien onbereikbaren zandrug, door die moerassen nog meer dan door eene zee van de wereld afgezonderd, kon de heerschzucht deze Friezen niet dan laat on-

der hare magt doen bukken. Daar bleef hunne taal, daar bleven hunne vrijheden het langst, ja, zelfs eenigzins tot heden toe, beveiligd voor den verpestenden adem van vreemden invloed. Waar hunne vaderen zich het laatst als binnen onwinbare bolwerken gevestigd hadden, bleef het langst de geest hunner vrije vaderen de vrije zonen bezielen. Die geest ademt toch nog in de taal, welke zij van die vaderen ontvingen, in die zeden, die zij van hen ontvingen. Hier vloeit nog het onbesmette Friesche bloed het zuiverst door de aderen van zulke kinderen, uit zulke ouderen gesproten. De aard der zaak brengt, om al het aangevoerde, het van zelf mede, dat de moerassen dezer Friezen, aan den noordkant gelegen, hen nog meer afgezonderd moesten houden van hunne stamgenooten, de hedendaagsche Oost-Friezen. Zij waren toch uit het zuiden binnen die moerassen gekomen, de hieruit ontstane betrekkingen tusschen hen en hunne zuidelijke naburen moesten eerder wegen en toegangen door die zuidelijke veenen doen banen dan wel door de noordelijke, daar de banden des bloeds, afzonderlijk, altijd slapper zijn dan vereenigd met die van het belang. Deze afscheiding tusschen de Sagelter- en Oost-Friezen moest natuurlijk door de kerkhervorming, in de 16de eeuw begonnen, nog scherper worden. De Sagelter-Friezen, doordien zij de Katholijke eeredienst behielden, gevoelden zich, terwijl hunne verwanten, de Oost-Friezen, de nieuwe aannamen, hierdoor naauwer aan het Munstersche sticht verbonden en daarheen getrokken, hetgeen wederkeerig ook het geval moest wezen aan de zijde dier

regering. De eeredienst en de staatkundige grenzen bepaalden zoo dikwijls wederkeerig elkander.

Bij de ontginning hunner veenen vonden de Sagelter-Friezen in de rivier de Leda een gereed en genoegzaam middel, om zich door het vervoeren hunner turf in *Oost-Friesland* eene bron van bestaan te openen. Men dacht niet dan eerst in lateren tijd, bij het vermeerderen der behoeften en van den omgang, aan het leggen van eenen weg door de moerassen naar de Oost-Friesche grenzen. Men mag aannemen, dat het voornamelijk deze turfhandel zal geweest zijn, welke onze Sagelterlanders in *Oost-Friesland* bekend maakte, en zoo de opmerkzaamheid van eenen BENINGA en EMMIUS op hen vestigde. —

De onpartijdige lezer zal ons wel gereedelijk gelooven, wanneer wij hem verzekeren, dat het ons ondoenlijk is eene volledige en zamenhangende geschiedenis van zulk een afgezonderd en klein volk te leveren. Met enkele brokken en deze en gene bijzonderheden zal hij het dan wel voor lief willen nemen. Ons zal het genoeg zijn, onze lezers door deze nasporingen en aanteekeningen opmerkzaam te hebben mogen maken op een klein volk, zoo oorspronkelijk en naauw aan ons verwant, maar zoo verbazend onbekend, zelfs bij zijne naaste buren. Wij zullen onze moeite wel beloond rekenen, als wij door onze gebrekkige berigten andere beminnaars der Friesche taal, Friesche zeden en van de letteren in het gemeen mogen opwekken tot nadere onderzoekingen aangaande en volkomener mededeelingen over het voor den Fries bovenal zoo merkwaardige *Sagelterland*.

Karel *de Groote* vond bij zijne overwinningen en onchristelijke bekeering der Saksers de landen, waar zij woonden, reeds in gooën, zoo als *Lerigo*, *Agrotingo*, *Emsgo* enz., of graafschappen door hem genoemd, verdeeld. Het is waarschijnlijk, naar de aanmerking van den geleerden möser, dat deze staatkundige Vorst de bestaande landverdeelingen en volken-familiën liet, zoo veel dit naar zijn doel kon, gelijk hij haar gevonden had, om door onnatuurlijke vereenigingen en versmeltingen van deze in en door elkander geenen eeuwigen krijg te ontsteken. In de vroegste, historisch bekende tijden besloeg *Agrotingau* het grootste deel van het ten westen aan het Oldenburgsche grenzende Ambt *Meppen* en ook een deel van het vorige Ambt *Cloppenburg*, gelijk *Lerigo* het grootste deel van het voormalige Ambt *Vechte*. *Friesland* en *Groningerland* hadden zoo ook eens hunne gooën, hetzelfde woord als het Grieksche γη, γαια, *gæ*, *gaia*. *Lerigo* en *Agrotingo*, zegt de Heer kohli in zijne aangehaalde *Oldenb. Statistick*, *II. th. I. abth. s.* 295, stieten in het Ambt *Cloppenburg* tegen elkander aan. Over deze gooën hadden Goograven, Comites, eigenlijk gezellen of makkers des Keizers, het bestuur, hetzij door karel eerst aangesteld of door hem daar gevonden. In het westelijk en noord-westelijk deel nu van den Kreits *Cloppenburg* woonden toen Friezen, en in het overige Saksers (Sacasonen). In dit goo, *Agrotingo*, dat later in meerdere graafschappen kan verdeeld zijn, lag ook het *Cometia Sigheltra*, *Fresia dicta*, het *Sögeler* of *Sagelter Graafschap*, de *Sögelter Friezen*, zoo genoemd naar het dorp *Sögel*, Latijn *Sugila*, op de *Hummeling* gelegen.

MÖSER, *a. s. o. bl.* 282, in de noot. De Graven van *Tekelenburg* komen het eerst in de geschiedenis omstreeks het midden der 12de eeuw als keizerlijke Goograven in dit distrikt voor. Reeds in den aanvang der 13de eeuw voerde Graaf OTTO I een' langen strijd met COENRAAD, den Bisschop van *Osnabrug*, waarin deze laatste de overhand behield, en den Tekelenburger Graaf een niet onaanzienlijk deel zijner bezittingen afnam. Het in deze veede verlorene won het Tekelenburger huis echter ten jare 1245, door het huwelijk van den Erfgraaf HENDRIK met de eenige dochter van OTTO, Graaf van *Ravensberg*, JUTTA geheeten, ruim en rijkelijk weder. Deze dochter bragt hem toch de uitgebreide bezittingen haars vaders ten bruidschat aan. (Zie Bijlage B.) Het jaar van haar huwelijk was tevens het sterfjaar van haren vader. Haar huwelijk duurde slechts tot den jare 1248, toen HENDRIK kinderloos overleed. JUTTA was in het jaar 1251 reeds weder gehuwd met WALRAM van *Montzoue* of *Montjoy*, eene stad in het Guliksche gelegen. Kort was dus de vereeniging der Ravensbergsche goederen met het huis *Tekelenburg*. In het jaar 1252 verkochten en schonken WALRAM, Heer van *Montjoy*, JUTTA zijne echtgenoot en SOPHIA hare moeder, eene geborene Gravin van *Oldenburg*, hunne vrije en leengoederen voor de som van 40,000 marken bij meer andere voorwaarden aan OTTO II, Bisschop van *Munster*, en in het volgende jaar beleende Koning WILLEM hem er insgelijks mede. (Zie Bijlage C.) Onder deze goederen, welke een aanzienlijk deel van de Ambten *Vechte*, *Cloppenburg*, *Eemsland* en *Oost-Friesland* uitmaakten, behoorde ook *Oythe* en het *Comecia-*

Sigheltra, het graafschap *Sagelte*, voor Gravin JUTTA tot *Morgengabe* bestemd geworden bij haar eerste huwelijk. *Munster* kwam echter nog aanstonds (1252) niet in het vol en rustig bezit dezer goederen: want de Graaf van *Tekelenburg* OTTO III, die het weggeschonkene liever zelf had, veroverde nog in het begin der 14de eeuw eenige Friesche bezittingen in den omtrek van *Frysoythe*. Zijn opvolger, Graaf NICOLAAS I, onderwierp de Friezen in de streken van *Frysoythe*, niet onwaarschijnlijk de Sagelterlander-Friezen, volkomen aan zijn bestuur. De Bisschoppen van *Munster* en *Osnabrug*, wier eigene en oude aangrenzende bezittingen even weinig van de invallen van den Graaf van *Tekelenburg* verschoond bleven, verbonden zich met hunne beide Hoofdsteden door een plegtig verbond in het jaar 1393 tegen deze grafelijke strooperijen. (Zie Bijlage D.) Zij waren ook in dezen hunnen krijg tegen den Graaf van *Tekelenburg* zeer gelukkig, ontnamen hem na moedigen en langen tegenstand in het jaar 1395 den burgt *Cloppenburg*, en later de sterke stad en vesting *Frysoythe* met nog meerder moeite en na langduriger belegering. Ten jare 1397 sloten Bisschop OTTO van *Munster* en DIDERICH van *Osnabrug* eene overeenkomst, bij welke de Bisschop van *Osnabrug* zijn aandeel aan de burgten *Cloppenburg*, *Oythe* en de daartoe behoorende Ambten, en dus ook *Sagelte*, overdroeg aan den Bisschop van *Munster* voor de som van 1100 goudgulden en het regt van den Munsterschen Bisschop op het slot *Voirden*. (Zie Bijlage E.) Hoe de beide, in dat viervoudig verbond begrepene steden, *Osnabrug* en *Munster*, bij deze overeenkomst behandeld werden,

wordt niet verder gemeld, dan dat de Bisschop van *Munster* bij eene akte beloofde, om zijn aandeel aan de Ambten *Cloppenburg* en *Oythe* voor het sticht *Munster* te zullen bewaren. (Zie Bijlage F.) De Tekelenburger Graaf, NICOLAAS II, kon echter dit gevoelig verlies in geenen deele met goede oogen aan- en van dezen zoo vetten brok voor altijd afzien. Hij viel dus, niettegenstaande de vinnige nepen, welke hij van de beide Bisschoppen ontvangen had, ten jare 1398 op nieuw in *Munsterland*, doch werd door de Bisschoppen en hunne bondgenooten zeer gevoelig teruggewezen en afgeslagen. Hij verloor *Bevergern* en *Lingen*, moest zich aan de genade der overwinnaars overgeven, en in het jaar 1400 plegtigen afstand doen van *Cloppenburg*, *Frysoythe* en *Bevergern*. (Zie Bijlage G.) En zoo kwamen dan ook *Sagelterland* en de *Scharlevrezen* tevens onder de bestendige regering van *Munster*. Opmerkelijk is het, dat wij hier buiten *Sagelterland*, ook nog gewag gemaakt vinden van de *Scharlevrezen*. Hoe moet dit verschijnsel worden opgehelderd? Dit is onmogelijk, op zulk een' afstand van tijd en bij zoo weinige bescheiden uit dien tijd, met zekerheid te doen. Gissingen zijn hier alleen mogelijk. Wanneer wij mogen aannemen, dat *Scharl* het vroegst aangelegde dorp in het tegenwoordige *Saterland* is, dan kunnen wij door de *Scharlevrezen* de Friesche bewoners van dit dorp verstaan, daar dan *Sagelterland* het overige, of wel het geheele, eigenlijke oude Graafschap *Sagelte* aanduidt. *Scharl* zoude dan het eerst en vervolgens de overige dorpen van het tegenwoordige *Saterland* gebouwd zijn, en wel door Friezen. Het zuid-zuidwestelijk of het oudste

Sagelterland is toch naar alle waarschijnlijkheid, zoo als wij even te voren aanmerkten, het eerst bevolkt geworden. Door vrijwillige of gedwongene verhuizingen moesten de westelijke Sagelter-Friezen het eerst op die plaats, waar nu *Scharl* staat, aankomen. Ter opheldering van de benaming *Scharlevrezen* voegen wij hier uit E. WASSENBERGH's *Bijdragen tot den Frieschen tongval*, *II. stuk*, *bl.* 170, nog bij, dat die geleerde man aldaar een brokstuk uit een oud handschrift mededeelt, waarin wij de benaming van *Dungger-ffresen* aantreffen. *Dungger-ffresen* zijn aldaar zooveel als Friezen, die aan de rivier *de Donger*, nu het water *de Peasens* of ook *de oude Peasens* geheeten, woonden, even als de *Scharlevrezen* op de plaats, die zij *Scharl* noemden, zich neêrzetten en van daar hunne benaming ontleenden. Voor het overige kan het zijn, dat in het Graafschap *Sagelte* ook hier en daar Saksen, stamgenooten der Friezen, woonden. De reden, waarom in *Scharlevrezen* zoo onderscheiden de benaming *Vrezen* voorkomt, kan dan daarin gevonden worden. De oordeelkundige Osnabrugsche geschiedschrijver MÖSER zegt toch in zijne voortreffelijk bewerkte en uit den grond opgehaalde *Osnabrückische Geschichte*, *I. th. s.* 280: » Dat ook Friezen zich op den Saksischen bodem hebben neêrgezet, welke nu *Saterlanders* genoemd worden, doch voorheen *Sögelter-Friezen* heetten, en welke misschien dezelfde Friezen of Cauchen wel kunnen zijn, welke onder Keizer NERO de Amsibariërs of Eemsboeren uit hunne woonplaatsen verjoegen. Deze werden onder ons Sticht (dat van *Osnabrug*) getrokken, hoewel zij met de overige

Westphalers ongaarne vereenigd waren; zij zochten dus ook spoedig zich daarvan weder los te maken." Doch alles is ten opzigte van de oude benamingen en grensbepalingen dier volksstammen of familiën, zoo als boven gezegd is, verbazend onzeker en onbestemd, en zal wel voor altijd met een ondoordringbaar donker overtogen blijven. Men zoude ook nog als de reden dezer benaming van *Scharl-vrezen* kunnen aannemen, dat deze Friezen woonden in het kleine Oost-Friesche gehucht *Scharl*, onder *Detern*, in het Ambt *Stikhusen* gelegen. Dit kan voordezen grooter geweest zijn dan het tegenwoordig is. Of, wanneer wij ons in gissingen wilden verdiepen, zouden wij deze *Scharl-vrezen* voor dezelfden kunnen nemen als de *Charles-vrezen*, door eene Duitsche uitspraak en daarnaar gevormde spelling van het woord *Charle*, *Karel*, even als men in het Plat-duitsch *Schausée* voor *Chaussée* zegt. De Heeren KOHLI en MÖSER waren hier met hunne aangehaalde werken onze voorname wegwijzers. Dat voor het overige al deze veeden, overgangen en de oorlogen, daarom gevoerd, vele bronnen van jammer en ellende voor het algemeen, het pit en de kern der maatschappij, deden ontspringen en vloeijen, behoeven wij den lezer wel niet te zeggen.

Lezers! die tijden waren ook al niet vrij van onvolmaaktheden. De kleine strekte toen, even als nu, ook reeds ten speelbal van de grooten. Wat hadden de Sagelterlanders toch gemeens met de twisten van heerschzuchtige grooten of verschillen over de erfenissen tusschen Graven en Bisschoppen? Bescherming is maar al te vaak gelijkbeteekenend met onderdrukking

en plundering. Wanneer wij ons oog over die tijden laten gaan, dan zien wij, dat familie-twisten onder de magtigsten toen meestal de oorzaak waren van de overheersching en berooving der kleinen. Dat is nu zoo niet meer; en hoe gelukkig is dat! Men is in den loop der eeuwen in dezen meer tot den stand van waterpas gebragt geworden. Men begrijpt nu, willen wij zeggen, beter als toen, dat een Baron, Graaf of Koning er is *om* die tienen, honderden, duizenden of millioenen, die tot hem in nadere betrekking staan, en niet omgekeerd. Maar toen zoowel als nu, en nu zoowel als toen was en is het waar, en het zal ook nog wel eenigen tijd waar blijven:

Dat de groote misdoet,
Moet de kleine ontgelden.

Nu, wij naderen dan toch de volmaaktheid, al zijn wij dan ook niet volmaakt op deze aarde.

Vroeg, dit ziet men hieruit, zijn de Sagelter-Friezen dus al onder het beheer van *Munster* geraakt. En vrij waarschijnlijk klimmen de invloeden van den Munsterschen Bisschop op dit volk der Friezen nog veel hooger in de oudheid op.

De naast hierop volgende melding der Sagelter-Friezen treffen wij aan in: *Een kleen tractaet fan da saun Zelanden des ganschen landis fan Friesland meij sijn tobijheer end Eijlanden.* Dit traktaat vindt men bij C. SCHOTANUS in zijn *Tablinum*, achter de groote Friesche Geschiedenis, door hem uitgegeven, alsmede achter *het Corpus der Friesche Wetten*, in des mans *Beschrijvinge van Frieslandt tusschen het Vlie en de Lauwers.* Achter de opgave van het zevende

Zeeland volgt: *Item, Segelterland is aec een deel fen disse saun Zelanden en jout tribuut ende schat dim Bisschop fan Munster.* Dat is: *Desgelijks, Sagelterland is ook een gedeelte dezer zeven Zeelanden, en geeft schot en lot aan den Bisschop van Munster.* EGGERIK BENINGA meldt in navolging hiervan, zoo als wij boven zagen, in zijne *Geschiedenis van Oost-Friesland*, ook bij het zesde Zeeland van *Sagelterland*, met bijvoeging van *Frysoythe.* Wanneer dat traktaat der zeven Zeelanden is opgesteld, kan wel met geene zekerheid bepaald worden; doch, daar het achter de Opstalboomsche Wetten, in 1323 opgesteld, volgt, kunnen wij het wel tot de 14de eeuw brengen. Toen behoorde dus *Sagelterland* reeds in alle opzigten bij het Sticht van *Munster*, ofschoon men de bloedverwantschap aan de zijde der zeven Friesche Zeelanden ten vollen erkende. Tot die Zeelanden zal *Sagelterland* wel nimmer behoord hebben; het wordt ook alleen in het voorbijgaan en niet als een integrérend deel van het toenmalige staatkundig vereenigd *Friesland* genoemd. Men merke hier in het voorbijgaan tevens op, dat *Sagelterland* toen nog waarschijnlijk eene grootere uitgestrektheid gronds besloeg dan thans, daar het hier zoo uitdrukkelijk genoemd wordt en BENINGA *Frysoythe* er bij rekent; terwijl nog in de eerste helft der vorige eeuw M. VON WICHT *in das vorbericht zu dem Ostfriesischen Landrechte, bl.* 41, *in die note,* bij het spreken over *Sagelterland*, ook *Sögel und der orte im Niederstiffte Münster* noemt. Daar, zegt die geleerde man ons, werd nog in zijn' tijd de Friesche taal gesproken. In den Kreits *Meppen*, waar *Sögel* ligt, woonden

dus ook naar dezes geleerden oordeel de Sögelter-Friezen. In den jare 1492 deed de Munstersche Bisschop HENDRIK SCHWARTZENBORG, uit hoofde van eenige verschillen in vorige jaren met de Oost-Friesche Gravin THEDA over zijne kerkelijke regten in *Oost-Friesland* en de belemmeringen in de vrije vaart der Munstersche handelslieden op de Eems, een' gewapenden inval in het *Reiderland*. Hij kwam daar met zijne manschappen langs omwegen door het Westerwoldsche land, beroofde *Hoogbonden* en *Wijmeer*, toog van daar op *Weener*, vernielde wat hij kon, plunderde en verbrandde de kerken, en trok zoo met vetten buit voorzien weder naar huis. De Oost-Friesche Graaf EDZARD nam aanstonds wraak met den vijand na te zetten, het Munstersche Stadje *Rhede* te verbranden en eenige Munsterschen dood te slaan. Het volgende jaar vernieuwde de Kerkvoogd den strijd, en viel nu van eene andere zijde in *Oost-Friesland*, over de Eems en het watertje *Hampel*, in het Overledinger plaatsje *Vollen*, speelde daar en in andere dorpen van Overledingerland het oude spel van vernielen en rooven. Voorzeker een niet zeer bisschoppelijk werk! Nu kwam de Oost-Friesche Graaf EDZARD ook spoedig met zijne magt opzetten, en toen trokken de Munsterschen weder naar huis. De arme en weerlooze Sagelterlanders moesten nu als het offer der grafelijke wraakzucht onschuldig voor der Munsterlanders misdaden boeten. Hooren wij EMMIUS, met wien BENINGA, bl. 359, t. a. p., in de hoofdzaak instemt: »*Nec morati Frisii, ne quid* »*inultum relinquant, in Sageltanos, qui ad Lædam* »*palustri in solo habitant, Frisici quidem generis, sed*

» *a plurimis jam annis Episcopo Monasteriensi; facta* » *a suis secessione, parentes, hostiliter incurrunt,* » *atque omnem eorum agrum, nemine prohibere auso,* » *urendo et populando quam maxime vastum faciunt.*" Dat wil zeggen: » *Zonder verwijl overvallen de Frie-* » *zen, om niets ongewroken te laten, vijandig de* » *Sagelterlanders, die aan de Leda een' moerassigen* » *bodem bewonende, hoewel van Friesch geslachte,* » *reeds sedert zeer vele jaren, door zich van de* » *hunnen (de Oost-Friezen) te hebben afgescheiden,* » *den Bisschop van Munster gehoorzaamden; en door* » *branden en vernielen, daar niemand het beletten* » *durfde, maakten zij hun geheele land tot eene vol-* » *komene woestijn.*" Emmii *Hist. Frisic. pag.* 401. » *Er is niets nieuws onder de zonne,*" lezers! hetzelfde spel wordt bij herhaling gespeeld op het tooneel dezer wereld.

Emmius zegt hier, dat de Sagelterlanders zich van de Friezen hebben afgescheiden, en is dus van meening geweest, dat zij er eens mede vereenigd waren. Dat wij hierin van den uitmuntenden geschiedschrijver verschillen, kan men uit onze bovenstaande redeneringen zien. Het gedeelte der Cauchen, dat het tegenwoordige *Oost-Friesland* eerst bevolkte, zal wel door eenen anderen weg aan de oevers der Noordzee gekomen zijn, als door de Sagelterlander moerassen, die hen nog zooveel meer hinderpalen in den weg plaatsten dan het water. Emmius stelt zich ook hier de voormalige vereeniging der familiën onderling te' veel in den geest van eene vereeniging als volk in zijne dagen voor. Wij vormen ons toch zoo ligt een denkbeeld van den vorigen toestand

des menschdoms, gewijzigd naar en door dien maatschappelijken staat, waarin wij verkeeren. Het is zoo verbazend veel moeijelijker zich als geschiedschrijver met zijne voorstelling in vorige eeuwen te verplaatsen, dan de voorbijgegane naar zich toe te trekken, en hare geschiedenis naar de zijne in te rigten. En toch kan, zonder zulk eene verplaatsing van zich zelven in vorige tijden, nimmer eene goede en getrouwe geschiedenis gedacht, veelmin geschreven worden. Nimmer, gelooven wij, waren de Sagelterlanders met de Oost-Friezen, in eenen staatkundigen zin, als volk vereenigd. Alles, wat wij hier voor daarover gezegd hebben, strijdt tegen eene zoodanige verbindtenis en niets pleit er voor.

De Heer HOCHE gewaagt in zijne aangehaalde *Reise*, *seite* 172, 173, van eene overlevering onder de Sagelter-Friezen, nopens eenen inval in hun landje en de verschrikkelijke verwoestingen aldaar door den Graaf VAN MANSFELD in den dertigjarigen oorlog aangerigt. Wanneer wij deze overlevering laten gelden, dan zouden wij bij gissing tevens mogen aannemen, dat dit geschied zal zijn in 1622, als wanneer, volgens WAGENAAR, *Vaderl. Hist. X. deel, pag.* 441 *tot* 444, de Graaf ERNST VAN MANSFELD in *Oost-Friesland* stroopte en vernielde, wat hem voorkwam. Niets is toch natuurlijker, dan dat de grafelijke roover bij deze gelegenheid ook eene strooppartij in het kleine *Sagelterland* zal gemaakt hebben.

Ten jare 1665 woedde, volgens aanteekening in het doop-, trouw- en geboorteboek van het dorp *Scharl*, in *Sagelterland* de *zwarte* pest, eene plaag, die destijds ook andere gedeelten van het noordelijk

Europa teisterde. Misschien was dit wel eene soort van Cholera. In het jaar 1696 hebben zij, volgens aangave in het gemelde doopboek, verschil gehad met hunnen Landsheer, den Bisschop van *Munster*, wegens de belastingen. De Bisschop zal mogelijk hunne belasting hebben willen verzwaren, of op eenige andere wijze hunne vrijheden besnoeijen, ten minste zij weigerden hem hunne geestelijke schatting te betalen. De Bisschop bood hun aan, daar zij misschien toen behoefte aan onderstand hadden, de som van 500 rijksdaalders, Duitsche munt, voor te schieten, onder beding, dat hij ter aflossing dier schuld 's jaars 50 daalders van hen ontvangen en die weder aan hunne Pastoors ter verbetering van hunnen bekrompenen toestand uitbetalen zoude. Doch zij sloegen dit een en ander platweg af, zeggende, hunne eigene zaken te willen besturen. Hoe deze twist eindelijk is bijgelegd, wordt niet gemeld.

Zoo leefden zij vrij en onafhankelijk voort onder het Munstersch bestuur tot den jare 1803. Toen werden zij als een deel van het Ambt *Frysoythe*, in den Kreits *Cloppenburg* gelegen, benevens den Kreits *Vechte*, door een besluit der Duitsche Rijks-deputatie, aan den Hertog van *Oldenburg* afgestaan, om hem het verlies van den voordeeligen Wezer-tol te vergoeden. Zij behielden alleen eene betrekking in het geestelijke met het bisschoppelijk Vicariaat te *Munster*, terwijl het Bisdom nu in een wereldlijk Vorstendom veranderd was en verdeeld werd. Bij de bezetting van deze deelen van *Duitschland* door *Frankrijk*, werd *Sagelterland* onder het Ambt *Cloppenburg* tot het Departement van de *Opper-Eems* gere-

kend, en op Franschen voet bestuurd. In 1812 werden, volgens het verkoopings-protokol daarvan, bij den Voogd van het *Sagelterland*, den Heer BITTER, aanwezig, de Sagelter Domeinen op last der Fransche regering verkocht. Ook de stukken behoorende tot het Sagelter Archief, ondergingen hetzelfde lot. (Zie Bijlage H.)

In 1815 werden zij door het Weener Congres, dat even als de Oppermagtige *Europa* verdeelde, weder onder de groothertoglijke regering van *Oldenburg* gesteld, en tot het Ambt *Frysoythe* betrokken.

EMMIUS, die, als geboren Oost-Fries, hiervan wel eene vrij naauwkeurige kennis kon dragen, heeft ons de volgende beschrijving van het *Sagelterland*, zoo als het in zijn' tijd was, nagelaten. Hooren wij den waardigen en waarheidlievenden geschiedschrijver.

In zijne *Histor. Frisic. libr.* 2, *pag.* 21, 22 zegt hij:
»*Cujus* (nempe agri Translaedani) *in fine ager alius Sageltanus, priore etiam infelicior, ut cui in solo cespite fodiendo ad ignis fomenta census sit, jamdudum Monasteriensibus parens, licet et juris olim et nunc quoque idiomatis Frisici, plusculum vero libertatis quam aut Translaedani, aut caeteri vicini Frisii retinens; tribus parochiis cum totidem fanis habitatus, addito in ipso Translaedanorum aditu coenobio Joannitarum Rhodiensium; divisus flumine navigabili, quod per Translaedanos porro means Laedae tandem ad mille passus supra ipsius et Amasi confluentem miscetur.*"

Op volgende wijze vertalen wij des mans woorden in het Nederlandsch:

»*Aan zijne grenzen* (te weten, die van het Overledingerland) »*ligt eene andere, de Sagelter landstreek, nog onvruchtbaarder en woester dan de vorige* (de Overledinger), *als die alleen in het graven van aarde tot brandstof haar bestaan vindt,*

» *reeds voor langen tijd den Munsterschen onderhoorig, ofschoon* » *eertijds onder Friesch regtsgebied en nog de Friesche taal* » *behoudende, vrijer dan de Overledingers en naburige Friezen;* » *in drie kerkdorpen bewoont men haar met bijvoeging van een* » *klooster der Joanniter orde van Rhodus* (Langholte), *aan de* » *grens der Overledingers;* (zij is) *verdeeld door een bevaarbaar* » *water, hetwelk, verder door het Overledingerland vloeijende,* » *zich eindelijk bij de duizend schreden boven de zamenvloeijing* » *van de Eems en de Leda met deze laatste vereenigt.*"

Nopens het gevoelen van den geleerden historieschrijver, dat *Sagelterland* destijds tot het Friesche regtsgebied zoude behoord hebben, verwijzen wij den lezer tot hetgene boven door ons omtrent die zaak is aangemerkt. Het klooster *Langholte*, dat als zoodanig reeds voor lang door den loop der tijden en gebeurtenissen heeft opgehouden te bestaan, heeft niet tot *Sagelterland* behoord, zoo als ons is opgegeven, hoezeer de geleerde geschiedschrijver hier het tegendeel verzekert, of althans schijnt te verzekeren. Dit *Langholte* telt thans een merkelijk getal huizen, daar de bevolking door de ontginning der veenen zoodanig is toegenomen, dat er eene nieuwe Katholijke gemeente ontstaan is, wier kerk, terwijl wij ons in het *Sagelterland* ophielden, den 23 Julij door den Bisschop van *Osnabrug* is ingewijd.

In zijne *Chorographica Frisiae Orientalis descriptione*, achter zijne *Histor. Frisic.* gevoegd, *pag.* 41, beschrijft dezelfde geleerde het *Sagelterland* met deze woorden:

» *Alius vero ager Translaedanie in meridiem quoque connexus* » *est, quorum pars olim fuit, quem Sageltanum vocant, in* » *septem vicos distinctus, palustris universus. Incolae ejus,* » *Frisici generis, quondam cum seditionibus omnia per Frisiam*

» miscerentur, quo paci suae consulerent, in tutelam Episcopi » Monasteriensis, in cujus dioecesim ager omnis procurrit, » se sponte contulere, salvis legibus patriis et caetero omni » jure libertatis, quo etiam nunc in tanta vicinorum servitute » fruuntur, gaudentque. Hos amnis navigabilis interluit » Amasi quoque nomine per imperitiam vulgo affectus, qui » Translaedanum agrum ingressus ubi Potshusam praeterfluit, » ponte jungitur, atque inde in zephyrum, mox paulatim in » septentrionem conversus, relicto ad dextram Amdorpio, ad » Wilshusam Laedae se miscet, haud parva commoda Sageltanis » ac Translaedanorum nonnullis praestans. Nam ii eruendis » e terra bituminosis glebis in ignis fomentum, quos cespites » vocant, maxime occupati, quas solas prope divitias habent, » quidquid quotannis effodiunt, id per flumen hoc ad Leranos, » Jemgumanos, Oldershemios, ac caeteros Amasi accolas, sed » maxime omnium ad urbem Emdam devehunt, magnoque pre- » tio venundant. Qua devectandi commoditate si destitueren- » tur, omnes illi reditus e materia, quae domi vilissima est, » iis simul perirent, et oppidanis quoque foci carius sane » instruerentur."

Wij laten van deze vrij naauwkeurige beschrijving van *Sagelterland* alhier deze vertaling volgen:

» *Eene andere landstreek begrenst het zuidelijke deel der » Overledingers, waar zij voorheen een deel van was, hetwelk » men Sagelte heet, in zeven dorpen en gehuchten onderscheiden, » en geheel moerassig. Hare bewoners, van Frieschen geslach- » te, hebben zich eertijds vrijwillig, toen alles in Friesland » door oproerigheden het onderste boven gekeerd werd, om voor » hunne rust en veiligheid te zorgen, onder de bescherming van » den Bisschop van Munster begeven, in wiens sticht hun ge- » heele land oploopt; met behoud hunner vaderlijke wetten, » regten en vrijheden, welke zij ook nu nog, bij eene zoo » groote slavernij hunner naburen, genieten, en in wier genot » zij zich verheugen. Door hun land stroomt eene bevaarbare » rivier, ook gemeenlijk uit onkunde de Eems* (Sater-Eems) *ge- » heeten, welke in het Overledingsche gekomen, als zij Pots- » husen voorbijgestroomd is, eene brug heeft, en, vandaarwest-*

»*waarts, verder allengskens zich noordwaarts wendende, op* »*haar regter-oever Andorp achterlatende, bij Wilshusen in* »*de Leda stroomt, en de Sagelterlanders en eenige der Over-* »*ledingers geene geringe voordeelen aanbrengt. Want zij,* »*bijna bij uitsluiting bezig met het graven van zwavelachtige* »*aarde tot branding, turven* (cespites) *geheeten, welke bij-* »*kans hunne eenige rijkdommen uitmaken, voeren hetgeen zij* »*jaarlijks graven, langs deze rivier uit naar Leer, Jemgum,* »*Olderssum en de andere bewoners der Eems-streken, doch* »*bovenal naar de stad Emden, en verkoopen het daar voor* »*hooge prijzen. Als zij van deze gelegenheid tot vervoer be-* »*roofd werden, zouden meteen voor hen al de inkomsten uit* »*die stoffe, welke bij hen van eene zeer geringe waarde is,* »*verloren gaan, en de haarden der stedelingen gewis voor veel* »*hoogere sommen moeten voorzien worden.*"

Wat EMMIUS hier opgeeft omtrent de toenmalige gesteldheid van het *Sagelterland*, komt met zijnen tegenwoordigen toestand, zoo als wij straks zien zullen, vrij juist overeen. In zijne eerst aangehaalde beschrijving geeft deze geleerde man *drie* Parochiën in *Sagelterland*, doch hier *zeven vici* (ons wijk) op. Hierover zoo aanstonds in onze beschrijving van deze landstreek nader. EMMIUS berigt, dat de Sagelter landstreek geheel in het Sticht van *Munster* oploopt, strekt ter bevestiging van ons gevoelen, dat de Sagelter-Friezen nooit door staatkundige volksbetrekkingen met de Oost-Friezen zijn verbonden geweest, maar in de vroegste tijden als eene familie, even als alle familiën des Duitschen volks, meer op zich zelve stonden, en in latere tijden staatkundig aan *Munster* zijn gehecht geworden. De moerassen, ten noorden van dit landje, leverden hiertegen in vroegeren tijd onoverkomelijke hindernissen op, om dit hier nog eens te herinneren. Nood en be-

lang bragten de Sagelterlanders langs het Sagelterdiep, dat in de Leda valt, welke weder bij *Leeroort* zich met de Eems vereenigt, alleen met hunne broeders, de Oost-Friezen, in aanraking. Het was de turfhandel door middel der rivieren, die hen daar heen voerde. De natuur van beider bodem, daar de eene brandstoffen bevatte, de andere die ontbeerde, en zijne bewoners daar toch behoefte aan hadden, met de gemeenschap der spraak, daar toen in *Oost-Friesland* dezelfde taal als in *Sagelte* gesproken werd, stelde verkeer en betrekking tusschen deze stamgenooten daar. Zoo is het, het eigenbelang, dat de menschen eerst van elkander stoot, om hen dan daardoor weder zooveel nader tot elkander te trekken, en met onlosmakelijken band het geheel vereenigd te houden. EMMIUS spreekt hier wel van eene voormalige staatkundige vereeniging tusschen deze Friezen, maar hij bewijst haar niet door een enkel staatkundig stuk of eene daadzaak, en dit kon de geleerde man gewis ook niet. Hij zegt wel, dat de Sagelter-Friezen zich, om de verdeeldheden en oproeren in *Friesland*, daarvan hebben afgescheurd en met *Munster* verbonden tot verzekering van hunne eigene rust; maar, zoo vragen wij op onze beurt, hoe konden die oproerigheden de Sagelter-Friezen, de vrijheidzuchtige Sagelter-Friezen, tot iets, zoo strijdig met hunnen fieren en vrijen inborst en Frieschen zin, bewegen; wanneer wij slechts een' enkelen oogblik op de plaatselijke gelegenheid van hun klein land, vooral in het noorden met ontoegankelijke moerassen omgeven, slaan willen? Wat gevaar had hunne vrijheid, door die noordelijke woestijn beveiligd,

van der Oost-Friezen twisten en onderlingen strijd te duchten? Geen *Bedouin* sloot ooit vrijwillig een verbond met magtige naburen, waarbij hij het mogelijke verlies zijner, hem zoo dierbare vrijheid, zelfs maar in de grootst mogelijke verte konde vermoeden. De op zijne vrijheid even zoo jaloersche Sagelter-Fries heeft in zijne omstandigheden op dezelfde wijze gehandeld. Met vreugde zoude hij zich aan zijne broeders, de Oost-Friezen, hebben aangesloten, zoo hij dit had kunnen doen, om zoo gemeenschappelijk de bedreigde vrijheid te beschermen. Zijne Archieven zullen ons dit nog beter leeren.

In geene Arabische zandwoestijnen konde de vrijheid zekerder wonen dan in deze moerassen. Met den aard der zaak in dezen stemt allezins in de langdurige tijd, gedurende welken de onafhankelijkheid zich hier te midden van meerdere of mindere slavernij heeft weten staande te houden. Een verschijnsel, hetwelk den vrijheidminnenden EMMIUS in opgetogene bewondering deed zeggen: » Dat de Sagel-» terlanders bij eene zoo groote slavernij hunner na-» buren, hunne wetten en het volle regt hunner » vrijheid genoten, en zich in dat genot verheugden." De vrijgezinde en eerbiedwaardige geschiedschrijver kon zich hier naauwelijks voor een' aanval van jaloezij bewaren, als hij het oog wierp op den zoo verschillenden staat van Sageltesburgers en hunne verslaafde buren.

Zoo zag dan het *Sagelterland* er uit in de dagen van EMMIUS. Laat ons nu eens zijne tegenwoordige gesteldheid gadeslaan, en het beschrijven, zoo als wij het bevonden hebben.

Sagelterland is thans, zoo als gezegd is, een deel

van het Groothertogdom *Oldenburg*; het roert met zijne oostelijke grens aan het oude Oldenburgsche, met zijne westelijke aan het Munstersche, met de zuidelijke mede aan het Munstersche en met de noordelijke aan het Hanoversche of *Oost-Friesland*.

Hier, tusschen deze landen in, ligt een zandrug, hier meer zandig, op andere plaatsen meer leemaardig. Deze zandrug met de bijna onoverzienbare, veenen of moerassen, die hem geheel insluiten, is het tegenwoordige *Sagelterland*. Men rekent, dat het vijf uren gaans in de lengte en twee tot twee en een half uur in de breedte heeft. Het is het breedste bij *Scharl*. Op de hoogere plaatsen van dezen zandrug staan drie kerkdorpen, *Ramsloh*, *Struklingen* en *Scharl*. Buiten dezen vindt men hier nog de volgende gehuchten of buurten: onder *Scharl*: *Sedelsberg*, slechts uit een of twee huizen meer bestaande, en *Nieuw Scharl*, op een groot half uur afstands ten zuid-zuid-westen van het oude *Scharl* aangelegd in het veen, waarvan reeds boven gewaagd is. Onder *Ramsloh* behoort het gehucht *Hollen*, ook het *Holner-moor* met enkele huizen. In het noord van *Ramsloh* en in het oost van *Hollen* vindt men nog twee *Sténhusen* of hoogten, in *Friesland Stinzen* genoemd. Onder *Struklingen* rekent men *Utende*, welks naam reeds genoegzaam zijne ligging aanwijst, *Bokelesch* en *Bollingen*, benevens *Ubbehusen*, volgens KOHLI Deze laatste liggen geheel naar de Oost-Friesche grenzen heen. De namen van de drie kerkdorpen alhier zijn van eene moeijelijke afleiding en verklaring. Meer dan gissen kunnen wij hier niet. *Ramsloh* kan of het dorp, aangelegd door

eenen *Ram*, *Remt*, *Remmert*, Frieschen eigennaam, beteekenen, of het *loeg*, *loh*, *lage* van *ramen*, *beramen*, dat dan zien zoude op de stemming der burgemeesters en de geregtshandelingen en beramingen, die hier voormaals plegen te geschieden. In het Oost-Friesche Ambt *Stikhusen* vindt men ook een dorp, met name *Remels*, naamgenoot van het Sagelter *Ramsloh*, althans wat het eerste gedeelte aangaat. Ook in *Noorwegen* en *Denemarken* vindt men de plaatselijke namen *Ramnes*, *Ramloså*, alwaar men hetzelfde woord *Ram* in de eerste lettergreep aantreft, als in *Ramslòh*. *Struklingen*, of *Strilcilje* naar de Sagelter uitspraak, kan zooveel zijn als *streek*, *hoogere streek lands*. *Scharl*, welke dorpsnaam men mede in *Oost-Friesland* en in ons Friesch dorp *Scharl* vindt, staat in verband met *schor*, *schorren*, *hoogere*, *steile gedeelten lands*, waarvan nog ons *schorren*, *af-* of *aangespoelde buitendijksche gronden*, bij KILIAAN ook *rots*. Wat de bevolking van het tegenwoordige *Sagelterland* aangaat, men rekent die op 2000 zielen. De voogd van *Sagelte*, de Heer BITTER, heeft de goedheid gehad, om ons het getal huizen aldaar op te geven; in het geheel bedraagt dit 401. Hiervan heeft *Scharl* 158, *Ramsloh* 125 en *Struklingen* 118. Als men nu door elkander ieder huisgezin op 5 personen rekent, en aanmerkt, dat er hier niet meer dan een huisgezin in iedere woning gevonden wordt, dan zal deze opgave der bevolking niet ver van de waarheid af zijn.

Wij vroegen de dochter van den boer en timmerman HAIJE BLÔMER te *Ramsloh* in onze Friesche taal naar deze en gene bijzonderheden en gebruiken in.

haar land, en dit meisje, LUKKE geheeten, antwoordde ons dan daarop in het Sagelter-Friesch, wat zij daarvan wist. Hier en daar willen wij den lezer van dit gesprek mededeeling doen. Wij geven hier hare opgave der dorpen.

Hoe folle dorpen binne er ijn it Saterlån? (Hoe vele dorpen zijn er in het Sagelterland?)

Sècs. (Zes.)

Hoe hiete dij dorpen? (Hoe heeten die dorpen?)

Schàrl ån Holn ån Råmilse ån Strïcilje ån Utende ån Bóljene.

Hokker is it grutste? (Welk is het grootste?)

Schàrl.

Men ziet hier het getal van 6 dorpen opgegeven en EMMIUS noemt 7 *vici* of dorpen. Men moet bij deze onze opgave nog *Bokelesch* voegen, dan heeft men ook juist EMMIUS getal. *Nieuw-Scharl* is hier vergeten, en *Sedelsberg* enz., als te klein, niet opgegeven. Dorp is hier, zoo als *vicus* bij EMMIUS, ook buurt, gehucht en niet enkel kerkdorp. Twee watertjes, de *Marke* en de *Ei* of *Ohe,* uit het zuiden en zuidwesten komende, vallen in het *Sagelterland*, doorloopen met honderden van bogten zijne veenen en moerassen, hetwelk uitnemend dienstig is om het te sterk verval van water, dat ons als van tusschen de 60 en 80 voet is aangegeven, te voorkomen, en vereenigen zich nabij *Sedelsberg.* Van hier stroomt het verder, onder de benaming van het Sagelterdiep of de Leda, noord-west voorbij *Bokelesch* en *Roggenburg*, en valt zoo bij *Wilshusen* in de eigenlijke Leda, welke zich, zoo als reeds gezegd is, bij *Leeroort* met de Eems vereenigt. Deze wateren zijn voor *Sagelte*

meer dan goud waardig. Vallaten treft men in dit diep niet aan: zij zouden voor den Sagelterlander te kostbaar in aanleg en onderhoud zijn. Ook is de waterbouwkunde in deze oorden, zoo als men denken kan, hiertoe veel te onbekend. Gelukkig dus voor deze bevolking, dat moeder natuur hier zelve vallaten in al de bogten en kronkelingen van het Sagelter-diep gemaakt heeft! O, hoe moederlijk zorgt zij voor hare kinderen! De Schepper der menschen, die wilde, dat de geheele aarde bewoond zoude worden, heeft liefdevol, zelfs in de woestste streken, wellen geplaatst, welke de menschelijke vlijt moet zoeken, vinden en openen, en waaruit de menschen door de oefening en ontwikkeling hunner krachten, hunne behoeften kunnen bevredigen. *Sagelterland*, dat bij het eerste aanzien zijne eerste bevolkers als de onvruchtbaarste woestijn moest voorkomen, is hier het treffendste bewijs voor. Het voedt en onderhoudt thans zijne bevolking, en het zal er in het tijdsvervolg eene nog grootere kunnen voeden.

Over de bronnen van bestaan en het werkzaam leven der SAGELTER-FRIEZEN.

Wanneer men voor het eerst zijn oog laat gaan over het moerassige *Sagelterland*, zoude men zeggen: hier kan geen menschelijk wezen leven. En ruim 2000 vinden echter hun bestaan in deze barre en afschrikkende veenen. Zooveel vermag de mensch! Zoo beheerscht hij de aarde, en dwingt haar in zijne behoeften te voorzien. Landbouw, eenige veeteelt met de turfgraverij, zijn de voornaamste takken van bestaan voor de bewoners van dit kleine land.

Voor den landbouw stelde de natuur te midden dezer moerassen eenen, hier en daar met leemaarde gemengden zandrug daar, waarop de eerste bewoners van deze streek, toen zij het moedig besluit namen om deze moeren in te treden, hunne woningen bouwden en zich nederzetten. Hier vonden zij eenen ontginbaren, maar ook ondankbaren bodem, die hunne moed en vlijt zeer karig beloonde. Maar zij vonden dan toch hun bestaan in deze woestijn, en wel een vrij en onafhankelijk bestaan. Wanneer men hunne omstandigheden en schralen grond in oogenschouw neemt, zoo als men ter juiste beoordeeling doen moet, dan moet men zich eer verwonderen, dat de tegenwoordige staat van hunnen land-

bouw nog zoo goed, als dat die niet beter is. Toen wij er waren, stonden de vruchten over het geheel goed, naar den aard des gronds en het natte weder gerekend.

Elk huisvader is hier eigenaar van het land, dat zijn huisgezin voedt. Vrij en onafhankelijk bezit hij het; van leenroerigheden is ons onder deze Friezen geen spoor voorgekomen. Hunne zuidelijke en zuidwestelijke buren, de Oldenburger en Westphaalsche boeren, genieten niet zoo algemeen en in zulk eenen graad dit vrij en onbezwaard bezit en genot van datgene, wat zij het *hunne* noemen. Zoo verre wij weten, heeft hier bijna ieder huisgezin eene grootere of kleinere hoeveelheid lands, waarop het zijne noodwendigheden teelt.

Men verdeelt hier het land in *jukken* (het Romeinsche *jugerum*), *scheppelseed*, *ringen* of *roeden*. Een *juk* is *vijf scheppelseed* (*schepelzaad*) of 6000 □ ellen, een *scheppelseed* is *zestien ringen* of *roeden*. Men ziet zelfs uit de benamingen dezer landmaat, elders ook niet onbekend, dat haar grondslag rust op de hoeveelheid van zaad en werk, dat er tot bewerking en bezaaijing van eene zekere uitgebreidheid gronds noodig was. *Juk* is toch waarschijnlijk in den oorsprong zooveel als men in een' bepaalden tijd, neem eens eenen dag, met een *juk*, *span* of *paar* ossen of paarden beploegen konde. Later is hieruit eerst eene vast bepaalde maat ontstaan. *Scheppelseed* is zooveel lands, als met een *schepel* graan bezaaid kan worden. Ook later eerst zal *schepel* eene vaststaande maat geworden zijn. Het *scheppelseed* bevat thans eene maat van 1200 □ ellen.

De kleinste landmaat bestaat hier in *ringen* of *roeden*. *Ring*, in de beteekenis van een' *kring*, eene bepaalde uitgestrektheid lands, waarbij men wel voornamelijk op de ronde gedaante en de afschutting of omsluiting te zien heeft, komt ook reeds bij SCHILTER in zijn *Thesaurus* voor, bladz. 686: *Inwendig des ringes sines huses oder hofes. Binnen den ring*, den omtrek gronds, *van zijn huis of hof.* Mogelijk heeft de rondachtige gedaante der bouw-essen in deze veenige streken tot die benaming wel de aanleiding gegeven. Een *ring* of *roede* gronds beslaat thans in *Sagelterland*, naar de ons gedane opgave, eene uitgebreidheid van 75 □ Nederl. ellen.

De Sagelterlander heeft tot het bearbeiden van dezen grond slechts ligte werktuigen noodig, zoo als men uit de natuur des bodems zal kunnen opmaken. Echter moet hij hem door *mjucs*, (Angel-saksisch myx, het Nederlandsch *mest*, *mist*, ons Friesch *mjucsjen*, *de koemist in den winter van achter de koeijen uit de groppe voeren*,) met heideplaggen gemengd en bereid, in een' staat van vruchtbaarheid houden. Schaarsheid aan vee en voeder maken deze omslagtige handelwijze in de mistbereiding hier volstrekt noodzakelijk. In andere oorden van soortgelijken bodem, als in *Drenthe* en elders, heeft ook de natuur de bewoners eene gelijke handelwijs aan de hand gegeven.

Door deze werkzame en moeitevolle behandeling dwingt de Sagelter-Fries dezen niet zeer dankbaren grond tot het voortbrengen van verschillende vruchten. De reeds genoemde LUKKE HAIJES heeft ons weder het volgende daaromtrent opgegeven:

Wat bouwe jae ijn Scharl? (Wat bouwen zij in Scharl?)

Rogge, Bôcwéte, Jerste dn Hjáwer dn Coden, dw Flacs; Arte dn Bône, Stocbone dn Crûpbóne, Wurtle, Teuffele dn Reuwe, Pincsternacce, Soócerei, Cól dn Bûscól dn Stecreuwe. (Rogge, Boekweit, Garst en Haver, of *Coden*, en Vlas, Erwten en Boonen, Snijboonen en Kruipboontjes, Wortelen, Aardappelen en Rapen, witte Wortelen, Cichorei, Kool en Boeskool en Steekrapen.)

Hoe folle Hijnders habbe de boeren hier meast? (Hoevele Paarden hebben de boeren hier meesttijds?)

Dá meste tweën. (De meeste twee.)

Hoe folle Kij? (Hoevele Koeijen?)

Secs dn sogen dn ock tjden dn ålve; op 't måste triu dn tweintig. (Zes en zeven en ook tien en elf; op 't meest drie en twintig.)

Habbe jiemme ek Schiep? (Hebt gijl. ook Schapen?)

Já: se sind sûmmers in Bûrlage of Langholte, dn winters sind se hêr. (Ja: zij zijn des zomers in *Burlage* of *Langholte*, en des winters zijn zij hier.)

Wa passe ir op? (Wie passen er op?)

De Soéper. (De Schaapherder.)

Wat fortjiennet hij? (Wat verdient hij?)

Njûgen Hollándsce geldne dn 'e cost inne winter: inne sûmmer pasje se derop inne óre terpe. (Negen Hollandsche guldens en den kost in den winter: in den zomer past men daar op in de andere dorpen.)

Hoe folle Schiep binne ir ijn it lán? (Hoevele Schapen zijn er in 't land?)

IJn Rámelse fán secs bet sogen hondert, in de óre terpe wét ick 't net. IJn gans Sélterlánde scellen dér wél secstien honderd wêse. (In *Ramslohe* van zes tot zeven honderd, in de andere dorpen weet ik het niet. In geheel *Sagelterland* zullen er wel 1600 zijn.)

Ploeiese hier ek mei Kij? (Ploegen zij hier ook met Koeijen?)

Ná, alléne mit Hángste. (Neen, alleen met Paarden.)

Rijde se de Kij ek for de wein? (Rijden zij de Koeijen ook voor den wagen?)

Já, já brûcese ock wél for'n wáine; mar det sind nit fûle. (Ja, zij gebruiken ze ook wel voor den wagen; maar dat zijn weinigen.)

De landbouw heeft hier, gelijk de deskundige van zelf begrijpt, nog veel van den *tuinbouw* of *moes-*

kerij, zoo als men ook wel, gelijk als in *Groningen*, zegt, of *koaltjerij*, zoo als het in het westen van *Friesland* heet, of *genierkerij*, gelijk men het in het oosten onzer Provincie noemt. De *tuinbouw* is toch de vader van den eigenlijken *landbouw* overal geweest. De Sagelterlander bouwt voor zijne eigene behoeften, en wel bij uitzondering die vruchten, welke ter vervulling daarvan het eigenaardigst geschikt zijn en op zijnen bodem het beste voortkomen. Aan uitvoer van granen of vruchten is hier nooit gedacht, en is hier niet te denken. Moeder Natuur geeft hier genoeg ter voeding harer kinderen, en men is hier nog mede te vreden. Dat hier aan den landbouw nog eene veel grootere uitgebreidheid en volmaaktheid kan gegeven worden, zal men na het gezegde toch wel gereedelijk op ons woord gelooven willen. En dat dit ook van tijd tot tijd meer zal plaats grijpen, ligt zoo geheel in den vasten voorwaartschen gang der natuur en der maatschappij, dat hieromtrent bij ons geen twijfel berusten kan. Wanneer de Sagelter-Fries, meer met vreemden in aanraking en betrekkingen gekomen, van dezen leert en overneemt, wat zij beters hebben; wanneer hij door hen leert zijn' landbouw doelmatiger in te rigten, het land meer door te werken, de vruchten in eene natuurlijke orde op elkander te laten volgen, zijne werktuigen te verbeteren en zijn' mist door de uitbreiding van de weiderij te vermeerderen, zal ook de landbouw hier van zelf zich ontwikkelen. En hoe veel ruimte geeft niet de bearbeiding der uitgebreide veenen aan deze ontwikkeling! Zoo ontgeeft en zet alles zich hier uit naar vaste, onveranderlijke

wetten. Veel worde door die uitzetting aan oorspronkelijkheid verloren, aan de andere zijde wordt er ook weder veel door gewonnen in ware beschaving en welvaart; ja, wanneer het ons oog gegund ware, om de bewegingen van den evenaar, waaraan de schalen, met ons goed en kwaad gevuld, hangen, in alles naauwkeurig na te gaan, dan, des zijn wij zeker, zouden wij de schaal met het goede naar beneden zien zinken. Maar ons oog ziet op verre na zoo scherp niet.

De gereedschappen, hier in den landbouw gebezigd, hebben zooveel van die, welke in *Drenthe* en andere streken, wier natuur min of meer gelijksoortig is, gebruikt worden, dat eene beschrijving daarvan, die ook zonder afbeeldingen niets is, overtollig door ons gerekend wordt. Vrouwen moeten hier nog al veel werks in de bearbeiding der landen verrigten, terwijl de mannen veelal in ander werk bezig zijn. Het vee is hier ligt, daar het zich met schraal voedsel behelpen moet; de heide kan geene Friesche schapen en zware koeijen voeden. De paarden, waarvoor men om hunne hooge waarde en meerdere kostbaarheid en nut, even als in *Drenthe*, buitengewone zorg draagt, zijn hier zeer goed en vrij zwaar. In het houden van vee wordt men hier zeer beperkt door gebrek aan goede weiden en landen tot hooiwinning, van welke men maar eenige weinige, goed hooi gevende, in de nabijheid der dorpen en aan het Sagelterdiep, waar het de dorpen voorbij vloeit, vindt. De beoefening der landhuishoudkunde, bij ons overtollig, zoude hier weldadige gevolgen kunnen hebben, wanneer zij zich in be-

kwame handen, hetwelk echter wel juist geene professorale behoeven te zijn, bevond, en men met hare toepassing oordeelkundig te werk ging. Bekwame en waardige geestelijken kunnen hier, in dit opzigt, zeer heilzaam werken, wanneer zij hiertoe lust hebben, zoo als de Heer SCHOLTE, Pastoor te *Struck-lingen* ons voor kwam te bezitten, en zij hunne landhuishoudkundige bekwaamheden ten nutte hunner gemeenten aanleggen. Voedsel en deksel vindt de bewoner. dezer streken in zijnen bodem en in zijne schapen. ¿Ja, zelfs zijne moerassige veenen, hoe verre reikt niet de menschelijke vlijt! geven den Sagelterlander, even als elders, wanneer hij hen door het verbranden der heide-planten en omspitting vruchtbaarheid gegeven heeft, de zoo weldadige en voedzame boekweit.

Terwijl het geteelde graan het huisgezin van den Sagelter-Fries met brood en ander voedsel voorziet, bezorgen zijne koeijen het melk, boter en kaas; en de schapen, die de Plat-duitscher *heidschnucken* heet en die wij Drenten of Drentsche schapen noemen, leveren de wol tot kleeding en vleesch tot spijze. Zoo dient ook hier alles den mensch, den heer der aarde.

Eene andere voorname bron van bestaan is voor den Sagelterlander de veengraverij, die hier vrij sterk en sedert eeuwen uitgeoefend is. Van de hooge veenen graaft men hier, zoo als elders in gelijksoortige streken, ligten, graauwachtigen turf, en vervoert die langs de Eems met motten, zoo als men die schepen noemt, in vrij aanzienlijke hoeveelheid naar *Oost-Friesland*. Dit veen, zoo als ons

is opgegeven, van 10 tot 13 en 14 voet hoog, wordt meest door mannen bearbeid, terwijl de vrouwen middelerwijl te huis en op het land het werk verrigten, en voor het huisselijk bestaan zorgen. De motten, waarmede men dezen turf vervoert, zijn bijna schepen als onze landsnikken, met eene soort van kajuitje, of *foaroender*, achter in. De benaming *mot* zal wel dezelfde in oorsprong en beteekenis zijn als ons *mudde*, eene bekende maat van granen, en tevens als het woord *moude*, door onzen KILIAAN voor Hollandsch en Friesch opgegeven, en verklaard door *een uitgehold hout, om er in het zout gelegde spijzen in te zetten: Buttermout* voor een vlak, langwerpig vat, om er de gekarnde boter in te bereiden, is nog bij ons op het *Bildt* gebruikelijk. Men voege hier bij ons Friesch *douematte* voor eene duivetil. Voor het geld, dat deze turfhandel hun oplevert, schaffen de Sagelterlanders zich hunne benoodigdheden aan, en betalen er hunne lasten mede. Dat de Sagelterlander ook in dezen in het zweet zijns aangezigts zijn brood moet zoeken en eten, zal men vooral uit deze bijzonderheid in dien turfhandel kunnen opmaken: dat hij zijne geladene mot eerst een eind wegs door het, in duizend krommingen loopende Sagelterdiep en zoo verder langs de Leda geheel moet trekken, wanneer de wind tegen is; en ook nog gedeeltelijk, al helpt een voor de wind hem door middel van het zeil zelfs mede. En hij moet zijn' turf te gelijk nog al een aanmerkelijk grooten afstand voeren, eer hij langs zulke bogtige wateren in *Oost-Friesland*, ter plaatse zijner bestemming aankomt.

Onder het bewind van NAPOLEON, toen deze het zoogenaamde stelsel van het vaste land invoerde en in alle uitgebreidheid des woords tegen *Engeland* zocht te handhaven, en dus te gelijk hiermede bewees, dat een groot man eene zeer groote dwaasheid kan begaan, wanneer de drift hem voortstuwt, werd *Sagelterland* de stapelplaats van eenen sterken sluikhandel. Deze handelpest woedde toen in volle kracht tusschen de meer zuidelijke streken van *Duitschland* en de kusten, met sommige eilanden der Noord-zee, zoo als voornamelijk het *Helgoland*. Het lag zeer geschikt voor dezen transito-sluikhandel, als een volkomen eiland in zijne moerassen. De jaren 1810, 11, 12 en 13 bragten dus wel deze en gene der Sagelterlanders veel geldelijk voordeels aan, maar werkte gewis niet voordeelig op hun zedelijk karakter. Waar men toch sluikt, ondermijnt men langzamerhand den grond, waarop de zedelijkheid rust, en wat anders dan haar verderf kan het gevolg zijn? Voor het overige vinden de Sagelterlanders ook met hunne motten een middel van bestaan in het vervoeren van Duitsche koopwaren en steenen, die voor het aanleggen van wegen, naar HOCHES berigt, *seite* 127, dienen moeten, naar *Emden* en elders, welke zij van het, thans Hanoversch dorp *Ellerbroek*, waar eenige herbergen en in het geheel 8 huizen aan de rivier de Marke eene stapelplaats uitmaken, afhalen. Hiervoor brengen zij dan weder andere waren uit *Oost-Friesland*, naar HOCHES opgave, *seite* 126, ook Oost-Friesche boter en kaas naar *Ellerbroek*, welke dan verder *Duitschland* ingaan. Doch deze tak van bestaan is aan het kwijnen en der verdor-

ring nabij, zoo als de handel over het geheel thans niet bloeit, maar in een' ziekelijken toestand verkeert. Deze zijn wel de voornaamste levensbronnen voor den Sagelter-Fries; zij geven hem genoeg in zijne omstandigheden, en is en blijft dit niet de hoofdzaak voor ons menschènkinderen? Deze bronnen vermeerderen wel ook hier langzamerhand, naar mate de behoeften meerder en grooter worden, zoo als dit overal onder de bewoners der aarde de onveranderlijke gang der dingen ten allen tijde was en zal zijn; maar dit gaat dan toch vooruit, hoewel langzaam maar zeker.

Dat de handwerken in dit kleine, afgescheidene land zich nog in het eerste, kindsche tijdperk van hunne volmaking en de fabrijken in hare geboorte bevinden moeten, kan men zich wel niet anders bij een weinig nadenkens voorstellen. Maar er bestaat dan toch hier ook, te dezen opzigte, ontwikkeling en volmaking bij al de onvolmaaktheden in de manier van handelen en in de werktuigen. Wij kunnen den lezer geen beter en naauwkeuriger denkbeeld van den staat dezer maatschappij te dezen aanzien geven, dan met hier de statistieke opgaaf van den tegenwoordigen toestand van Sageltes bronnen van bestaan, door den Heer KOHLI medegedeeld, bij te voegen.

In zijn meermalen aangehaald werk, *II theil*, 1 *abth. seit.* 315 *und* 316, vinden wij deze berigten hieromtrent, welke wij, op zulk een geloofwaardig gezag rustende, als authentiek, ofschoon niet onfeilbaar, mogen aannemen.

» In het kerspel *Scharl* zijn 118 vuurhaarden met

»680 inwoners; hieronder zijn 117 eigenaars, »1 huurder (*heuerman*), 2 brandewijn-branders, »5 kroeghouders, 2 smeden, 5 kleêr- en 3 schoen- »makers en 2 linnenwevers.

»In het kerspel *Ramsloh* zijn 113 vuurhaarden »met 612 inwoners; hieronder zijn 112 eigenaars, »1 huurder, 10 brandewijn-branders, 2 handelslie- »den (deze twee mogen wel GROEBEN te *Ramsloh* »en GOUDERWITS te *Hollen* wezen), 4 kroeghouders, »1 kuiper, 2 smeden, 2 kleêr- en 2 schoenmakers, »3 wevers, 1 windmolenaar en 4 timmerlieden.

»In het kerspel *Strucklingen* zijn 109 vuurhaarden »met 639 inwoners; hieronder zijn 72 eigenaars, »1 huurder, 10 pachters van de goederen der Mal- »thezer orde, 6 brandewijn-branders, 1 draaijer, »3 kroeghouders, 1 smid, 4 kleêr- en 1 schoen- »maker en 5 timmerlieden." Te *Ramsloh* echter, dit moeten wij uit liefde tot de waarheid aanmerken, weet men niet van zulk een' *heuerman;* allen zijn daar eigenaars. Van de twee andere dorpen weten wij dit minder zeker.

Deze lijst is opgemaakt voor 1825, in welk jaar de Heer KOHLI zijn werk in druk heeft uitgegeven; sedert dien tijd tot het jaar 1832, waarin de Heer BITTER ons zijne lijst der woningen of vuurhaarden ter hand stelde, is er nog al eene vermeerdering der huizen in *Sagelterland* gekomen. KOHLI heeft 340 huizen (*feuerstellen*, door ons overgezet door *vuurhaarden*), BITTER geeft het getal van 401 op.

Wanneer de Heer KOHLI *Nieuw-Scharl*, in zijne opgave niet genoemd, niet heeft overgeslagen, dan

zoude in die 7 jaren het getal woningen alhier met 61 vermeerderd zijn. Dan, daar wij dit niet weten, en ons het getal huizen te *Nieuw-Scharl* niet bekend is, zoo kunnen wij die vermeerdering van woningen niet bepaald opgeven. Stellig is in dien tusschentijd, even als het getal der inwoners, ook dat der huizen vermeerderd, zoo als er sedert KOHLI'S schrijven bij het dorp *Scharl* een tigchelwerk is aangelegd geworden, en er ook nog, als wij ons niet vergissen, een windmolen te *Utende* onder *Strucklingen* of door KOHLI overgeslagen of later gesticht is. Almede is er nu een en andere bakker, daar voorheen zonder uitzondering ieder zijn eigen brood bakte, en dit nog bij vele boeren het geval is. Opmerkelijk is het, dat er zich, naar KOHLI's opgave, in ieder kerspel slechts een *huurman*, eene soort van afhankelijk, arm wezen, dat min of meer aan zijnen boer of aan den eigenaar onderworpen is, bevind. Doch men zie het zoo even hieromtrent aangemerkte. Wat de reden is, dat er zich nog *drie* van zulke huurlieden, (niet met onze Friesche gehuurde boeren te verwarren) in deze *drie* dorpen bevinden, weten wij niet te bepalen. Genoeg, hun getal is klein en dat der vrije, onafhankelijke menschen alhier zeer groot, wanneer wij zien op vele der hen omringende streken. De handwerken en bedrijven, hier opgenoemd, worden door menschen uit het midden dier eigenaars en dus van zelf zeer in het klein uitgeoefend. Groyelijk zoude men zich dus vergissen, wanneer men den staat der handwerken in de bloeijendste streken, zoo als in het noorden van onze Provincie, Groningerland en elders ten maat-

staf voor die van het *Sagelterland* wilde kiezen en gebruiken. De menigte kroegen en branderijen moet ons hier even min bevreemden, daar de levenswijze van schippers en het luchtgestel het gebruik van brandewijn, foesel en jenever hier bijkans noodwendig maken en zeer moeten vermeerderen. Het gebruik van geestrijke en bedwelmende dranken is over het geheel, zoo als wij weten, bij de bewoners der lage, vochtige en koude noordelijke deelen der aarde veel sterker dan bij die van het zuiden. In latere tijden zijn er in *Scharl* en *Ramsloh* althans ook nog twee Logementen, in ieder dorp een, bijgekomen. Ieder boer brouwt voor het overige in *Sagelterland* zijn eigen bier zelf; iets, dat echter meer en meer in onbruik komt. Het bier ruimt hier, zoo als dit in andere oorden, neem ons *Friesland* en *Groningen*, reeds het geval geworden is, meer en meer de plaats in voor den jenever; of dit ten na- of ten voordeele der maatschappij zal dienen, moet de tijd leeren.

Met deze opgave en beschrijving der bronnen van bestaan in het kleine *Sagelterland* neme de lezer het voor lief. Zij is misschien te uitvoerig en te weinig beduidend, maar zij is ook naar waarheid en, zoo verre ons mogelijk was, naauwkeurig. Wij gaan nu tot iets anders over.

Het karakter, huisselijk leven, zeden en gewoonten, benevens de staat van de godsdienst enz. der bewoners van het Sagelterland.

Der menschen geest en ligchaam werken zeer sterk op elkander ter onderlinge wijziging en vorming. Zij zijn door den Schepper met de hoogste wijsheid van elkander afhankelijk gemaakt in dit eerste tijdperk van des menschen bestaan op deze zinnelijke wereld. Deze beide deelen, die, zoo naauw vereenigd, den mensch uitmaken, hangen weder als een geheel grootelijks af van uitwendige omstandigheden en betrekkingen, waarin de menschen bij hunne geboorte hier geplaatst zijn geworden. De bodem, welken de mensch bewoont; de lucht, die hij inademt; de regering, waaronder hij staat, hoe veel doen zij niet tot zijne vorming en de bepaling van zijnen aard en zijne wijze van denken en leven! Ligchaams- en zielsvorming worden beide door de werking dezer uitwendige oorzaken onberekenbaar sterk bevorderd of tegengewerkt. Waar de natuur des bodems met volle handen en bijkans zonder moeite den mensch een gezond, ligt verteerbaar voedsel geeft; waar de lucht zich ligt, helder en vervrolijkend boven zijn hoofd vertoont, hem aanlacht en zijne longen met hare veerkrachtige invloeijing doordringt, bezielt en zoo op gelijke wijze op zijn geheele gestel werkt; waar vrijheid in den regerings-

vorm het burgerlijk ligchaam doorvloeit en leven mededeelt, — daar is de mensch natuurlijk anders, dan waar het tegendeel van dit alles plaats heeft. De natuur des gronds bepaalt den mensch in zijne werkzaamheden; de natuur des gronds werkt op die des dampkrings, welke met zijne uitdampingen gevuld wordt, en de natuur der lucht werkt weder meer of min op de gesteldheid van den bodem in. Van deze werkingen, gevoegd bij die der onderscheidene regeringsvormen, wordt de mensch naar ligchaam en ziel aangedaan en bewerkt; dit moet in de beschouwing en beoordeeling van den mensch nooit vergeten worden. De mensch, hier voor de helft het kind der aarde, is met deze helft, zijn ligchaam, aan de aarde verbonden. Verander deze uitwendige, op den mensch werkende oorzaken, en gij verandert daarmede zijne manier van voeding en leven, en zoo hem zelven. Hoe gelijkvormiger land- en luchtstreek met de regering aan elkander worden, hoe meer gelijkmatigheid er ook tusschen de bewoners dier streken, getuige de geschiedenis en de ondervinding! ontstaan moet en ontstaan zal, en zoo ook te meer verschil bij het tegendeel.

Wanneer wij nu letten op den aard des bodems van het *Sagelterland*, op de vochtige en veelal dampige luchtstreek, waaronder het ligt, en de werkzame levensmanier zijner bewoners, dan moeten wij hier wel een gezond en sterk, maar geen ligchamelijk schoon menschensoort verwachten. En zoo is het hier ook werkelijk met de zaak gelegen. Vast, gezet en welgevormd zijn hunne ligchamen, gespierd van ledematen en los in hunne bewegingen.

Hunne gelaatstrekken onderscheiden zich niet merkelijk van die hunner Nederduitsche of Saksische naburen, althans niet in onze oogen. Doorgaans van eene gemiddelde hoogte, toont hun gelaat en oog in hen menschen aan, die, aan eene niet gemakkelijke levenswijze overgegeven, het gevoel hunner vrijheid nog bezitten, en minder bedorven zijn dan wel andere meer beschaafde lieden. Hunne doorgaans gezonde, maar ook eenigzins bleekachtige, ten minste niet zeer roode kleur, getuigt van de grond- en luchtgeaardheid, waarop en onder welke zij wonen en van het werk, dat zij verrigten. In hunne gezigten zijn misschien nog wel trekken van den vrijen Fries op te merken, maar daartoe behoort meer bedrevenheid in de gelaatkunde dan wij bezitten, en een scherper oog dan ons eigen is. De schoonheid der Sagelter vrouwen, waarvan de Heer HOCHE met zulk een' bijzonderen ophef gewaagt, hebben wij in haar niet kunnen ontdekken; en hoe zoude die hier ook in haar, die zulk zwaar werk verrigten moeten, en gedurig aan de invloeden van een vochtig luchtgestel zijn blootgesteld, verwacht kunnen worden? De Heer HOCHE heeft over het geheel groot misbruik gemaakt van het voorregt, dat men de reizigers of toekent of dat zij zich zelven geven, van namelijk veel ter opsiering van hunne berigten te liegen en geweldig te vergrooten. Kracht, vaardigheid en gezetheid van ligchaamsgestalte vindt men wel in de Sagelterlander vrouwen, doch schooner dan anderen, die in soortgelijke omstandigheden zich bevinden, kunnen zij niet genoemd worden; of men moest zich al een zeer ongemeen denkbeeld van vrou-

welijke ligchaams-schoonheid vormen, of schoonheid met welgemaaktheid verwarren.

Het karakter van den Sagelter-Fries onderscheidt zich op eene meer in het oog vallende wijze van dat zijner Duitsche of verduitschte naburen dan wel zijn ligchaam. —

De mensch, een vrijgeschapen wezen, moet reeds bij zijne komst op deze wereld als kind een gedeelte zijner hem geschonkene vrijheid aan zijne ouders ter zijner opvoeding overlaten, en vervolgens bij zijne intrede in de maatschappij, als lid van dat ligchaam, zich eene beperking zijner persoonlijke vrijheden laten welgevallen, opdat zijne medeleden ook hunne bepaalde vrijheid kunnen genieten. Hoe minder deze beperking is, hoe gelukkiger zich de mensch gevoelt, daar zijne natuur tegen iedere bepaling zijner persoonlijke vrijheid, boven het volstrekt noodzakelijke, in het eerst met kracht aandruischt. Deze trek naar vrijheid moge oorspronkelijk bij iederen mensch in gelijke of ongelijke mate aanwezig zijn, hij is en blijft toch altijd ook het kind der uitwendige omstandigheden, wier bepaling en verandering slechts gedeeltelijk van hem zelven afhangen. Bij elken ondeeligen mensch, bij elken stam des menschdoms en bij elke natie vindt gij dezen oorspronkelijken aanleg en trek tot vrijheid; maar hier bleef er in tijdsvervolg meer, daar minder van over. Op den eenen tijd werkt deze trek sterker, op den anderen zwakker, of hij ligt in rust; hier kweeken de omstandigheden van woonplaats, levenswijze en regering die neiging, daar onderdrukken zij haar; hier werkt de mensch meer, elders minder op de

omstandigheden, waarin hij geplaatst is, ter handhaving en uitbreiding dier zucht tot onafhankelijkheid. Onder alle oude volksstammen of volken is er geen beroemder om zijne vasthoudendheid aan zijne vrijheid en de verdediging zijner regten, dan het Friesche volk. De vroegste geschiedenissen roemen dit volk in dit opzigt ten hoogste, en elke aanrander van de Friesche vrijheid ondervond den sterksten tegenstand, dikwijls tot zijne overgroote schade en schande. Begunstigd door zijne moerassen, beschermd door den oceaan, kon de Fries zijne vrijheid eeuwen lang tegen elken aanvaller staande houden en *vrije Fries* blijven. Hij bezweek niet in dien strijd dan voor de grootste overmagt, hier vroeger, elders later; maar de eens ontwikkelde en gevestigde vrijheidzucht werd nooit geheel bij den ganschen stam uitgedelgd.

De Sagelterlander is een kind van die Friesche vaderen, en hij heeft zijne vrije Friesche natuur nog op verre na niet geheel uitgeschud, noch zijne vaderen geheel vergeten. Zijne moerassen waren de beschermers dier vrijheid, welke in zijn hart woonde; onder dier bescherming kweekte hij liefde tot onafhankelijkheid in zijnen boezem aan, en terwijl van tijd tot tijd bij gedeelten de Sagelter-Friezen werden ingeslokt door de aan hen grenzende grooten, vond de vrijheid in het tegenwoordige Sagelter moeras haar laatste toevlugtsoord. Daar woont zij nog, niet ongeschonden, wel gekweld, aangerand en geknot, maar nog niet geheel van het leven beroofd.

De Sagelterlander, eindelijk door overmagt onder het bestuur van den Bisschop van *Munster* gesteld, bewaakte steeds met arendsoogen zijne nog overge-

houdene en bedongene vrijheid, en als uit den brand geredde voorregten, zoo als wij daarvan in de korte geschiedenis van dit landtje proeven gaven. Tegen iedere fijnere of grovere beknibbeling zijner regten deed hij zich gelden, zooveel hij konde, en gaf niets meer toe, dan hem door geweld ontnomen werd. Zijne wetten en privilegiën bewaarde hij als zijn grootste heiligdom; en, toen deze Friezen in 1803 onder de regering van *Oldenburg* zich begeven moesten, beriepen zij zich, om hiervan verschoond en vrij te blijven, op hunne aloude voorregten, en op den brief, hiervan aan hunne vooronderen door KAREL *den Groote* geschonken. Maar de zwakke kan zoo zeldzaam het regtmatigste pleit tegen den sterkere winnen! Zij konden, zoo als men hun tot bescheid gaf, de echtheid van dien voorregtsbrief niet bewijzen, en hadden dus het pleit verloren, en moesten gehoorzamen. Zij werden gelast, gelijk men ons verhaalde, om hun Archief aan de Oldenburger regering over te geven, voldeden hier noode, mogelijk ten halve, aan, want wij konden, wat moeite wij hiertoe ook aanwenden, niet achter de volle kennis der waarheid komen. Hunne vrije jagt en visscherij hebben zij tot nog toe gaaf en ongeschonden, hoewel niet zonder opoffering, weten te behouden.

Hun eerbied voor hunne Pastoren deed hen nimmer vergeten, dat zij vrije en onafhankelijke Friezen waren. Zoo vonden wij eene aanteekening in het doop-, trouw- en doodboek van *Scharl*, dat in den jare 1656 de ingezetenen van dat kerspel iemand, die zonder het H. Sacrament der stervenden, naar de gebruiken der Katholijke kerk, ontvangen te hebben,

tegen wil en dank van den Pastoor, onder klokkengeluid op het kerkhof begroeven. In dat zelfde boek vonden wij eene aanteekening van den Pastoor STECK, van den jare 1720, waarin hij over der Sagelterlanders weinige belangstelling in hunne geestelijkheid klaagde. Dit zijn bewijzen voor hunne verwantschap en hun vrijheidsgevoel met de andere Friezen, bij welke ook, naar uitwijzen der geschiedenis en der oude Friesche wetten, de geestelijkheid op verre na dat gezag en dien invloed niet bezat als wel bij andere volken. Deze zagen zelfs, naar het getuigenis van AENEAS SYLVIUS, later Paus PIUS II, in zijne *Historia de Europa*, c. 35, zeer ongaarne ongehuwde Priesters onder zich. — Hetgeen de Friesche edelman EDO JONGEMA, toen in het begin der 16ᵉ eeuw GEORG *van Saxen* het leenregt in ons *Friesland* wilde invoeren, zeide: » *Wij Friezen witte fen nin lien* » *to sizzen*," geldt ook in vollen nadruk van het *Sagelterland*. Hier ook vindt gij onder deze Friezen geen leenman en leenheer; hier ontmoet gij geene verpligtingen tot persoonlijke diensten; hier wordt uw gevoel niet geërgerd door de aanschouwing van afhangelingen, die hunne natuurlijke vrijheden in grootere en kleinere mate aan magtiger moesten afstaan. Men weet ook hier onderling van geene leenen iets te zeggen: men is in dit opzigt hier nog vrije Fries. In welke afhankelijke betrekkingen de *heuermannen*, waarvan boven gewaagd is, in dit landtje tot hunne meer gegoede mede-Friezen staan, kunnen wij niet bepalen. Alleen deze kleine uitzondering bevestigt den regel. Zoo als hier in dit landtje alleen weinige *heuermannen* gevonden worden, treft men ook

in ieder dorp enkel eene familie aan, die zich door hare gegoedheid boven hare medeburgers verheft. Het zijn de familien BLOCK te *Ramsloh*, KERCKHOF, waarvan bloot een achtjarig knaapje in leven is, te *Strücklingen*, en AWICKS te *Scharl*. Bij deze laatste troffen wij onderscheidene leenbrieven aan van een zesde van het Nedermunstersche dorp *Sorup*, houdende van den Hertog van *Oldenburg*. Een dezer leenbrieven was in 1554, des dingsdags na MICHAELIS Archangeli, gegeven door ANTHONIUS, Grave toe *Oldenburg*. Een ander door ANTHON GUNTHERE, Herzog zu *Oldenburg* und *Delmenhorst* in 1668 den 29 Mei. Nog een ander van CHRISTIAAN den V, Koning van *Denemarken* enz. van 1681, en eindelijk een van FREDERIK IV enz. van 1721. Of mogelijk de voorouderen dezer familiën de voornaamste hoofden en bestuurders der Sagelterlanders waren, toen zij het eerst deze streken innamen, of door de gunst van Vorsten in lateren tijd, of op eenige andere wijze in deze gunstiger omstandigheden gekomen zijn, is onbekend. Even weinig kunnen wij de al vrij oude leenbetrekking van de AWICKS tot de Hertogen van *Oldenburg* geschiedkundig ophelderen. Onder hunne landgenooten hebben deze drie geene de minste andere voorregten dan hunne meerdere bezittingen.

Hier treft men als een gevolg van die belangstelling in hunne vrijheid eene gelijkheid aan, zoo groot, als die in eene maatschappij bestaan kan. De eene heeft meer dan de andere, dit ligt in den aard der menschelijke inrigtingen, doch eigenlijk armen en rijken zijn hier niet. Slechts één werd hier, toen wij er waren, van de gemeente onderhouden;

en onderhoud te genieten wordt hier als een verlies van zijne vrijheid met verachting beschouwd. Naijverig op zijne onafhankelijkheid, zoekt elk hier uit zijn eigen goed, hoe veel of hoe weinig dit dan zijn moge, als vrij man wat ruimer of bekrompener te leven. Gelukkig de maatschappij, waar men zoo denkt en doet, en waar deze denk- en handelwijze geëerbiedigd en versterkt wordt door de maatschappelijke inrigtingen! Broederlijk, als gelijke leden van een huisgezin, verkeert men hier onder elkander. De arme stapt in het huis van den meer gegoeden als in zijn eigen, en wordt ook als gelijke en broeder aangemerkt en behandeld. In nood en behoefte staat de een hier den ander bij, indien hij zonder eigen toedoen in het ongeluk kwame. Men toont hier door daden, dat men elkander voor broeders houdt. De eene staat hier niet zoo vele trappen hooger in rang en aanzien dan de andere. De grenslijn tusschen menschen en menschen is hier, gelukkig voor deze menschen! nog niet zoo scherp getrokken als in de meer beschaafde maatschappijen. Jaloersch op zijne regten, waakt de Sagelter-Fries, zoo veel hij kan, voor hun behoud; hiervan onderlinge twisten en eene pleitzucht om het *mijn* en *dijn* die natuurlijk sterker moet zijn bij menschen, die hunne vrijheid en regten op prijs stellen, als daar, waar de eigene en onafhankelijke wil verloren is gegaan in eene verwijfde beschaving. De Sagelterlander zorgt er echter om die zelfde reden, zoo veel mogelijk, voor, dat hij niet gedwongen wordt, om wegens zware misdaden voor eenen anderen als zijn landgenoot te regt te moeten staan. „*En Sëltjer*

»*stèlt nèt in sin ájen lân*," zegt hij, en, daar dit over het geheel waarheid bevat, kunnen zij hunne misdrijven meestal, als van een ligteren aard, onderling afdoen, zonder van vreemden te behoeven af te hangen. Het, »*hé is ètter Oit wèst,*" »*hij is* »*naar Frysoythe* (de plaats van het Ambtsgerigt) »*geweest*," was en is nog, wanneer het om regtszaken geschiedde, geene lofspraak. Zware misdaden zijn onder hen ware zeldzaamheden. Waar de mensch waren prijs op zijne vrijheid stelt, daar heeft de wet, op eene wettige wijze hem gegeven, als een bolwerk voor zijne vrijheid, bij hem eene zeer hooge waarde. De vrijste mensch, hoe wondersprenkig dit ook klinken moge, is de grootste slaaf der wet, juist omdat hij zich zelven tot eene wet is. Dit is niet alleen het geval bij den verlichten, maar ook, ja zelfs eer en meer nog bij den zoogenaamden onbeschaafden mensch. De Sagelterlander geeft hier het ontegenzeggelijkst bewijs voor. De Sagelter-Friezin, LUKKE HEIJES, of HAIJES, BLÖMER, die in een' betrekkelijken zin zeer beschaafd, van een gezond verstand en edel hart was, en ons in alles alle mogelijke inlichtingen gereedelijk mededeelde, konde er niet toe bewogen worden, om haren naam zoo op te geven, als de Friezen dit voorheen gewoon waren en nog gedeeltelijk gewoon zijn, en als dit ook bij de Sagelters gebruikelijk was. De Friezen voegden voorheen altijd en voegen nog wel den voornaam des vaders bij hunnen eigenen ter onderscheiding; dus: JAN PIETERS, DJOERD BOTES, dat is, JAN van (de zoon van) PIETER, en DJOERD, de zoon van BOTE, en zoo heette dan ook dit meisje LUKKE HEIJES of

NAMEN. Alleen de wet ter invoering van familienamen, door NAPOLEON gegeven, en die nader door de Oldenburger regering bekrachtigd en tot een verbod, om iets anders dan zijn' familienaam achter zijnen eigenen te voegen uitgebreid is, maakte hier zulk een indruk, dat deze Friezin den voornaam haars vaders, hoezeer dit hier voorheen gebruikelijk was, niet achter haar eigen durfde voegen, maar zich alleen van den familienaam BLÖMER bediende, en bij herhaling zeide, dat zij LUKKE BLÖMER heette. Noemt gij, lezers! dit niet verslaafd zijn aan de wet, tot zelfs in het overdrevene? Deze vergedrevene eerbied voor de wet strekt zich echter niet zoo verre uit, dat men ook alle personen, die tot de regering in betrekking staan, in die zelfde mate zouden eerbiedigen.

Wij zagen een Oldenburger Geregtsdienaar, of Policiebeambte, in welk een fraai costuum hij ook steken mogt, te *Ramsloh* met de grootste onverschilligheid behandelen. Het ongeoefend, doch gezond menschenverstand wijkt niet zoo verre buiten het regte spoor, en het oordeel van zulke menschen schift scherper, dan menigeen zich welligt verbeelden zoude. Deze karaktertrek, slaafsche verkleefdheid aan de wet, waar men een voorschrift als wet aanmerkte, vinden wij ook in alles zoo bij onze voorvaderen en ook gedeeltelijk bestaat zij nog bij ons, hunne kinderen. Dat hier de ondervinding voor ons spreke! Zij is eigen aan het Friesch karakter.

Aan de opgegevene eigenschappen in het karakter dezer Friezen is naauw verbonden hunne ingewortelde afkeer van den soldatenstand. Ook deze trek is hun met ons Friezen, die hiervan voor dezen een even

sterken afkeer hadden en er nog geene vrienden van zijn, gemeen. Men zie over dezen trek in ons Friesch volkskarakter de zeer verstandige aanmerking, die onze vriend J. H. HALBERTSMA gemaakt heeft in zijne zoo belangrijke *Fragmenten over het geslacht der* VAN HARENS, in de noot op bladz. 49.

Onder de Munstersche regering was het een der grootste bezwaren bij de Sagelters, opgeroepen te worden tot de krijgsdienst of *landfolge*. Elk die iets bezat, kocht zich vrij, iets dat later onder dat bestuur aanleiding tot de invoering van eenen vasten afkoop gaf, waarbij bepaald werd, dat ieder om de drie jaar 18 Pruisische stuivers voor zijne vrijstelling van het wapendragen geven zoude. Ieder dorp leverde een man. De Sagelter noemt dit afkoopen, *sméćen: Hij hèt sméc râct* was bij hem de taal, *hij heeft het smeek*(geld) *gereikt* (gegeven) wil dit zeggen, en misschien ligt in dit zeggen eene beschimping der regering, die hen tot den soldatenstand dwong. Nu, onder Oldenburger heerschappij, is hij weder tot die dienst gehouden; doch zijne genegenheid daartoe is niet vermeerderd, en ieder, die eenigzins kan, stelt een' ander in zijne plaats.

De Sagelter-Fries, met zijne mede-Friezen in een huisgezin vereenigd, ijverende voor zijne regten en vijand van elke onderdrukking, is opregt van aard, voorkomend, gedienstig jegens vreemdelingen, wanneer hij met hen bekend is. Dit laatste hebben wij in volle mate staande ons verblijf bij hen ondervonden. Men opende ons niet alleen de huizen, maar zelfs de kleederkisten; men onthaalde ons

naar vermogen, en gaf ons allerhande aanwijzingen en opheldering op onze vragen, zoo veel men maar konde.

Tegen hunne opregtheid is weleens aangevoerd, zoo als ook de Heer WESTENDORP in zijne *Antiquiteiten*, *II stuk*, *bladz.* 96 opmerkt, dat hunne turfschippers zeer fijn, dat is, bedriegelijk, zijn in het verkoopen van hunne turf aan de Oost-Friezen. Dit zal van eenigen onder hen, maar zeker niet van allen, waar zijn, en dan is het eene bevestiging van het Fransche zeggen: » *C'est tout comme chez nous.*" Overal vindt men, ook in ons *Friesland*, onder die menschen dezulken, die er op afgerigt zijn, en er geene gewetenszaak van maken, om de koopers te overvragen, meer dan behoorlijk is voor hunne waar af te nemen, en slechte voor goede soort in de handen te stoppen. Niet in alle soort van handel heerscht die goede trouw en eerlijkheid als in den graanhandel tusschen onze landkooplieden en de boeren. De Sagelter-Friezen zijn één in woord, zoo als wij hen bevonden, een goed, bescheiden en vrij beschaafd slag van menschen. Zij staan juist daar in de maatschappij, waar de ruwste en woeste gebreken van eigenlijke onbeschaafden, die niet, of weinig, met vreemden verkeerden, van den mensch zijn afgeschaafd, en waar hij nog onbekend is met en niet besmet is door die fijnere, maar ook strafwaardige ondeugden der overdrevene beschaving. Hoe verre zouden de grenzen der geheele onbeschaafdheid en van de tot het uiterste gedrevene beschaving wel van elkander verwijderd liggen, lezers? Zouden de uitersten zich misschien ook niet hier, gelijk overal, raken? den

verschillenden vorm, waarin de mensch zich in het eene en andere geval vertoont, niet mede gerekend?

Gebreken en ondeugden vindt men overal waar menschen zijn: ondeugden, die of meer persoonlijk, of meer algemeen, bestaan en gewijzigd worden door ieders ligchamelijk en geestelijk gestel, en den trap van beschaving, waarop hij staat, en de regeringsvorm en uitwendige omstandigheden, die op hem werken. Ondeugden en gebreken worden er dus ook onder deze Friezen gevonden, doch ons zijn geene bijzondere, staande ons verblijf onder hen, in het oog gesprongen. De onpartijdige en denkende lezer zal ons dan wel willen ontslaan van de opgave zulker gebreken, die hier wel bestaan, maar gewis in geene meerdere mate dan elders, waar de uitwendige omstandigheden aan die der Sagelter-Friezen gelijk zijn. Dezelfde lezer zal zich ook wel met deze algemeene karakterschets van dit volk willen vergenoegen, en in aanmerking nemen, dat eene, meer in bijzonderheden tredende, altijd onjuist en onbillijk wordt door of te gunstig of te ongunstig te zijn. Wij kunnen zoo gebrekkig over ons zelven en hoe veel minder juist over andere menschen en volksstammen oordeelen! En ondeugden zijn wel de allermoeijelijkste voorwerpen onzer oordeelvellingen, waarbij wij het meest mistasten. Wij gaan dus van dit onderwerp tot andere over.

De woningen dezer Friezen onderscheiden zich niet merkelijk van die der Westfalingers, en hebben ook veel van de gewone huizen in *Drenthe*, met eenige uitzonderingen. Het meerendeel is laag gebouwd, en heeft met stroo gedekte daken, aan wier beneden-

deel echter vaak twee of drie regels pannen gevonden worden, en die der armsten zijn zonder schoorsteen, zoodat de rook met de menschen en dieren zich een' uitgang door eene en dezelfde deur moet zoeken. Alleen eenige weinige woningen zijn met pannen gedekt, en behooren aan de gegoedste lieden, gelijk men ook de schoorsteenen slechts vindt op de huizen van hen, die niet tot de armsten gerekend kunnen worden. De muren zijn van vakwerk uit rib, of vierkante balkjes, opgemaakt, welke vakken bij de armsten met leem en rijs en bij de rijken alleen met steenen zijn aangevuld. Dit ontstaat uit de schaarschheid en kostbaarheid der steenen, daar zij voorheen geheel niet en nu nog maar in geringe hoeveelheid in dit land zelf gegraven en gebakken worden. De aanvoer uit andere landstreken herwaarts moet van zelf moeijelijk zijn, en op vrij hooge kosten komen. Wanneer de steenbakkerij hier meer uitgebreid wordt, zullen de woningen te dezen opzigte ook beter en doelmatiger gebouwd worden en een behagelijker aanzien verkrijgen.

Treden wij nu de Sagelterlander woning binnen. Bij verre de meesten gaan wij over de mjuks- of misthoop, voor het grootste gedeelte echter uit heideplaggen of *saden*, bestaande, de groote en eenige deur des huizes in. Daar komen wij eerst op de plaats, die wij de schuur zouden kunnen noemen. De vloer is hier in alle, zoo als meer naar binnen in de meeste, huizen geheel van leem. Aan de eene hand bij den ingang vindt gij de plaats voor de paarden, aan de andere voor de koeijen, die hier om meerdere mest te maken in eene lage met palen

afgesneden plaats staan, en van den grond eten moeten. Deze palen worden ter in- en uitlating van het vee gedeeltelijk weggenomen. Hier vindt gij ook het hooi en stroo met de bouwgereedschappen, waaronder de houten schoenen zijn, welken men de paarden aantrekken moet, om hen op den weeken en moerassigen bodem te kunnen gebruiken, iets waarvan wij boven vergaten melding te maken. In de nederigste woningen vindt gij geen afzonderlijk woonvertrek: het geheele huis is eene kamer, waar menschen en dieren vriendschappelijk door elkander wonen. De bedsteden zijn aan de zijden in de muur, met deuren of kleeden echter voor het oog verborgen. In het midden, althans ten naasten bij, vindt gij de vuurplaats, waar zich het gezin in de rondte om henen zet, wanneer de werkzaamheden dit gedogen. In de huizen der meergegoeden is echter eene afschutting, die stal en woonvertrek van elkander scheidt. Dit afgescheiden woonvertrek is, daar het de breedte van het geheele huis beslaat, hier en daar aan het einde weder met een afgescheiden vertrek tot berging van betere goederen voorzien. In zulke woningen is de vuurhaard aan het vooreinde des huizes tegen den gevel gemaakt. In alle huizen worden vensterramen gevonden, ten minste zullen de uitzonderingen hierop niet in aanmerking komen. Kostbare huissieraden zal men hier wel niet verwachten. Tinnen, glad geschuurde borden als ook aarden ziet men op rakken van latwerk aan den muur staan en tinnen waterpotten daaraan hangen. Voor het overige is hier het noodige tot gebruik: stoelen, tafel en onmisbare gerijfelijkheden. Eene groote kist, met

kleedingstukken gevuld, treft men bij de meesten in het zijvertrekje aan. Wij zagen zulk eene, waarin zeer kostbare en meer als eene eeuw oude vrouwen kleedingstukken gevonden werden. In de aanzienlijkste huizen, ziet het, zoo als men denken kan, er ook gunstiger en smaakvoller uit. Zoo zagen wij zelfs te *Schart* in de woning van AWICKS behangene vertrekken met schilderijen aan den wand en verder smaakvol gemeubileerd. Ook de pastorijen en ons logement benevens dat te *Schart* onderscheiden zich door een beter aanzien van buiten en schoonere inrigting van binnen. Het is hier in dezen ook al gelijk overal met deze dingen gelegen, meerdere welvaart openbaart zich spoedig in de versieringen der huizen. Bij de meeste huizen is hier eenige ruimte tot tuin, weide en hof aangelegd. Tusschen de onderscheidene woningen bevindt zich eenige ruimte, die men hier, zoo als ook op het Friesche eiland *Schiermonnikoog*, den naam van de *Swette*, dat is: *raking, grens*, geeft. Reeds TACITUS vermeldt in zijn boekje over *Germaniën* dezen van elkander afgezonderden stand der huizen onder de Germaansche volksstammen (*edition, Lipsii, quart. pag.* 341). Deze manier van bouwen was een gevolg van hunne vrije en onafhankelijke denk- en levenswijze, in tegenoverstelling der wel meer beschaafde, maar ook meer verslaafde, stadbewoners. De Romeinsche geschiedschrijver, zoekt onzes inziens te onregte, de oorzaak van deze bouwwijze of in hunne onkunde in het bouwen, of in de voorzorg tegen mogelijken brand.

Al de Sagelterlander woningen stonden voorheen te *Munster*, en staan nu te *Oldenburg* tegen tauxatie

in de brandkas. Dit is door eene wet voorgeschreven. Als er dan toch volstrekt zulke wetten zijn moeten, zoo is deze, wegens de bouwstoffen en bouworde der huizen, nog al geene van de slechtste van dit soort van wetten: ofschoon wij voor ons den waren en, in eenen gezonden zin opgevat, voortreffelijken regel van HORATIUS wel gaarne door de regeringen zouden zien volgen:

» *Invitum qui servat, idem facit occidenti.*"

Die iemand tegen wil bij het leven bewaart, doet hetzelfde als hem te dooden.

Zoodanige vaderlijke voorzorgen ontaarden toch zoo ligt in onregtvaardige en gewelddadige. Regeringen zijn toch niet en kunnen niet de vaders hunner volken zijn; hiertoe ontbreekt de natuurlijke betrekking, die er tusschen ouders en kinders is, en het huisgezin is meteen hiertoe veel te groot; het oog der regering kan op verre na niet alles overzien, en heeft te veel de hulp van anderen in dit werk noodig, die maar al te dikwijls hunne eigene belangen boven die van het algemeen doen gelden. Men ga naar *China* om er van overtuigd te worden, hoe het met die zoogenoemde vaderlijke regeringen gesteld is.

Wat de kleeding dezer Friezen aangaat, deze biedt ons het volgende ter opmerking aan. De mannen kleedden zich*, wat de stof en vorm betreft, ten naastenbij als hunne buren de Munsterlanders, Oldenburgers en Oost-Friezen. Wij herinneren ons geene in het oog loopende bijzonderheid in dit punt. Klompen, of holsken, worden veel door hen gebruikt. Meer valt er in dezen te zeggen van de

vrouwelijke kleeding, als in welke het eigenaardige en nationale meer bewaard bleef dan in die der mannen. De albeheerschende mode echter, aan welke de schoone sekse zoo gaarne en dikwijls zulke dure offers brengt, heeft ook hier in dit stuk, vooral bij de jongere en ongetrouwde vrouwen, reeds vrij wat van het oorspronkelijk eigene verwisseld met de Westfaalsche vrouwendragt. Voorheen gingen de Sagelterinnen meer op zijn Friesch, nu reeds gedeeltelijk op het plat-Duitsch. Wat is ook veranderlijker dan de mode! De Hindelooper vrouwen houden zich nog al vrij vast aan het oude; maar ook zij zullen met den tijd voor de heerschappij der magtige godin der mode wijken; reeds maakte zij op deze aloude Friesche dragt van tijd tot tijd geene geringe veroveringen. Zoo ging het ook in *Sagelte*. Het Friesche oorijzer, of liever de zilveren oorknoppen, gaan met eene koperen, gebogene en smalle stang bij de zijden van het hoofd op en om het achterhoofd heen. De bonte muts, die om het geheele bovenste des hoofds sluit, en met langetlint van onderen geboord is, is van hetzelfde fatzoen zoo als de meisjes der Friesche landlieden van 3, 4, 5 en meerdere jaren nog wel bij ons geheugen droegen. Deze beide kleedingstukken zijn echter thans in *Sagelterland* minder algemeen dan voordezen. De tipmutsen, met kant van eene of anderhalve hand breedte gezoomd, welke, voor het hoofd uitstekende, naar beneden helt en voor in een' tip of punt uitloopt, worden aldaar nog minder dan de oorijzers gedragen. Deze kanten tipmuts besloeg voorheen in *Sagelte* de plaats, die bij ons de zoogenaamde ronde, horizontaal vooruit-

Zondags Kleeding, der Sagelterlander vrouwen.

stekende en met een, naar de gedaante der muts gebogen ijzer of koperdraad ondersteunde, Duitsche kantenmutsen innamen.

De tegenwoordige zondags-dragt bij de Sagelter vrouwen hebben wij naauwkeurig kunnen opnemen, daar de dienstmaagd in ons logement, THECLA REMMERTS, op ons versoek sich daarin aankleedde, en ons zoo hiertoe de gelegenheid schonk. Wij leveren de beschrijving daarvan in de Sagelter taal, en voegen er nevensgaande afbeelding bij, opdat de lezer zich haar zooveel te levendiger en naauwkeurig tevens zal kunnen voorstellen. Deze dienstmaagd en LUKKE HEIJES hebben ons de volgende beschrijving opgegeven. Dus luidt zij: »*En grine cappe mit góldne blòme, cântigen strimel ân géle bénde, binnelce mit râd er ûnder, cântigen omsticsel, gile rándèc mit blòmen, crjòs mit cètte ân crjòs mit swart samt er ân, twâ sèlvere spânge inne naece, râd scarlácene wambis mit góldne trèsse omme àrmen to mit sèlvere cnòpe, sèlvere spâng an 't hámend mit bâmce lètters, râde àrme hansce, râd scarlacene roc mit góldne trèsse ân blaw bestimmelse ûnder omme, en bénd òmme síde mit en góldne trèsse, râd dâmsene scorte, scò mit sèlvere spânge, blâwe gefulde hóse mit râde clince.*"

Een groene kap met goudene bloemen, een strook van kant en gele banden, een binnenste met rood er onder en met kant gestikt, gele doek met randen en bloemen, een kruis met een keten daaraan en een kruis met zwart fluweel daaraan, twee zilveren haken in den nek, rood scharlaken wambuis met gouden tressen om de armen met zilveren knoopen, zilveren haak in het hemd en boompje-letters, roode arm-

mouwen, rood scharlaken rok met gouden tressen en een blaauwen zoom onderom, een band om den middel met gouden tressen, rood damasten voorschoot, schoenen met zilveren gespen, blaauwe gevulde kousen met roode klinken.

Wanneer wij deze kleederdragt van naderbij beschouwen, en vergelijken met de beschrijving en afbeelding, die WINSEMIUS, SCHOTANUS en EMMIUS in hunne bekende werken er van geven, dan treffen wij hierin nog al een zeer merkbaar verschil en afwijking aan. Maar wij vinden dan echter ook nog genoegzame sporen van Friesche eigendommelijkheid bij al het Munstersche, dat bij deze Sagelter-Friezinnen in hare kleeding er zich heeft onder gemengd. In de kleuren van geel, rood en blaauw vinden wij nog eene zigtbare overeenkomst met de gekleurde afbeeldingen, die WINSEMIUS ons in eenige exemplaren zijner Friesche *Chronique* heeft gegeven. Bovenal zijn de zilveren spangen nog echt Friesch naar de opgaven der genoemde geschiedschrijvers. *Spange* is bij de Sagelters een zilveren plaatje, dat zij in het hemd op de borst dragen; dit heeft de gedaante van een hart en, zoo wij meenen, ook die, welke in den nek hangen. Gespen op de schoenen noemt men hier tevens spangen. Volgens de opgave van VAN HASSELT bij KILIAAN, op dit woord, geeft PLANTIJN ook het woord op in de beteekenis van plaatjes of knopjes van metaal op den band van den broek, *boekspangen*, *ornements de livre relié*, *versiersels van een gebonden boek;* mogelijk behooren hier mede wel de haken of krappen, van zulk een boek toe gerekend te worden.

Bij KILIAAN vindt gij ook *toom-spange*, door hem vertaald met *bulla*, een bol, een knopje aan een toom. In het Schotsch bij JAMIESON in zijn *Dictionarij of the Scottish language* ontmoet men *spangis*, verklaard door het Engelsche *spangles*, plaatjes van blinkend metaal. In het IJslandsch is *spaung*, volgens GUDMUNDUS ANDREAE in zijn zoo voortreffelijk als zeldzaam *Lexicon Islandicum*, mede *een plaatje van metaal*. Het Friesche *spoenen*, *schaafspaanders*, en het IJslandsche *spenna*, *een rond plaatje*, *een metalen maantje*, *een versiersel op de kleederen*, leiden ons, als verwant aan ons *spange*, naar den wortel *spannen*, *uitbreiden*, ook *verbinden*, zoo als in *spanbreed* en *spantouw*, een touw, waar men bij ons in het melken de achtervoeten der koeijen mede spant. Men ziet dus uit dit een en ander, hoe wijd zich het gebruik der spangen, of metalen plaatjes, of grootere en kleinere knopjes, voorheen heeft verspreid gehad. Onze Friesche vrouwen droegen dezelve voorheen ook, in overeenstemming met de mode van haren tijd, in ronde of platte gedaante, van goud of zilver en, naar gelang van rang en stand, meteen van verschillende grootte, op haar bovengewaad.

Het hemd, met op de borst gestikte boomke-letters of groote blokje-letters, tusschen welke een gestikte boom in stond, is eene Friesche kleederdragt, ook bij ons, hoewel in lateren tijd dan de spangen, in gebruik geweest, gelijk zij het in *Sagelterland* tegenwoordig nog is. Hemden met zulke boomkeletters worden nu nog wel uit vroegere tijden in Friesche familiën bewaard. In *Sagelterland* liggen

deze boomke-letters, even als voorheen bij ons, geopend en bloot op de borst, opdat deze schoonheid elk regt in de oogen moge vallen. Wij herinneren ons hierbij het zeggen van onzen voortreffelijken GIJSBERT JACOBS, waarin hij deze mode dus gedenkt:

» *Az jiemme' ijnne boerren komme,*
» *'t Himbd opp' borst benaeijd mey blomme-*
» *In mey beamke-letters, beijd,*
» *Dat den bleat in ijpen leyt.*"

Uitgave van EPKEMA, *I deel*, *bl.* 51. In ons *Friesland* bestond, volgens dit berigt, deze mode ook bij de jongelingen; in *Sagelterland* bepaalt zij zich alleen tot het vrouwelijk geslacht.

De *kappe* is bij de Sagelters, hoezeer dan van een geheel ander fatsoen, hetzelfde als voorheen bij ons de *kapen*, ook *zonnehoeden* genoemd, in wier plaats de vrouwen bij ons nu *kijpsen*, in oorsprong en beteekenis hetzelfde woord als *kape*, dragen. *Striimel*, een Saksisch en ook Deensch en Zweedsch woord, bij KILIAAN *streme*, *linea*, *lineamentum*, *filum*, *tractus*, *lijn*, *streep*, *draad*, *streek*. *Kantigen striimel* is hier dus *streken*, *boorden van kant*. Dat *beende*, *banden*, *linten* op en aan de *kap* zijn, is duidelijk. *Binnelken* is hier zoo veel als eene kleine muts, die het bovenste van het hoofd bedekt; het verkleinend naamwoord van het plat-Duitsch *bön*, verwant aan, of liever hetzelfde als het Groningerlander *beun*, *beuntje*, *zolder*, *zoldertje*, ook nog *het verhemelte in den mond*, vooral in *het Oldambt*, eigenlijk *dat iets bedekt*, *overdekt*. *Binnelke* is dus *een klein dekseltje*, en hierdoor de toepassing *een hoofd-dekseltje*. Het zilveren kruis, dat de Sagelter vrouwen op de

borst met een' zilveren ketting, of met zwart samtlint, om den hals dragen, is van Duitschen oorsprong. Zoo verre ons bekend is, is dit nimmer Friesch geweest. *Samt* is een Hoogduitsch woord: *sammet*, *fluweel*. *Wammes*, ons *wambuis*, is een jak zonder schoot of panden, en almede eene Duitsche dragt. Het is *een buis*, die de *wamb*, Engelsch *womb*, bedekt. Dit *wamb*, *womb*, *wamba* beteekent wel, in engeren zin, *het onderlijf*, *de baarmoeder*, zoo als *womb* thans bij de Engelschen, maar in een' ruimeren zin, *het lijf*. Men vergelijke hierbij, wat onze, in de kennis der Noordsche talen zoo uitstekende F. JUNIUS hierover zegt in zijne *Observationibus in* WILLERAMI *paraphrasin cantici canticorum*, *pag*. 70 *et* 71. *Tresse* is een Duitsch woord, dat *omboordsel*, *omzetsel om den rand*, beteekent. Zoo is in het Duitsch *ein tressenhut*, *een hoed met een gouden of zilveren greel* (een soort van galonnen boordsel) *om den rand*. In het woord *hâmend* treffen wij den vollen vorm van ons ingekrompen *hemd* aan, met eene vokaalverandering. *Hemd* is dus eigenlijk zooveel als het werkend deelwoord *hemend*, zamengetrokken *hemd*, van het werkwoord *hemen*, omsluiten en bedekken, zoo als blijkt uit de woorden *hiem*, *ham*, *hemmen*, Engelsch *to hem*, *sluiten*, *bezetten*, *omsluiten*; *heimelijk*, *geheim*, *verheimelijken* en anderen. *Hemd* is dus het *hemend-kleed*, welks wortel men meer dan waarschijnlijk ook vindt in de laatste lettergreep van het woord *lichaam*, zijnde dus hetzelfde als de *haam*, *het buitenste*, *de omvatting*, *het bekleedsel*, om het zoo eens te noemen, van het *lic*, *lijk*, voordezen, gelijk bekend is, ook een levend ligchaam. *Lic*, *lijk*,

zal oorspronkelijk de beteekenis gehad hebben van *vleesch*, *levend vleesch*, zoo als het Gottische *leik*, *Marc.* 10: 8 in ULPHILAS vertaling, of het Angelsaksisch *like*, *lice*, bij Koning ALFRED in zijne A. S. vertaling van BEDA's *Historia Eccles. libr. V*, *cap.* 7; en zoo kan *lichaam*, *het omschutsel van het vleesch* of *vleeschen*, *om-* of *besluiting* beteekenen, zoo als *lijkdoren*, doren in het *lijk* of *vleesch*. Of wil men *lichaam*, bij SIEGENBEEK *ligchaam*, afgeleid hebben van *lich* of *lijf*, leven, en *hem*, omheining: ch, g en f verwisselen, voornamelijk, wanneer de f de overgangs-letter is, de f in ch of g: *lifhem*, *lighem*, *lichem*, omhulsel van het levende; en daarom zouden wij liever *lichaam*, en bij afbreking *lic-haam* schrijven. *Earme-hanske* heeten bij ons *earm-moffen*, en zijn nog eene niet geheel ongewone dragt onder de vrouwen op het land, hoewel zij voordezen meer in gebruik waren. *Hanske*, *handschoen*, is nog in *Groningerland* ook het gewone woord. *Bestimmelse* wil hier zooveel zeggen als *omzetsel*, *boord*, *rand*, onder om den rok, ter voorkoming van het losgaan der draden gezet. KILIAAN heeft *stemmen* voor *vastmaken; stemmen*, *stimmen*, *stemen* den schoen, dat is, *den rand van den schoen benaaijen*. *Stemsel*, *stimsel*, is bij hem *de kant of rand van den schoen*, *de rondgaande buitennaad van den schoen*. *Bestimmelse* zal dus een zusterwoord van *bestiksel* zijn.

Side is hier ons *zijde*, maar in de ongewone beteekenis van het *lijf*, *de middel*. Bij BENSON in zijn A. S. *Woordenboek* vinden wij echter ook *sidreaf*, *zijdekleed*, *rok*, door hem met *toga* overgezet. Het woord *zijde* wordt in deze beteekenis ook nog

gebezigd in *Groningen* en *Groningerland.* Men zegt ook daar, even als in *Sagelterland: een band om de zijde*, voor: om den middel, om het midden des ligchaams, dragen. *Daamsene* is ons damasten, de naam van eene voorheen vrij algemeene gedragene stof, mogelijk wel zoo genoemd naar de Syrische stad *Damascus.* *Gevulde hose* zijn *kousen*, die *gevuld*, *effen gemaakt* zijn aan den buitenkant, zoo als men ook het laken vult. Op wat wijze men hiertoe met zulke kousen handelt, is ons onbekend. *Klinke* zijn op de enkels der kousen vastgehechte, of genaaide versiersels: in het Engelsch is *to cling* vasthechten, aandrukken, bij SHAKSPEARE in *Hendrik* 8, *act.* 1, *scene* 3.

Over het schoone en bevallige van deze dragt te oordeelen, zullen wij aan onze lezers overlaten, alleen aanmerkende, dat het bonte en sterke in de kleuren haar geene schoonheid in ons oog bijzet. Doch hoe onbestemd zijn niet de oordeelvellingen over datgene, wat wij schoon en schoonheid noemen!

Zulk eene kleeding kost 30 daalders, ieder daalder à 36 stuivers Nederlandsch geld. Welke benamingen men hier verder ter onderscheiding der stoffen bezigt, is ons onbekend; alleen *road dobbelsteen* is ons als een eigenaardige onderscheidingsnaam opgegeven. In *Hindeloopen*, zoo als wij weleens gehoord hebben, zijn de vrouwen rijk in soortgelijke onderscheidingsnamen der kleedingstoffen.

De dagelijksche kleederdragt der vrouwen is meer eene en dezelfde. De Zon- en Heilige-daagsche kleeding, dit staat met de oudste en kinderlijke denkbeelden der menschen nopens de godsdienst in verband, moet-

meer van het statige en onderscheidende hebben. Voor daags dragen de vrouwen hier meest alle klompen, blaauwe wollen kousen, roode baaijen rokken, en meest een donkerkleurig loshangend jak zonder mouwen, de hemdsmouwen tot boven den elleboog ruim en hoog opgeknoopt; doch ook nog altijd dragen zij zoo het hemd onder den hals met een zilveren spang vastgegespt en een bonte doek om den hals, ter hoogte van den middel vastgespeld. Het haar is kort afgesneden, en het hoofd wordt bedekt met een' kleinen, platbolligen, groven strooijen hoed, waaraan rood lint vast zit, dat er boven op met vijf losse lutsen door elkander gestrengeld ligt. Om den hoed vast te houden, hangt er een gelijk lint aan, boven aan bij den bol aan de beide zijden vastgehecht, en dat, verder over den staanden en geheel ronden rand heen loopende, onder de kin doorloopt. Deze daagsche kleeding heeft iets los en bevalligs, en wint het hierin, naar ons oordeel, van hare zondaagsche verre. Men behoeft haar slechts onbevooroordeeld te beschouwen, om hiervan overtuigd te worden en met ons in te stemmen. Andere merkwaardigheden hebben wij omtrent dit punt niet kunnen opsporen, en de lezer zal hiermede tevreden moeten zijn, zoo hij er maar niet van oververzadigd is. Alleen moeten wij er deze opmerking nog bijvoegen: In ons *Friesland* stelden de vrouwen voorheen grooten prijs op de bewaring der voorvaderlijke kleedingstukken en vooral van haar bruidsgewaad, en dezen karaktertrek troffen wij ook in de Sagelterlander vrouwen aan, als een nieuw bewijs voor de gelijkvormigheid in denkwijze en zeden bij ons en Sageltes

schoon geslacht. De kist vol geërfde, overoude en vrij kostbare kleedingstukken, welke ons bij eene Sagelter boerin onder de oogen kwam, getuigde luide en beslissend voor deze overeenkomst.

Aangaande de gebruiken dezer Friezen bij hunne bruiloften, huwelijken en begrafenissen, is ons het volgende opgegeven, dat wij hier met eene en andere aanmerking zullen mededeelen.

Zij trouwen het liefst en meest onder elkander; slechts zeer enkelde vreemden zijn in hun landtje ingetrouwd. Hierdoor blijven zij een vrij onvermengd geslacht en eene familie. Deze afkeer van vreemde vermenging, die echter door den loop der omstandigheden thans in het afnemen is, is hun gemeen met onze Friesche voorouders, die, zoo als wij uit de geschiedenis en hunne vroegere en latere wetten weten, ook zoo afkeerig van vreemdelingen, bovenal van de Hollanders waren, dat zij op allerlei wijze vreemden uit hun midden zochten te weren en eene wet hadden, die bepaalde: » *Nin Hollandera schil me ontfaen for en borgher*," » Geen Hollander zal men als burger ontvangen." Zoo deed ook in vroegere eeuwen de Sagelterlander; zie het besluit der twaalf Burgemeesters of Gevolmagtigden van *Sagelterland* over deze zaak hier achter (I.)

Hunne huwelijken, meer uit reine liefde aangegaan, dan wel in beschaafdere en rijkere maatschappijen, waar maar al te dikwijls op rang en geld als de hoofdzaken gezien wordt, mogen over het geheel naar de verkeering hunner Pastoren gelukkig genoemd worden. Weinige of geene voorbeelden van ongelukkige huwelijken kent men daar. Weinige onechte

kinderen worden onder deze Friezen gevonden. Hunne zeden waren tot in het midden der achttiende eeuw nog rein; van de zestiende eeuw tot dat tijdstip vonden wij in hunne doopboeken geene melding gemaakt van een onecht kind, onder hen geboren, en sedert dat tijdperk tot nu toe van slechts enkelde. Van ontrouw is ons onder hen geen enkel voorbeeld bekend geworden, en de eens gegevene trouwbeloften werden altijd heilig gehouden. De huwelijkstrouw, wegens welke TACITUS de Germanen in tegenstelling zijner bedorvene en wellustige Romeinen zoo hemelhoog verheft, is onder deze afstammelingen van Germaanschen tak nog ongeschonden. De wellust en het overspel met hare verpestende gevolgen zijn hier nog onbekend. Mogen zij het altijd blijven!

Wanneer een Sagelter jongman zijne genegenheid op een meisje gevestigd heeft en nu bij zich zelven zegt: »*Ic ben sins ètter det wocht wej to fréijen*," »Ik ben voornemens dat meisje te bevrijen," verkeeren zij eenigen tijd met elkander, en, wanneer zij het nu onderling eens geworden zijn, wordt de zaak aan de ouders van het meisje en van den jongman bekend gemaakt, en vraagt de vrijer om hunne toestemming tot het huwelijk met deze jonge dochter. Als die nu met deze verbindtenis het eens zijn, en in hunne taal dit antwoord geven: »*Wen 't wocht der mit to fré is, den sjogge wi det jerne*," »Als het meisje er mede tevreden is, dan zien wij dat gaarne," dan is de zaak geklonken en de knoop gelegd. Nu wordt de dag voor de *wedscip* of *werscip*, dat is, bruiloft, vastgesteld, en de huwelijks-geboden worden bij den Pastoor aangegeven, welke die drie achter-

eenvolgende zondagen in de kerk voor de voltrekking van het huwelijk moet afkondigen. Een dag voor de bruiloft geschiedt het *neugjen oppe wedscip*, of noodiging ter bruiloft, van vrienden en bekenden. De persoon, door welke deze noodiging geschiedt en die in het neder- of plat-Duitsch den naam van *hochzeits-bitter*, noodiger, of eigenlijk bidder tot de bruiloft, droeg, had voordezen een' stok, in het plat-Duitsch *ein hochzeits-bitter-stecken*, geheel met verschillend gekleurde linten en strikken omwonden, bij zulk eene gelegenheid in zijne handen. Doch tegenwoordig is dit gebruik afgeschaft en de noodiging geschiedt zonder dit teeken der bruilofts- en huwelijks-vreugde. Vaste formulieren worden bij zulk eene noodiging door den bidder tot de bruiloft gebezigd, waarvan wij er een paar in de Sagelter spraak, ons medegedeeld, den lezer hier willen opgeven.

Coop eilers en gepke heijes tamelinck, oud 72 jaar en echtelieden te *Ramsloh*, hadden bij hunne bruiloft zich van dit formulier bediend, dat wij hier woordelijk nederschrijven.

» Ic bid ju, sprèc ûs mérden óc wet ân; wi wollen werscip réce; jou mot alle comme, jong an âld; iten an drincen sèd; bjár an fûsel an al wet Godt rèct, sèd."

» Ik bid u, ons morgen eens te bezoeken; wij zullen bruiloft geven; gij moet allen komen, jong en oud; eten en drinken in overvloed; bier en jenever en al wat God geeft, in overvloed."

Het andere formulier is ons door de meermalen genoemde lukke heijes opgegeven en, uitvoeriger dan het eerste, van dezen inhoud:

» Ic bid ju, sprèc ûs mérdèn óc wet ân; wi wollen wedscip réce; jou motte alle comme, jong an âld, an mit en glès bârndewin an mérdens mél for ljouw némen. Met mín bréd ânne tsèrce gânge, to sjåë det wi copelért wérde; wen di copelatión forbi is, ètter hûse wej gunge, an for ljouw neme wet ceucen an cèller fermej: en stût fân bescéten rogge, en stic fân en fatten ocse, en tonne bjár, fjour of fíf of en hâl stige (tjân), so folle as jû meijen, an mâcet jû lustig; tíd, lucht an fjûr, stôl an bânce, spilljûd, fiólstricere scèllen nit wégert wérde; det scel ângânge tornsdej bet fréjëndej mérden, bet di sonne ûr alle bérge sjint, 24 ûren rûnd. Dit béde scel net fân jû wégert wérde. Wen nû of mérden jû of jû bérden er wér neudig sint, wollen wi mit sculdige dânc wer ânstelle. Min béde wás litic an dâ wórde kôrt; i mog ét en litic èttertânce; i witen wél det wi 't jern hebbe wolle det i ûs ânspréce."

» Ik bid u, ons morgen eens te bezoeken; wij willen bruiloft geven; gijl. moet allen komen, jong en oud, en met een glas brandewijn bij het middagmaal het voor lief nemen. Met mijne bruid naar kerk gaan, te zien dat wij vereenigd worden; als de vereeniging geschied is, naar huis gaan en voor lief nemen wat keuken en kelder opdisschen: een stoet van fijn roggen meel, een stuk van eenen vetten os, een ton bier, vier of vijf of een half stieg (tien), zoo veel als gij lust, en maakt u vrolijk; tijd, licht en vuur, stoelen en banken, speellieden, vioolstrijkers zullen niet geweigerd worden; dit zal aangaan donderdag tot vrijdag morgen totdat de zon over alle bergen schijnt, 24 uren rond. Deze bede zal niet van u

geweigerd worden. Wanneer nu of morgen gij of uwe kinderen ons wederom van nooden zijt, zullen wij met schuldigen dank wederom bij u komen. Mijn verzoek was klein en de woorden kort; gij moogt er u een weinig op bedenken; gij weet wel dat wij het gaarne hebben willen dat gij ons bezoekt."

Wij willen ook de beschrijving van eene bruiloft in het *Sagelterland* wederom met de eigene woorden van evengenoemde Friezin op de noodiging tot de bruiloft hier volgen laten. Wij vroegen haar naar deze beschrijving in onzen- en zij antwoordde ons in haren tongval dus: »*Hoe giet it hier mei it trouwen?* Hoe gaat het hier bij het trouwen?"

»Wen en pâr hilcje wolle, den frégje se érst fân béde cânte dâ âldere of dâ der en fré mit bèffe. Wen hjû der mît to fré sunt, den gânge se ètter 'm Pastór an léte sic ânscrjuwe mit twén tjugen, fân èlce side áne. Nû wérde se dâ érste treje sondagen cundiged inne tsèrce. Dâ dej for hire wedscip neugje se dâ frjunde, an den gângen se or dejse mérdens ètter tsèrce to, an láte sic to hâpe jéwe. Wen hjû nû hilcet sunt, den wert er en hógmisse dén; wen hjû ût is, den gân se ètter 'm Pastór, die tractéret se in 't hûs, an dâ tjûge tractérje dâ ljûde, dâ inne tsèrce wésen sunt oppe stréte for Pastórs hûs, so lânge det bréd en brédegom wér ût Pastórs hûs ût comme; den gânge se ètter wedscips hûs, an dâ tjûge tractérje dâ ljûde so lânge oppen wej det se inne hûs come. Wen bréd an brédegom bi 't hûs come, tractérje se him, an den hâlt di bâbe fân 't wocht dâ fent an de mêmme fân dâ fent det wocht in 't wedscips hûs; nû drince se érst coffi, bréd an

brédegom mit dâ tjûge an dâ âldere óc. Jenne middej come dâ frjûnde om dâ wedscip mit bi to wónjen an den stondt âlles clâr. Wen 't middej is, den ite se wèt: érst soppe mit rís, den ânsette bóne an ânsette boscól, droge crûpbóne an èrte, an tjocce gorte mit plûmen an swît, an rísenbréj mit wîten strajsûcer an carnél, den spèc an flàsc, wurste, scince an stûtebotje an brâdbotje mit bjâr of fûsel. As 't iten dén is, den fânge se ân to dânsjen, érst dâ bréd an brédegom mit dâ bé âldere, an dânsje'n érendâns, an wen dâ det dén hebbe, den al dâ dér in hûs sunt. Det dûret bet ores dejse mérdens, dâ gângt èlc ètter hûs. Di bârndewînscop mit dâ lètse mit swîte fûsel of bârndewîn der ân, wert nèt ferjéten."

»Wanneer een paar trouwen willen, dan vragen zij eerst van beide zijden de ouders of die daarmede tevreden zijn. Als zij daar mede tevreden zijn, dan gaan zij naar den Pastoor en laten zich inschrijven in tegenwoordigheid van twee getuigen, van iedere zijde een. Nu worden zij de eerste drie zondagen afgeroepen in de kerk. Den dag voor de bruiloft noodigen zij de vrienden, en dan gaan zij des anderen daags morgens naar de kerk toe en laten zich huwen. Als zij nu gehuwd zijn, dan wordt er een hoogmisse gezongen; als die uit is, dan gaan zij naar den Pastoor, welke hun in zijn huis onthaalt, en de getuigen onthalen het volk, dat in de kerk geweest is, op de straat voor het huis van den Pastoor, tot zoo lang dat de bruid en bruidegom wederom uit het huis van den Pastoor komen; dan gaan zij naar het huis van de bruiloft, en de getuigen trakteren het volk zoo lang op weg, tot zij te huis zijn. Als de bruid

en bruidegom t' huis komen, dan trakteert men hen, en dan brengt de vader van het meisje den jongen en de moeder van den jongen het meisje in het huis van de bruiloft; dan drinken zij eerst koffij, de bruid en bruidegom met de getuigen en ook de ouders. Tegen den middag komen de vrienden om de bruiloft mede bij te wonen en dan staat alles klaar. Als 't dan middag is, dan eten zij wat: eerst soep met rijst, dan ingelegde snijboonen en ingelegde zuurkool, gedroogde kruipboontjes en erwten, en dikke gort met pruimen en zoet, en rijstenbrij met witte strooi-suiker en kaneel, dan spek en vleesch, worst, ham en stoet en witte brood met bier of jenever. Als het eten gedaan is, dan beginnen zij te dansen; eerst de bruid en bruidegom met de beide ouders, deze dansen dan een eeredans, en als die dat gedaan hebben, dan allen die in huis zijn. Dit duurt tot des anderen daags morgens, dan gaat ieder naar huis. De brandewijnskop, met de lepel met zoete jenever of brandewijn daarin, wordt niet vergeten."

Wij voegen onmiddelijk, niettegenstaande wij dan in eens van den hoogsten trap der menschelijke vreugde in de laagste diepte van droefheid moeten afdalen, een berigt uit denzelfden mond hierbij van de gebruikelijkheden bij eene begrafenis in *Sagelterland.* Ziet hier vraag en antwoord:

» *Hoe giet it hier mei in begraffenisse?* Hoe gaat het hier met eene begrafenis?"

» Wen wel dâd is, den lûce se him en dâden clâd ân an ledse him inne ciste; den wirt er de trèdde dej begreuwen, an den comme dâ frûnde om him dâ lèste ér to bewisen an fólgje him ètter tsèrchôf.

Érste wert er inwéd op 't tsèrchôf, an den gânge se er énsens mit om 't tsèrchôf to; den begreuwe se him, an den gângt me in dâ tsèrce an hért en misse an prétenje, an den gângt me etter hûs. Den orige dâ nejste frjûnde wet iten an drincen an den gânge se ètter hûs."

»Als iemand dood is, dan trekken zij hem een doodkleed aan en leggen hem in de kist; dan wordt hij den derden dag begraven, en dan komen de vrienden om hem de laatste eer te bewijzen en volgen hem naar het kerkhof. Eerst wordt hij bij het kerkhof ingewijd, en dan gaan zij eens met hem om het kerkhof; danbegraven zij hem, en dan gaat men naar de kerk, en hoort eene misse en predikatie, en dan gaat men naar huis. Dan krijgen de naaste vrienden wat eten en drinken en dan gaan zij naar huis."

Ook bij de uitnoodiging tot de begrafenis bedient men zich alhier van formulieren, zoo als bij het noodigen tot eene bruiloft dit het geval is. Het volgende formulier is ons, als gebruikelijk in dezen, opgegeven.

»Gért an hisce — dâ berden an dâ frjûnde — jan an dâ berden léte jû bidde mit dâde âgen. Iten an drince wet God beljâwt."

»Geert en hisce, of: de kinderen en de vrienden, of: jan en de kinderen laten u verzoeken met rouwgewaad (te komen). Eten en drinken wat God belieft."

Bijzonder opmerkelijk en als zeer oud komt ons in dit formulier de uitdrukking voor: *mit dâde âgen*. Wat mag zij wel beteekenen? Deze vraag is voorzeker niet gemakkelijk te beantwoorden. Wij kunnen hier alleen gissende naar de waarheid tasten, en zijn geheel buiten staat in dezen het zekere te vinden.

Aan de eigenlijke oogen kunnen wij hier niet denken; althans dan kunnen wij aan deze uitdrukking, in zooverre wij het inzien, geenen dragelijken zin geven.

Kiliaan geeft ons de woorden *eghenen*, *heghenen* en *hegheninge*, als beteekenende *versieren*, *uitrusten* en *versiering*, in zijn woordenboek op. Hij zet hen in het Latijn met *ornare*, *colere*, *instruere* en *instructio*, *cultus*, *ornatus* over. Wanneer wij nu eens aannamen, dat *ågen* hier met zijn *eghenen*, door hem als in zijn' tijd reeds veranderd in *heghenen* opgegeven, in verwantschap stond ten opzigte ook van zijne beteekenis, en wij namen *dåde ågen* hier in den zin van *versiersel*, *kleed*, *voor- of ter vereering vanden doode*, dat is, voor de plegtigheid der begrafenis, gevorderd en gepast? *Dåde ågen* zouden dan het *dood-* of *rouwgewaad* moeten beteekenen. Ons schiet op dezen stond geene betere verklaring van deze moeijelijke zegswijze te binnen. Aangenaam zal het ons zijn eene gegrondere te ontvangen.

Wij voegen bij het reeds gezegde over deze *dåde ågen* hier nog het volgende. Zoude het woord *ågen* niet een en hetzelfde kunnen zijn, hoezeer dan ook van verschillenden vorm, als *hoiken*, *heuken*, *huijcke*, hetgeen hetzelfde in beteekenis is als ons *vrouwen regenkleed*, of zwarte mantel, dien zij nog heden bij ons bij de begrafenissen dragen? De *h* of aspiratie kon toch gemakkelijk door eene andere uitspraak voor *ågen* geplaatst en de *g* in de haar verwante letter *k*, of omgekeerd, veranderd worden. *C*, *ch*, *g* en *k* zijn alle naauw aan elkander verwant, ja eigenlijk maar een en dezelfde, verschillend uitgesprokene letter. Zoo vindt men in het Frankisch *chind* voor ons *kind*,

acharla, Latijnsch *agellus*, ons *akkertje; chuldine*, ons *gulden;* in het Theotiscisch *Cot*, ons *God*. De hedendaagsche Duitscher zegt nog *henken*, *henker*, *henkel*, ons *hangen*, *hanger*, *hengsel*; de Franschman spreekt onze *g* vooraan de woorden ook uit als *k*, b. v. *God* als *Kod*, *goed* als *koet*. Van het woord *hoiken* zeggen de Schrijvers van het *Bremisch-Nieder-Saksisch Wörterbuch*, *II theil*, op het woord, dat zij in oude tijden eene soort van mantel was, waarvan vooral de vrouwen veel gebruik maakten, en dat zij mede tot het *gerade*, de lijfdragt, gerekend werd. Ook, vervolgen zij, werden deze *hoiken* tot *het heergewaad* gebragt; de mannen moeten dit kleed dus ook gedragen hebben. En in eenige oorden van *Westfalen* gaan de vrouwen zelfs met zulk een' mantel ter kerke. Het woord *regen-laken*, hetzelfde als ons *regen-kleed*, is volgens die zelfde Schrijvers ook nog in *Bremen* gebruikelijk. Ook in *Sagelterland* dragen nog heden bij de begrafenissen de voornamere vrouwen soortgelijke zwarte sluijers of mantels, gelijk aan onze regenkleeden. Ja, zoude het wel eens zoo geheel ongerijmd of zelfs ongegrond zijn, om vast te stellen, dat ons *regenkleed* ook niet een kleed, mantel en bedekking ter beschutting voor den *regen*, maar een *dood-* een *begrafenis-kleed* is, en dus het eigenste denkbeeld oplevert als *dâde âgen?* *Hræ* of *hræi* beteekent toch in het IJslandsch *een lijk*, en *hreaw*, *ræwe* in het Angelsaksisch hetzelfde. *Ree* en *raa* wordt door den taalgeleerden WIARDA in zijn *Alt-Friesisches Wörterbuch* op *hres*, den tweeden naamval van *hre*, van een *lijk*, in de beteekenis van *doodkleed* opgegeven,

benevens *reeuw-zweet*, *dood-zweet.* Bij onzen KILIAAN, bij wien wij ook dat *reeuw-zweet*, van WIARDA, uit hem overgenomen, aantreffen, is *reeuwsel* of *reew*, *doodschuim* of *speeksel*, *reeuwplacke*, tegenwoordig, zegt hij, *dood-nepe*, *een doodvlek.* Doch meer dan genoeg hiervan.

In het begin dezer eeuw was het te *Ramsloh*, zoo als ons de E. Pastoor . . . . CUHLMAN verhaalde, nog in het gebruik, dat men de lijken der kraamvrouwen niet op de gewone wijze rondom het kerkhof droeg, maar sleepte. Slepen, zeide zijn E, hetwelk zoo veel zal willen zeggen als op de handen of armen, en dus digt langs den grond, rondom het kerkhof dragen. Dit misbruik, zoo ongerijmd als schadelijk, was te regt door hem afgekeurd en door zijnen invloed afgeschaft geworden. Bij ons werd voordezen een witte doek of stuk linnen over het kistkleed bij de begrafenis van kraamvrouwen gelegd, en de kist werd ook niet op de schouders, zoo als anders geschiedt, maar op de armen, en dus onderhands, om het kerkhof gedragen. Dit misbruik, nu ook hier, gelukkig! afgeschaft, schijnt bij ons even als bij de Ramsloher gemeente uit even dezelfde bron gesprongen te zijn. Het bijgeloovig denkbeeld nopens de onreinheid der kraamvrouwen was, zoo als wij weten, in oude tijden zeer uitgebreid, algemeen en diep ingeworteld. Welke levendige bewijzen leveren, onder meer anderen de oude Joodsche wetten ons daarvan niet op!

De rouwtijd in *Sagelte* over ouders duurt een jaar en zes weken, over broeders en zusters een half jaar, en over neven en nichten een vierendeel jaars.

Men gaat hier op den trouwdag des voormiddags

te 8 à 9 uur naar de kerk, en niet, zoo als HOCHE in zijne *Reise*, *s.* 217, schrijft, des middags om 12 uren. De genoodigde vrienden geven de jonggetrouwden, zoo als dit ook bij ons en elders in gebruik is, huisgeraden en ook geld, van 16 goede grosschen tot 2 rijksdaalders, ten geschenke; en de ongetrouwden onder hen ontvangen dan ook wederkeerig bij hun huwelijk zoodanige giften. Ook hierin is het verhaal van HOCHE niet zeer naauwkeurig. Op de bruiloft moet de Pastoor altijd tegenwoordig wezen, en hij is ook gehouden, om de jonggetrouwden het eerst in de Pastorij op brandewijn of foesel, een soort van jenever, te onthalen, terwijl de leiders van bruid en bruidegom of de getuigen de overige menschen, die bij de trouwplegtigheid tegenwoordig zijn geweest, op eene gelijke wijze buiten 's huis onthalen. Gelijkvormige, echt Friesche gebruiken op eene bruiloft bij ons en de Sagelterlanders, die niet tevens elders in een of ander opzigt in acht genomen worden, zijn er zeker weinige. Het dansen in de rondte, onder het zingen van: » *Hier hebben wij een* GOVERT (ook *een wit- of zwartkop*) *in dezen dans*," enz. of: » *Hei! 't was in de mei*, *mei*, *mei*," enz. en misschien nog meer dergelijke, zoo als dit bij ons in gebruik is, en ook min of meer in *Sagelterland*, waar nu echter ook het *walsen* of *sleiferen* is ingevoerd, zal zich zeker, onder meerdere of mindere wijzigingen en veranderingen, veel verder dan in de Friesche landstreken verspreid hebben. Dit gebruik heugt toch zoo vele eeuwen en draagt zoo duidelijke trekken van zijnen overouden Heidenschen oorsprong op het aangezigt, dat wij

het reeds hierom ons als veel algemeener dan in het oude Friesland, in de dagen des Heidendoms, moeten voorstellen, evenwel met grootere of kleinere veranderingen in de woorden dezer gezangen; bij de verandering van de Heidensche godsdienst in de Christelijke, zal dit wel vooral door de invloeden der Christelijke Priesters plaats gevonden hebben. De spijzen, welke op de Sagelterlander bruiloften genuttigd worden, hebben in deze en gene opzigten veel van de Friesche, zoo als de rijstenbrij met suiker en kaneel, de erwten en dikke gort met pruimen en suiker, welke laatste vooral in *Groningerland* te huis behooren, ham of schenke, wanneer men de bruiloft op den voormiddag begint; in andere opzigten zijn zij echter wederom van de onze meer of min verschillende. Het meest of rein Friesch is hier ongetwijfeld de zilveren of tinnen brandewijnskop met den lepel en zoeten, dat is, met suiker gemengden brandewijn, waarbij dan nog bij ons de rozijnen gevoegd worden. Dit oud Friesch gebruik, van dit vocht zoo uit éénen kop, bij die gelegenheid te drinken, moest zeker op eene zinnelijke wijze de eenstemmige en gemeenschappelijke deelneming der bruiloftsgasten in de vreugde van het jonge paar te kennen geven. Zulke teekenen of symbolen waren toch geheel in den geest onzer kinderlijke en zinnelijke vaderen.

Meldens- en opmerkenswaardig onder de Sagelter uitspanningen zijn nog, zoo als de Heer HOCHE die noemt, hunne *biervisiten*. Eigenlijk zijn dit familie-zamenkomsten onder de Sagelterlander vrouwen, wanneer eene van haar nieuw bier gebrouwen heeft:

zij, die dit verrigt heeft, onthaalt dan daarop en tevens op andere versnaperingen hare vriendinnen en bekenden, en al koutende brengt men dan daarmede een' namiddag met elkander door. In vorige dagen geschiedde dit echter ook al veelvuldiger dan tegenwoordig. Dat dit vooral vrouwelijke bijeenkomsten waren, mag wel daaruit mede ontstaan zijn, omdat de mannen als veenwerkers en turfschippers meest van huis waren. Zulke biervisiten of zamenkomsten noemen zij *bjåringe* of *bjårscåp*, letterlijk *biering* of *bierschap*. Van eene hooge oudheid en groote algemeenheid onder den Germaanschen volksstam achten wij dit gebruik te zijn. Reeds in de wetten van den West-saksischen Koning Ine, die in het laatst der 7de en het eerst van de 8ste eeuw in *Engeland* regeerde, lezen wij toch van boeten, vastgesteld op vechtpartijen, *on gebeorscipe*, op *gebierschappen*, letterlijk bijkans het Saterlandsche *bjårscåp*, alleen mist hierin het voorzetsel *ge*, hetwelk in het Angel-saksische gevonden wordt. Het Angelsaksische beteekent in die plaats zooveel als *maaltijd* of *vrolijke partij*, daar het Saterlandsche in een' meer bepaalden zin genomen wordt voor eene *bier-partij*; doch dit kwam door de verandering der gewoonte. Het Sagelter gebruik zal wel een zwak overblijfsel van eene eens meer algemeen bloeijende, ook bij de Angel-saksen, naauw met de Sagelter- en alle Friezen verwant, gevondene gewoonte zijn. Bier heeft toch bij onze vaderen in vroegere eeuwen eene hoogst gewigtige rol gespeeld. De lezer, die zich in die tijden kan indenken, en dit een en ander weet, zal ons dezen uitstap ten goede houden.

Het is eene lofwaardige eigenschap in den mensch, welke, helaas! door overbeschaving ook al reeds te veel geleden heeft, dat hij elk nieuw vreugde-genot, door het verkrijgen van iets belangrijks in zijne oogen, met zijne vrienden zoekt te deelen. Zoo is het bij het meiboom-planten op een nieuw gebouwd huis, bij den ingezamelden oogst, bij het slagten, en bij nog meer andere zoodanige gelegenheden. Men denke bij dit een en ander aan de gemeenschappelijke vrolijkheden bij den wijnoogst in *Frankrijk* en *Duitschland*. Die volken zijn er te gelukkiger om, bij welke het meeste van deze kinderlijke en dankbare vermakelijkheden is overgebleven. Bij ons bestaat er heden slechts verbazend weinig van dien aard meer, naauwelijks eene zigtbare schaduwe.

Onder hunne vroegere volks-vermaken behoorde ook het schieten naar den vogel op het Pinksterfeest, zoo als hiervan in hunne Archiven melding gemaakt wordt. Eene vermakelijkheid, gelijk als ons voormalig papegaai-schieten, van een meer Friesch karakter. Bij ons echter is deze uitspanning ook al bijkans geheel in onbruik geraakt; het meeste dat er nog van overbleef, is het spreekwoord: » *hij heeft den papegaai geschoten.*" De oorsprong en beteekenis van dit vermaak, om een houten vogel, op een hoogen paal vastgemaakt, op zekeren afstand in den grond gezet, er af te schieten, en daarvoor eene zekere eereprijs te ontvangen, liggen gewis in de duisterste oudheid verholen. Voor het overige hebben de Sagelter-Friezen thans ook al vele uitspanningen met hunne Duitsche naburen gemeen, zoo als het dansen, kaartspelen en andere. Het

kaatsspel, hier ook in gebruik, is wederom van eenen meer Frieschen aard, zoo als wij vermeenen. In de lange winteravonden komen hier ook, zoo als dit in onze Friesche wouden, *Drenthe* en elders gebruikelijk is, de dienstmaagden op zoogenaamde spingezelschappen in minder of meerder getal te zamen, om in het spinnen met elkander te wedijveren.

De algemeene huisselijke levenswijze der burgers alhier is dus ingerigt. Zij eten voor het eerst des morgens om zes uren, en wel een stuk broods. Dan weder om negen uur koffij met pannekoek of koffij met boter en brood of eene boterham. Om twee uren weder wat brij en brood. Om vijf uren brood met thee, en des avonds om acht uur warm eten.

Hetgene de reiziger HOCHE in zijne, meermalen aangehaalde, *Reise* verzekert, dat de Sagelterlanders bij nachten en niet bij dagen rekenen, is geheel bezijden de waarheid. Zij rekenen even goed als wij bij dagen. Zij hebben even als wij ook wel hunne etmalen, welke tevens min of meer zoo als bij ons tot zekere tijdsbepalingen dienen. Maar het oude Germaansche gebruik, om bij nachten te rekenen, waarvan TACITUS in zijn vroeger genoemd werkje gewag maakt, en dat eens veel algemeener was, is hier reeds voor lang uitgestorven. Het rekenen bij nachten, of, zoo als de Angel-saks en andere noordelijke volken deden, bij winters, ligt geheel in de kinderlijke en zinnelijke natuur der voorvaderen. Nog heden rekenen immers onze kleine kinderen bij nachten. » *Hoe vele nachten moeten wij nog slapen?*", is hunne gewone vraag, wanneer zij iets, in hunne schatting

belangrijks, zullen doen, b. v. eene reis, of iets, waarop zij grooten prijs stellen, te gemoete zien, zoo als, om iets te noemen, ST. NIKOLAAS-geschenken. De donkerheid, de stilte en de slaap in den nacht, gelijk ook de doodsche staat der natuur in den noordschen winter, moesten wel uit hunnen aard een' diepen en ongewonen indruk op zoodanige menschen maken, welke in vele opzigten nog kinderen waren, en zeer sterk op hunne verbeelding werken.

In *Sagelterland* zijn, zoo als boven gezegd is, drie kerkdorpen: *Ramsloh, Strucklingen* en *Scharl*, waarin men kerken vindt van eenen niet ongemeenen ouderdom, met muren, welke van zeer groote, gebakkene steenen zijn opgemetseld. Steenen, bijkans van dezelfde soort als onze voormalige, zoo geheetene, *oude Friezen*, ook eene vrij groote steensoort. In vorige eeuwen mogen hier almede gelijk elders, volgens toenmalig gebruik en den drang der omstandigheden en der tijden, wel houten kerken gestaan hebben, die in lateren tijd, toen er meer ontwikkeling, welvaart en kracht in de maatschappij ontstond, in steenen veranderd werden. Men wil, dat het verwelf in de kerk te *Strucklingen* van de 13de of het eerst der 14de eeuw dagteekent. Op de klok te *Ramsloh* vindt men het volgende opschrift: *Anno Domini* 1488 *Tempore Domini* ROBERTI *curati in Raemslo; me fecit* TOMAS DE DAMONE; dat is: *In het jaar des Heeren* 1488, *ten tijde van* ROBERTUS, *curaat* (geestelijke) *in Ramslo*, *heeft* TOMAS VAN DAMME *mij gemaakt*. Op eene tweede klok ter zelfder plaatse leest men:

MARIA *bin ick geheten*,
Dé van Rameslo hebben mij laten ghijten
anno 1741.

Daer bij
Goet GHERT VAN WOV *mij*.

Het altaar aldaar is gebouwd in den jare 1662, den 7 Julij. Te *Strucklingen* staat het volgende op de klok:

MARIA *doe ick heten*
Dat karspel tho Utende laet mij ghijten
anno Domini 1517.

Volgens de opgave van den E. Heer WESTENDORP, in zijne *Antiquiteiten*, *II stuk*, *bl.* 94, stond op de klok te *Scharl* toen het jaargetal 1472. Of en in hoe verre men uit den vorm der steenen waarvan deze kerken zijn opgebouwd en uit hare overige bouworde met eenige zekerheid tot haren ouderdom besluiten kan, laten wij aan meer ervarenen in de geschiedenis der bouwkunst over. De torens alhier zijn stompe, gelijk men die bij ons heet, en tevens laag. De Katholijke eeredienst, de eenige welke ooit in dit landtje bestond, wordt in deze kerken geoefend. Deze kerken zijn, volgens het gebruik onzer Christen-voorvaderen aan de volgende patronen, of beschermers, toegewijd: die te *Scharl* aan PETRUS en PAULUS, die te *Ramsloh* aan JACOBUS, en die te *Strucklingen* aan GEORGIUS. De tegenwoordige Pastoren, allen vreemdelingen, welke deze gemeenten bedienen, zijn de Eerwaarde Heeren .... CUHLMAN te *Ramsloh*, ... ROELOFS te *Scharl* en .... SCHOLTE te *Strucklingen*. Deze drie geestelijken staan in hunne kerkelijke betrekkingen onder den Bisschop van

Munster. Er behooren tegenwoordig, en hoogst waarschijnlijk wel voor het eerst, twee der Sagelter-Friezen tot den geestelijken stand, namelijk de E' Heeren . . . . GOEDERWITS, Vicaris te *Barsel* en THEODOOR BORGMAN, welke, toen wij ons aldaar bevonden, nog buiten bediening was. De broeder van LUKKE BEIJÉS studeerde te *Kloppenburg* ter voorbereiding voor het Koster-ambt. De Sagelterlanders beriepen in vroeger tijd, in de dagen hunner gulden vrijheid, hunne geestelijken zelven, volgens hunne Friesche privilegiën, even zoo als dit in vroegere eeuwen in *Friesland* over het geheel gebruikelijk was. Daar de geestelijken hier altijd Duitschers waren, zoo ziet de lezer daaruit alleen duidelijk genoeg de onnaauwkeurigheid van het berigt, dat alhier vroeger in het Sagelter-Friesch zoude zijn gepredikt geworden. Dit geschiedde allereerst in het plat- en wordt nu gedaan in het hand over hand toenemend Hoogduitsch. Merkelijke veranderingen en wezenlijke verbeteringen zijn er door het bisschoppelijk bestuur van *Munster* in de oefening der Katholijke eeredienst in zijn sticht en dus ook in *Sagelte* ingevoerd. Het getal der heilige dagen is merkelijk verminderd, en de aangehoudene zijn, voor zooverre dit geschieden konde, op zondagen in plaats van op werkdagen gesteld. Het Latijnsche Koorgezang bij de bediening der Mis is afgeschaft geworden. De geheele gemeente zingt nu onder de bediening dier plegtigheid Hoogduitsche kerkgezangen, zoo als wij dit zelven in de godsdienst-oefening te *Ramsloh* hoorden. Wij hoorden daar zeer schoone en hartelijke liederen uit den mond der gansche vergadering, welke, op haren adem gedragen,

opklommen tot den troon van den algemeenen Vader der menschen, benevens eene zeer gepaste en eenvoudige leerrede uit den mond van den Eerw. Pastoor CUHLMAN. De feestdagen, welke er nu nog in *Sagelterland* gevierd worden, heeten in de landtaal: *grine Tórnsdej* (*groene Donderdag*), *stille Fréd* (*stille Vrijdag*), *Sunéwende* (*Zaturdag*), *Pascdej* (*Paaschdag*), *Ljuchtmisse* (*Lichtmis*), *Escedej* (*Aschdag*), *Frónlichnem* (*'s Heeren ligchaam* of *Sacraments-dag*), *Midwinters-dej* (*Kersdag*), CHRIST-*merden* (CHRISTUS-*morgen*), *Midsûmer* (*Midzomer*), *Patroon* (*Patroons, Kerken-Patroonsdag*). De Heer HOCHE verhaalt ons in zijne meermalen aangehaalde *Reise, s.* 176, *u. s. w.* wel, dat de Lutersche eeredienst ook eens in dit landtje ten tijde der hervorming zoude ingevoerd geweest, maar later weder door de Katholijke verdrongen geworden zijn. Maar wij beschouwen dit als geheel verkeerd opgegeven, zoo als deze Heer dan weleens vaker een stap meer of minder buiten het spoor der naauwkeurigheid doet. Wij denken hier aldus over, omdat wij geene de minste sporen, noch in de berigten der Sagelterlanders zelven, noch in de aánteekeningen in hunne doopboeken, noch in de geschiedenis van zulk eene godsdienstverandering hebben aangetroffen. Steeds bleven zij, hiertoe moest zelfs de geheel afgezonderde ligging van hun landtje medewerken, bij de Katholijke eeredienst, hoezeer er dan van tijd tot tijd de eene en andere Lutersche, zoo als, naar HOCHE's verhaal, de grootmoeder van den grijsaard WILMSEN, moge zijn ingetrouwd. Een man als HOCHE, die slechts eenige uren in *Sagelterland* was, en het, als het ware,

doorvloog, in plaats van doorreisde, kon wel in alle huizen fraaije windhonden zien, die er niet waren, en kruisen aan de wegen, die er zigtbaar en groot genoeg stonden, voorbijzien: maar kan men dan wel aan zulk een' man een onbepaald vertrouwen schenken?

Meerdere bijgeloovigheden dan wel onder andere, ja zelfs dan wel in vele opzigten onder ons, hebben wij onder de Sagelterlanders niet aangetroffen. Zij zijn er, ja, wel niet vrij van, maar! maar! hoe is het bij ons? Lezers! die der waarheid opregte hulde wilt bewijzen, gelooft men bij ons ook maar niet al te veel en blindeling? Zoude de pot ook hier den ketel maar niet al te veel verwijten, dat hij zwart is?

Lezen en schrijven wordt vrij algemeen door de Sagelterlander kinderen op de scholen geleerd. Algemeener zijn alhier deze eerste en noodzakelijke kundigheden dan bij ons, hoezeer het schoolwezen hier dan ook in eenen anderen vorm dan bij ons moge gegoten zijn. Men onderwijst hier in het Hoogduitsch, zoo als bij ons in *Friesland* in het Nederlandsch; hoeveel verschilt dit? Het schoolonderwijs moge in deze landstreek in deze en gene opzigten bij het onze ten achteren wezen, maar het onze kan ook te verre vooruitgedreven worden. Het licht moge in *Sagelte* nog zwakker, nog somberder en nevelachtiger dan bij ons schijnen; wij willen dit niet tegenspreken. Doch een te sterk en te zwak licht hoe na komen zij bij elkander in uitwerkselen, algemeene verbijstering en verblinding?

Zie daar, lezer! hetgene wij over het volkskarakter, het huisselijk leven, de gebruiken en den godsdienstigen toestand der Sagelter-Friezen u kunnen mededeelen. Wees tevreden met deze, gewis onvolledige, maar tevens getrouwe schets van een' tak des Frieschen volks. Wij gaan nu tot iets anders over.

Over het Burgerlijk leven, de voormalige Wetten, Regeringsvorm en den tegenwoordigen Maatschappelijken stand der SAGELTERLANDERS.

De oudste en natuurlijkste regering is die van de ouders over hunne kinderen. De hulpeloosheid, de ligchamelijke en geestelijke behoefte aan verzorging en ontwikkeling is de oorzaak van der kinderen ondergeschiktheid aan hunne ouders; en het natuurlijk liefdegevoel der ouders voor hunne kinderen, die deelen zijn van hun vleesch en bloed, dringt hen tot- en leidt en matigt hen van zelf in- de beheersching van hun kroost. Hoe volmaakt wijs is dit door den Schepper der menschen aldus ingerigt! Tusschen ouders en kroost heeft hij wezenlijk natuurlijke betrekkingen gesteld, en zijne hand strengelt hen dus met banden, aan deze wederzijdsche betrekkingen vastgeknoopt, aan elkander. Toen het menschdom nog klein in aantal, de maatschappij nog in hare geboorte was, en alleen uit huisgezinnen bestond, was de vaderlijke regering uit den aard der zake de eenige. De vader was hoofd, regter, priester en aanvoerder ten strijde, in zijn gezin. De weinige echte overleveringen uit dezen ouden tijd worden gestaafd en opgehelderd door datgene, wat geloofwaardige berigten ons van de gesteldheid en den regeringsvorm der wildste en onbe-

schaafdste horden melden, die nog hier en daar op onze aarde gevonden worden.

Bij de vermeerdering des menschdoms en bij zijne verspreiding in onderscheidene huisgezinnen over de oppervlakte des aardbodems ontstonden van zelf uit die scheidingen nieuwe vereenigingen van deze en gene gezinnen, eerst tot familiën, daarop tot stammen, horden, en verder tot kleinere en allerlaatst tot grootere volken. De vader verloor door deze verandering van zaken hoe langer hoe meer van zijn gezag, dat aldus langzamerhand overging in de handen van de oudsten, de wijsten, de loosten en heerschzuchtigsten, de rijksten en sterksten, onder die familiën, horden en volken. Hier ging dit meer met onderlinge bewilliging en overeenkomsten, elders meer met list en geweld, naar de verschillende gesteldheid en zamenloop der omstandigheden, aard, karakter en levenswijze der menschen, benevens het lucht- en grondgestel, welke zij inademden en waar zij op woonden. Op de vroegste krijgstogten, in de menigvuldige volksverhuizingen en bij de in bezitnemingen van onbewoonde landstreken zorgden de slimste koppen, de heersch- en hebzuchtigste aanvoerders er genoegzaam voor, dat zij bij het vetste en beste deel kwamen; en deze werden zoo doende al spoedig meerder dan hunne medemenschen. Die deelen, welke zij zich aldus hadden toegeëigend, hiervoor waakten zij, werden al spoedig erfelijk in hunne familiën, en zoo ook meteen hunne meerdere magt en invloeden op anderen. Deze lieden misbruikten zoo, al kort na de geboorte der eerste maatschappijen, door hunne meerderheid

die noodzakelijkheid, welke er tot eene zekere hoogte voor orde en ondergeschiktheid in iedere maatschappelijke vereeniging bestaat, tot onderdrukking hunner natuurgenooten, en veranderden dus door hunne heersch- en hebzucht dat goede, hetwelk zich van zelf uit elke maatschappelijke zamenleving ontwikkelt in een allerverderfelijkst kwaad.

Zoo ontstonden op verschillende tijden, in verscheidene vormen en onder deze en gene namen, de regeringsvormen onder de horden en volken. Zoolang de menschen in aangeboren aanleg of aangeleerde bekwaamheden nu niet allen gelijk zijn, en zoolang zij in hunnen doorgaanden levenswandel niet op dezelfde hoogte van deugd en regtschapenheid staan, zullen er ook zekere regeringen, tot behoud van orde, rust en veiligheid, noodzakelijk blijven. Geheel anders is en blijft echter altijd de betrekking tusschen ouders en kinderen en tusschen regenten en tusschen geregeerden. Bij de eersten is de grondslag en bron natuur en natuurlijke liefde; bij de laatsten ontbreken deze: het zijn vreemden, die over vreemden, dat is, door geene banden des bloeds met hen verbondenen, om het gemeene en bijzondere belang, de heerschappij voeren. Nimmer was dus eene vergelijking ongelukkiger en valscher dan die, welke men tusschen regenten en vaders maakte en nog wel maakt. Om volledig en gegrond te wezen, ontbreekt aan haar eenvoudig niets anders dan het wezen en de grondslag, waarop zij steunen kon. En, wanneer Vorsten of regeringen de vaders hunner volken willen wezen, en hunne vleijers hun dit wijs maken, dan keeren zij de orde der natuur het onderste boven,

door iets te willen zijn, wat die moeder haar verbood; dan tasten zij de regten des Allerhoogsten met heiligschendende handen aan, daar die alleen de Vader der menschen is en wil blijven. Goddelijke regten der Vorsten, buiten dat goddelijke, wat in de algemeene inrigting der maatschappij en het bestuur der Voorzienigheid over de menschelijke lotgevallen ligt, zijn hersenschimmen, ja Godslasteringen. Dan had een NERO, die zijne eigene moeder vermoorde, dezelfde goddelijke regten als een TITUS, die elken dag zijns levens, waarop hij niet iets goeds verrigt had, voor verloren rekende. Zij regeerden toch beiden, die vloek en zegen van hun volk, onder het bestuur van denzelfden God en Koning der Koningen. IJdele droomen, louter onzinnige beweringen! dan nog eens, wanneer men van goddelijke regten der Vorsten als marktschreeuwers den volke voorpredikt. Het onbevooroordeeld verstand zal zelfs geen spoor of zweem van zoodanige regten der oude Joodsche Koningen in de geschiedboeken van dat volk aantreffen. Hoe onverstand en sluwe list die regten ook in vroegeren en nog in onzen tijd hebben zoeken te grondvesten, hoe meer men daar ook als een razende ROELAND voor vechten moge, het helder oog ziet in de oude Joodsche geschiedenis niets anders dan juist het tegendeel: eene vrije en, om dit nieuwe woord hier te gebruiken, constitutioneele regering, regtstreeks het tegengestelde van de Oostersche despotiën en het aldaar nog heerschend despotismus. Dat, met betrekking tot het ontstaan en de vorming der regeringen in ons maatschappelijk ligchaam, in de hoofdzaak de gang der dingen zoo-

danig was, zal elk in de oogen springen, die met een helder oog de natuur der dingen en de geschiedenis beschouwt. Het is het belang van de maatschappij, dat regeringen vordert, en het is hun eigenbelang bij geld en eer, dat de menschen zoo genegen maakt tot de regering. De menschen kunnen toch niet gerekend worden, verpligt te zijn, om een gedeelte hunner natuurlijke vrijheid, voor niet, aan enkelen van hunne medemenschen, met hen van gelijke afkomst, af te staan. Zij hebben voor dezen afstand goddelijk, van God hun geschonken, regt op de bescherming en handhaving van hunne regten en eigendommen. Regten en pligten zijn bij alle menschen wederkeerig verbonden, vooronderstellen en gronden zich op elkander. Erfelijk goed geeft nimmer erfelijk bloed, of den eenen mensch het regt, om zich van beter gehalte dan zijn medemensch te wanen. Dit is de uiterste ongerijmdheid. Allen zijn wij toch van eenen bloede.

Uit deze zoo hevige neiging in den mensch om te heerschen, en uit zijne, daar tegenover staanden afkeer, om zich zijne vrijheden en regten te laten ontwringen of listig ontfutselen, ontstonden en ontstaan nog alle botsingen in de maatschappijen tusschen menschen en menschen, benevens alle beroeringen en omwentelingen. Allen zijn dit twisten om het *mijn* en *dijn*, hetzij dit persoonlijke of eigendomsregten aangaat: twisten, waarin maar al te dikwijls magt en regt in eene zeer onevenredige verhouding staan.

Het eene gedeelte der groote menschelijke maatschappij verzette zich langer, krachtiger en met

gelukkiger gevolgen dan het andere tegen de aanmatigingen en overheersching van een klein aantal menschen. Hier werd men meer, elders minder sterk tot dezen kampstrijd aangezet door in- en uitwendige omstandigheden, en slaagde daarin beter dan wel in andere streken.

Op geenen der onderscheidene volkstakken kunnen en moeten wij te dezen opzigte met meerderen eerbied en bewondering staren, dan op den Frieschen, waarvan de Sagelterländers met ons een deel uitmaken. Aan geenen kleefde de vrijheidszucht voorheen vaster, dan aan dezen. Van hem gold het steeds in vroegere dagen: de vrijheid boven het goud. De eernaam van *vrije Friezen,* dien onze vaderen met regt droegen, is de grootste eertitel der menschen. Eene hoogst vrije regeringsvorm heerschte voordezen, naar uitwijzen van de geschiedenis, zoowel in het burgerlijke als kerkelijke, van en over de Elbe tot aan *Oostende*, langs de kusten der Noordzee, op hare eilanden en meer land- of zuidwaarts aan tot in *Sagelte*, onder de Friezen. Der Friezen oude wetten zijn nog heden ten dage én de klemmendste bewijzen én de heerlijkste gedenkteekenen van die zoo wezenlijke en aloude vrijheid der Friesche volksfamilie.

Zij duldden nimmer vrijwillig buitenlandsche Heeren, onderwierpen zich nooit dan gedwongen aan vreemde wetten, en wilden niet anders dan door hunne volksgenooten, vrijwillig door hen zelven gekozen, bestuurd worden. Lang, zeer lang hielden zij hunne vrijheid minder of meerder ongeschonden; met zware offers moesten zij haar dikwijls vrijkoopen, en met de grootste inspanning tegen magtige, listige

en overheerschende naburen beschermen. Het langst gelukte dit wel aan de, door hunne ligging zoo uitnemend begunstigde Sagelter-Friezen, en wel vooral in die moerassen, waar zij eindelijk zijn binnengedrongen.

Hoe het in de vroegste tijden met de burgerlijke regering in *Sagelte* stond, is ons, bij gebrek aan voldoende berigten, geheel onbekend. Of de drie bovengenoemde familiën, bij onderlinge overeenkomst of op eenige andere wijze, toen het regt tot de regering bezeten hebben, en, zoo ja, hoeverre dit zich uitstrekte, en waardoor zij dit dan verloren hebben, en aan hunne overige medeburgers gelijk geworden zijn, weten wij even weinig. Het is vrij waarschijnlijk, dat de Sagelter-Friezen reeds in de 13de eeuw, staande de aanhoudende veeden tusschen de Graven van *Tekelenburg* en de Bisschoppen van *Munster* en *Osnabrug*, waaronder zij zoo zwaar lijden moesten, hoofdzakelijk dien vorm van regering hadden of verkregen, welken zij tot 1803 bij meerdere of mindere inbreuk behielden. Deze vorm was die van eene geheel vrije en republikeinsche regering, welke zoo na mogelijk aan de oorspronkelijke en vaderlijke grensde. Twaalf bestuurders, onder den naam van Burgemeesters, waren voorheen de aanzienlijkste en hoogste regeringspersonen in *Sagelterland*. De naam van *Burgemeester*, meester, bestuurder van de burgers, ofschoon in de vroegste tijden in *Friesland* in het geheel niet of zeer weinig in gebruik, was, volgens HALTAUS opgave in zijn *Glossarium*, op de woorden *Burgermeister* en *Dorfgemeiner*, in deze en gene streken van *Duitschland*

niet ongewoon. Elke parochie van *Sagelterland* had *vier* zulke Burgemeesters, welke met elkander, in één ligchaam van bestuur vereenigd, *de twolue*, de twaalve, uitmaakten en genaamd werden. Dit getal van *vier* stond in betrekking tot en zinspeelde op de vier hemelstreken, zoo als de kinderlijke voorvaderen gewoon waren vele spelingen met zekere getallen te maken, er groote geheimen in te vinden en er dikwijls allerlei bijgeloovig gebruik van te maken. In de oude staats- en regtsinstellingen en wetten is het getal *vier* geheel niet ongewoon, ofschoon het op verre na niet zoo menigvuldig voorkomt als het heilig *drietal*. Men zie over dit stuk het voortreffelijke werk van den geleerden J. GRIMM, *Deutsche Rechts-alterthümer*, *einleitung*, *s.* 211. Deze Burgemeesters werden, althans eerst, waarschijnlijk door en uit het volk gekozen, naar Friesche regten. Jaarlijks traden zes hunner af, en de twaalf oude kozen in lateren tijd, bij de besnoeijing van de volksvrijheden, zes nieuwe weder in, terwijl het volk gehouden was deze gedane keuze goed te keuren en te eerbiedigen. Deze verkiezing geschiedde te *Ramsloh*, als de hoofdplaats, en wel in de kerk: de nieuw gekozenen werden door den voorzittenden Burgemeester aan het volk, dat op het kerkhof vergaderd was, voorgesteld en bekend gemaakt in hunne nieuwe betrekking. Deze keuze kon niet herroepen worden; ieder moest er zich aan onderwerpen. Zij geschiedde op Nieuwjaars-dag, volgens de aanwijzing van het Sagelterlandsche Landregt. Zie hier achter.

Kerken, aan hare eigene beschermheiligen toegewijd, en kerkhoven, met de daarop staande kerken door

eene eigene wijding geheiligd, werden zoo voorheen bij eenen nog meer ruwen en onbeschaafden staat van de maatschappij, om deze hunne heiligheid en veiligheid, gelijk uit de geschiedenis bekend is, tot het houden van zoodanige volksvergaderingen veel gebezigd. In de kerk te *Ramsloh* bevond zich de kist met de Sagelter Archiven; elk kerspel had een' sleutel van ieder der drie sloten, waarmede zij voorzien was. In deze kist, het heiligdom der voormalige vrijheden van *Sagelterland*, bevond zich ook een standaard van maten en gewigten. Onder de Fransche regering, gelijk boven reeds gezegd is, is zij verkocht geworden.

Deze Burgemeesters straften alle ligtere, burgerlijke en gewone misdaden; de zwaarste, schijnt wel, moesten al reeds vroeg door hooger overheid, den regter te *Frysoythe*, of het ambtsgerigt te *Kloppenburg*, behandeld worden. Misdadigers, die het leven verbeurd hadden, moesten naar alle waarschijnlijkheid al vroeg te *Frysoythe*, of voor de nog hoogere regtbank te *Kloppenburg* te regt staan en gevonnisd worden. Of de Burgemeesters hier ooit het regt over leven en dood hunner schuldige medeburgers bezeten hebben, is onzeker; dat zij het althans later niet bezaten, en alleen met geldboeten en misschien ook met ligte gevangenisstraf vonnissen mogten, is aan geen' gegronden twijfel onderworpen. De Sagelterlanders vonden in die beperking van hunne vrijheid een' scherpen prikkel, om zich voor zware misdrijven te wachten, ten einde zoo niet in de noodzakelijkheid te geraken, om voor een' vreemden regter te verschijnen. Deze beperking

van hunne vrijheid was dus een middel ter vermeerdering van hunne zedelijke, dat is, ware vrijheid. Zware misdaden waren, voornamelijk ook mede om deze reden, in *Sagelterland* eene groote zeldzaamheid. Volgens art. 10—13 van het Sagelterlandsche Landregt, hier achter bijgevoegd, schijnen de hoofden der huisgezinnen in *Sagelte* meer of min geregtigd en verpligt geweest te zijn, om een door de twaalve geveld vonnis na te zien en te beoordeelen. Elke huiswaard, hoofd des huisgezins, moest, zonder wettige redenen van verschooning, om twaalf uren des middags op eenen bepaalden dag op het kerkhof te *Ramsloh* verschijnen, ten einde zoo, als vrije burgers, met hunne Burgemeesters over het, door dezen aanvankelijk opgemaakte vonnis te raadplegen en het zijne volle kracht te geven, indien het aan de vereischten van het zoo vrije Sagelterlandsche Landregt voldeed en niets met de Friesche vrijheden en privilegien strijdigs bevatte. Hij, die zonder wettige redenen zich aan eene zoodanige zamenkomst onttrok, werd met eene tonne biers geboet. Of van dit regt ook eenigen, om deze of gene redenen, neem eens, armoede, een of ander gepleegd misdrijf van ligteren aard enz., verstoken waren, kunnen wij niet zeggen. Evenmin zijn wij in staat, om de juiste grenzen van de magt der Burgemeesteren en van het volk, alsmede de wijze, waarop die hier werd uitgeoefend, te kunnen opgeven. Hun Landregt, geheel overeenkomstig met den toenmaligen toestand van hunne maatschappij, is zoo kort, zoo eenvoudig en zoo geheel strijdig met de tegenwoordig heerschende denkwijze omtrent regt en magt en

wet, dat het ons hierin geen ander licht geeft dan de natuurlijke gissing, dat zoodanige juiste bepalingen en beschrijvingen geheel niet in den geest der Sagelter-Friezen vielen en hier niet bestonden.

Benevens de twaalf Burgemeesters hadden de Sagelterlanders nog hunne zes *Schuttemeesters*, voor elke Parochie twee, en van welke ook jaarlijks drie aftraden. De nieuwe werden te gelijk met de nieuwe Burgemeesters door de oude twaalve, of Burgemeesters, gekozen. De benaming van *Schuttemeesters* wil zooveel zeggen als meesters, hoofden van de Schutten, ons Schutters, weerbare en gewapende mannen. In het Platduitsch is *Schutte* ons *Schutter*, in het Hoogduitsch *Schütze*, eigenlijk beschermer, verdediger. Deze Schuttemeesters waren belast met het toezigt op de wapening en wapenen der Sagelterlander manschappen, op de maten en gewigten, zoo als die in *Sagelte* waren aangenomen en van *Leer*, waarmede zij al vroeg wegens handelsverkeer in betrekkingen stonden, in hun landtje waren ingevoerd, en op de handhaving van regt en geregtigheid in het koopen en verkoopen met die Leerder maten en gewigten. De Schuttemeesters hadden het regt om de overtreders van de wetten met eene tonne biers te straffen en onderpand uit hunne huizen te halen. Zij waren echter, in geval men hen aanklaagde wegens eene te onregt gedane uitspraak of eigene overtreding, aan de twaalf Burgemeesters ondergeschikt en moesten zich voor dezen verdedigen.

Eindelijk had men nog in *Sagelterland Buurregters*; regters in of over de *buurt*, of over de *boeren*? Deze waren twaalf in getal, voor elk dorp een viertal.

Zij werden niet gekozen, maar dit ambt ging bij beurten rond, en elk, die hiertoe niet geheel onbevoegd was, moest op zijne beurt het waarnemen. Deze moesten toezien op wegen, vaarten, de scheidingen tusschen landerijen, en wat er meer tot gerijf en verzekering van ieder in zijne eigendommen gevorderd werd. Zij waren meteen de geregtsdienaren van de Burgemeesters, en moesten ook voor dezen de belastingen inzamelen; waarbij nog het opzigt op het onderhoud van de armen aan hunne zorg was aanbevolen.

Het getal *twee*, zegt de geleerde GRIMM in zijn aangehaald werk, *s.* 208, heeft geene geregtelijke gehalte, daar men, uit den aard der zake, de onevene boven de evene getallen in het regterlijke en in wettelijke bepalingen koos. Hieruit zoude men, al gissende, mogen afleiden, dat de aanstelling van *twee* Schultemeesters in iedere Parochie van *Sagelterland*, tot een later tijdstip behoorde, toen de symbolische beteekenis en kracht der getallen in zulke zaken reeds vergeten waren, en niet meer zoo sterk als voormaals in aanmerking werden genomen. Opmerking verdient het, dat het getal Buurregters aan dat der Burgemeesters gelijk stond. — Zóó was hoofdzakelijk de regering van *Sagelterland* in de vroegere dagen ingerigt; zóó werden zij geregeerd op eene, den *vrijen Fries* geheel waardige wijze, door zelfgekozene landgenooten: iets, waarop onze vaderen met reden zulk eenen hoogen prijs stelden. Met uitzondering der ambtsbenamingen, welke, zoo als natuurlijk is, bij de verschillende loten van den Frieschen tak, op onderscheidene tijden, onderscheiden waren, vinden wij den geheelen geest van deze regering, met vele ge-

lijkheden in den vorm, in onze oude Friesche wetten, met name in den Broekmer-brief, weder. De Broekmer-Friezen, niet zeer verre van de Sagelters verwijderd en even republikeinsch in hunnen regeringsvorm, hadden even zoo hunne *Rediewa*, regt- of raadgevers, die even eens maar een jaar in het bestuur mogten blijven. Ook bij hen moesten, althans de gewigtigste zaken, door de *mene acht*, de volksvergadering, *eta truch-thingate*, op de hoogste regtsvergadering, regtbank ter laatster instantie, behandeld en afgedaan worden. Van Broekmerlands vier Districten had ook ieder zijne vier *Rediewa*, zoo als Sageltes drie dorpen hunne vier Burgemeesters. Zie voor anderen § 122 van den Broekmer-brief. Wij wijzen, wat Sagelterlands regering aangaat, den lezer verder naar deszelfs *Landregt* van 1587 en *Schuttemeisters-boek*, hier achter als Bijlagen door ons medegedeeld, in letterlijke afschriften.

Voor deze hunne groote vrijheden en voor die onwaardeerbare voorregten van eene eigene regering moesten de Sagelterlanders, onder den naam van *Gravenschat*, eerst aan de Graven van *Tekelenburg* en later aan den Bisschop van *Munster*, vier en eene halve tonne boter betalen. Zij moesten zoo die vrijheid, welke de Schepper der menschen om niet aan zijne kinderen geeft, van grooten en magtigen onder huns gelijken en natuurgenooten, die daarop met geen den minsten schijn van regt aanspraak konden of mogten maken, koopen; koopen, lezers! eerst wel alleen voor den prijs van vier en eene halve tonne boter, welke zij op de waag te *Frysoythe* voor de vorstelijke keuken leveren moesten; doch in lateren tijd,

toen de vrijheid merkelijk duurder werd, voor twee honderd Pruissische daalders. Onder die vrijheden behoorde ook de vrije jagt en visscherij: en deze vrijheid was in die tijden en in zulke landstreken, waar alle veeweiderij van zoo verbazend geringe beteekenis kon zijn, wegens de schaarsheid dus van ander vleesch, van het hoogste aanbelang. Alleen, deze vrije jagt en visscherij leveren hier nog altijd, gelijk men ligt denken kan, weinig en schraal wild en visch op. Daar zij nu van al deze hunne vroegere vrijheden en voorregten onder de Oldenburgsche regering deze laatste alleen behouden mogten, zoo kan men gemakkelijk berekenen, dat, hoe goedkoop andere zaken dan ook wezen mogen, zij deze vrijheid met twee honderd Pruissische daalders al duur genoeg betalen.

Hoe duidelijk zij het ook in den jare 1803, toen zij door de willekeurige oppermagt in het Oldenburgsche Groothertogdom werden ingelijfd, uit hunne oude en onwederlegbare voorregts-brieven bewijzen mogten, dat zij deze hunne vrijheid en voorregten op eene wettige wijze gekocht — en altijd de bedongene en toegestane som naauwkeurig betaald — en alzoo van hunne zijde aan de voorwaarden van dit verdrag zonder hapering voldaan hadden, hun goed regt mogt hun tegenover het regt van den sterksten niets baten, en moest, zoo als gewoonlijk, althans voor het oogenblik, daarvoor onderdoen. Men deed alsof men hunne verdediging niet hoorde, ontnam hun hunne voorregten en zorgde er edelmoedig voor, dat zij het geld, daarvoor vroeger beloofd en ook naauwgezet betaald, voortbetaalden. Dit heet en is ware

staatkunde, lezers! Men zal over dit een en ander na de lezing van de volgende aanmerkingen, uit en naar den inhoud hunner, hier achteraan gevoegde, staatsstukken opgemaakt, en na de inzage van dezen, nog beter kunnen oordeelen.

Overeenkomstig hetgene wij hierboven ten opzigte van den fieren en vrijheidzuchtigen aard van den Frieschen volksstam in het algemeen, en van de Sagelter-Friezen in het bijzonder, hebben opgemerkt, zien wij overal in de Friesche wetten en geschiedenissen, hoe zij met handen en tand hunne bedreigde of aangerande vrijheid, zoo zij best konden, verdedigden en poogden vrij te waren. De Sagelterlanders deden met mond en pen bij elk gevaar van hunne vrijheid, daar zij geene andere wapenen gebruiken konden wegens hunne geringe krachten, hetzelfde op eene uitnemende en menschkundige wijze tegen hunne zooveel sterkere naburen, die hunne vrijdommen met nijdige oogen aanschouwden. Deze hunne verdediging is hunnen naam overwaardig, en zal hun altijd tot de hoogste eere strekken bij elk, die, even als zij, vrijheid kent en vrijheid mint. Hunne Archiven, die, ongelukkig! niet dan tot de laatste jaren der zestiende eeuw, 1587, opklimmen, of althans van vroegeren tijd niet bekend zijn, geven van deze hunne Friesche gezindheid en vrijheidsmin de luidste en krachtigste getuigenissen en de voldoendste bewijzen. De geheele inhoud dier stukken komt op de bescherming van hunne vrijheden neder; deze maakt hunne grootste waarde uit. En welk een prijs stelt niet vooral *de vrijheidminnende Nederlander* op zulke gevoelens! Uit den aard der maatschappij vloeit van zelf voor al hare weerbare

mannelijke leden de verpligting voort, dat zij ter verdediging van de aangevallene of bedreigde maatschappij te wapen snellen en hulpe bieden, en zoo alles, wat in hun vermogen is, aanwenden, om die vereeniging, waarin zij vrijwillig getreden zijn, ongeschonden in stand te houden. Vanhier hunne verpligting tot de *landfolge*, zoo als men dit in vroegere dagen in vele streken van het noordelijk *Duitschland* noemde, dat is, tot de gewapende opkomst op bevel van de wettige regering, om dreigende of drukkende gevaren af te keeren en te verdrijven. Van deze *landfolge*, ook *de gemeine* (algemeene) en te gelijk eenvoudig *de folge* geheeten, zegt de Heer HALTAUS in zijn *Glossarium*, op het woord: dat »zij de verpligting van het »volk uitmaakte, om misdadigers en de vijanden van »den staat te vervolgen: en ook de vervolging zelve, »die op het noodgeschreeuw of het luiden der klokken, »naar het bevel van den *Lands-Heer*, plaats moest grij»pen, te kennen gaf." Ook het vervolgen van wilde dieren, leeren wij uit de Sagelterlander Archiven, werd mede, althans in lateren tijd, onder deze *landfolge* begrepen. Elk moest dan in zulk een' tijd het *land*, den *Lands-Heer* of, zoo als men het ook noemde, den *Heerban*, het *heer-* of *krijgsgebod*, volgen. En niets was ook, wanneer hiervan geen misbruik gemaakt werd, natuurlijker en meer op billijkheid gegrond. Aan de verpligting tot de *landfolge*, in dezen goeden zin genomen, rekenden de Sagelterlanders zich even als alle andere leden van den staat onderworpen, en zoo moesten zij hierover denken.

Dan de vorstelijke heersch- en hebzucht maakten al spoedig bij de meerdere verwikkelingen van de fami-

lie-belangen der grooten en de daaruit ontstane twisten van deze verpligting der maatschappelijke leden, even als van zoovele andere heilzame zaken, het grofste misbruik, en poogden die maar al te veel dienstbaar te maken aan de bereiking van hare misdadige bedoelingen. De *landfolge* werd maar al te dikwijls, in plaats van tot bescherming van het maatschappelijk ligchaam, tot geheel andere en daarmede strijdige oogmerken aangewend. Van zulk eene *landfolge* hielden zich de Sagelter-Friezen, jaloersch op hunne natuurlijke regten, geheel vrijgesteld. Zij hadden deze hunne vrijstelling van hunne vroegere regering, de Graven van *Tekelenburg*, op eene wettige wijze verkregen. Toen later afgunstige Vorsten en grooten hen van deze hunne vrijheid poogden te berooven, of die zochten in te korten, verzetten zij zich met het hoogste regt tegen dergelijke snoode misbruiken van de heerschzuchtige magten. Zij deden, de eenige mogelijke wijze bij hunne omstandigheden, dit met de pen, en schreven, ter aantooning en handhaving van hunne gegronde regten, eene welgestelde deductie van hunne handelwijze in dezen aan het Domkapittel te *Munster*, terwijl de bisschoppelijke stoel ledig stond, en lagen daarbij ter bekrachtiging van hunne zaak, gewettigde uittreksels uit het Tekelenburger Archief, en de vorstelijke rekenings-lijsten der belastingen, op het Ambtshuis te *Kloppenburg*, over. Zie Bijlagen K, L, M. Zij bewezen hiermede, naar het oordeel van alle onpartijdigen en deskundigen, op eene afdoende wijze, dat zij tot datgene, wat men van hen vorderde, niet verpligt waren. Maar de grooten hebben zulke lange armen!

Allezins verdient deze bijzonderheid in hunne dáártoe betrekkelijke stukken onze opmerking, dat zij bij hunne noodwendige krijgsdiensten met den morgen uit en met den avond weder te huis zijn moesten, gelijk zij beweerden dit regt altijd genoten te hebben. Dit hadden zij als een voorregt van hunne Vorsten bedongen, en dit was tevens een voorregt, geheel in den geest en naar de denkwijze der Friezen. In de onderscheidene Friesche wetboeken vindt men van een gelijkaardig voorregt, aan de Friezen door KAREL den Grooten toegestaan, gewag gemaakt, en wel met warme vaderlandsmin gewag gemaakt.

In onze Oude Friesche Wetten, bewesten de Lauwers, vindt men, *II d. in de V ker* (keur), *bl.* 116, 117, nopens dit regt der Friezen het volgende: » *Datse* (da Fresen) *neen Heerferd fordera folgia wol-* » *den enich Hera, dan aester to da Wisere, ende* » *wester toe da Flee, wt mitta ebbe, ende op* » *mitta floed;* d. i.: *Dat zij* (de Friezen) (*op*) *geen* » *heirvaart* (*landfolge, krijgstogt*) *eenigen Heer verder* » *volgen wilden, dan oostwaarts tot den Wezer en* » *westwaarts tot het Flie, uit met de ebbe en op* » (*weerom*) *met den vloed.*" Vergelijk *I deel,* 2 *landriucht; III d.* 10 *kest,* uitgave van de Heeren WIERDSMA en BRANTSMA. Men zie ook nog het *Asegaboek, I deel,* 10 *liodkest; Hunsingoér Landregt, X petitio.* En hiermede overeenkomstig zeggen dan ook de Sagelter-Friezen in hun, hierover voor eenen Notaris afgelegd getuigenis, hier achter onder N, aangaande deze zaak, dat zij op vorstelijk bevel wel op het Ambtshuis te *Kloppenburg* verschenen zijn, » *aber dess mor-* » *gens beij der sonne auff dahinn, und dess abendts beij*

»*der sonne auch wieder darab gangen, und nur allein*
»*beij der sonne ihren dienst auffs ampthauss verrichtet;*"
d. i.: »*doch des morgens met den opgang van de zon*
»*daarheen en des avonds bij den ondergang van de*
»*zon ook weder daar weggegaan zijn, en alleen bij de*
»*zon (zonneschijn) hunne dienst op het Ambtshuis verrigt*
»*hebben,*" De Heer C. GRODTHAUSZ, Drost van het Ambt *Kloppenburg*, die zich door de ingezetenen van het Sagelter dorp *Scharl*, die hem een gedeelte van hunnen veengrond te *Ellerbroek* tot eene veeweide weigerden af te staan, beleedigd rekende, was, volgens straks genoemde verklaring, de man, die, door eene regt edele wraakzucht hiertoe aangedreven, hunne vrijheid nu het meeste belaagde en poogde te vernietigen. Zoo wegen en drukken Despoten, die het naast bij ons zijn, het zwaarst en gevoeligst! Deze verbitterde Heer Drost deed nu, daar de Sagelterlanders den moed bezaten, om tegen hem »neen" te zeggen, daar hij het »ja" wilde hebben, alles, wat in zijn vermogen was, om hun deze hunne regtmatige verkleefdheid aan hunne welbewezene vrijheid, die in zijn oog niets dan strafbare stijfkoppigheid was, duur betaald te zetten. Hij verwezenlijkte zijne bedreigingen door der Sagelterlanderen handelingen in het zwartste daglicht bij hunnen Lands-Heer te *Munster* voor te stellen, en berokkende door zijne invloeden en bemoeijingen vele moeijelijkheden en groot nadeel aan deze vrijheidminnende Friezen. Nu moesten zij zich hiertegen verdedigen. Frysoyther burgers, als aan welke stad zij zich gelijk rekenden, werden nu als getuigen over deze zaak opgeroepen en gehoord. Zie hierover een woordelijk uittreksel uit

de acte van dit getuigenverhoor hier achter, onder letter O, 1, 2. Reeds vroeger had de Munstersche Bisschop CHRISTOFF BERNARDT, als hun Lands-Vorst, misschien wel op aanstoking van evengenoemden Drost GRODTHAUSZ, aan de Sagelterlanders een bewijs van hunne vrijheden en regten in voldoenden vorm afgevorderd. Zie Bijlage P. »Onder den kromstaf," zeide men voorheen, »is het goed te leven," om daarmede aan te duiden, dat de bisschoppelijke regering eene zachte was. De Sagelterlanders ondervonden de waarheid van dit spreekwoord. Zij vonden toch doorgaande te *Munster* bij den Bisschop of het Domkapittel meerder gehoor en meerdere regtvaardigheid in hunnen langdurigen strijd over hunne vrijheid van *de landfolge* en hetgene men daar verder bij zocht te voegen, dan wel bij hunne lagere bestuurders. Men vergelijke de papieren hier achter, onder Q. R. S. T. U. V. W. X. Y. Z. Ja zelfs werd de Drost C. GRODTHAUSZ, zeer zeker tegen zijn' zin en bedoeling, genoodzaakt, om den Sagelterlanderen op hoogen last en aanschrijving van *Munster* er mede bekend te maken, dat zij wegens hunne weigering om zestien man tot de krijgsdienst te leveren, door niemand en dus ook niet door hem zelven verder verontrust en in moeijelijkheden mogten gewikkeld worden. Men vergelijke dit schrijven zelve, hier achter onder a. Vroeger was deze man den Sagelterlanders nog meer genegen, en legde nog eenigen eerbied aan den dag voor hunne gewoonten in een schrijven aan hunne twaalve, onder a [2]; uit vergelijking van dit met zijn' lateren brief, onder a, kunnen wij zijne ontevredenheid over deze Friezen genoegzaam ontdekken, en meteen daarin de oorzaken

vinden van de latere beknibbeling van deze hunne vrije gewoonten. Der Sagelterlanders Rigter, DUVELL, te *Frysoythe*, sprak echter meer ten hunnen voordan nadeele in deze moeijelijke zaken, en deed door zijne verklaring de waarheid hunner beweringen helder genoeg uitkomen. Bijlage b. Dan de weg was nu eenmaal voor het onregt gebaand, en het ging dus daarop hoe langer hoe verder. Men ontnam den Sagelterlanders bij hunne volhardende weigering, om hen zoo tot gehoorzaamheid te dwingen, later zes paarden, welke zij, met standvastigen moed en herhaalde verzoekschriften aan hunne hoogste overheid te *Munster*, terugvroegen, en eindelijk, mogelijk eerst op eene meermalen herhaalde aanschrijving van daar aan de lagere beambten, van deze wederkregen. Zie b. 2, 3, 4.

Hoe dieper zich de Bisschoppen in de wereldlijke zaken staken en in staatkundige betrekkingen met andere Vorsten gewikkeld werden, hoe meer men ook de regten en vrijheden van hen belaagde en besnoeide, die onder hunne regering stonden, en dus ook die der Sagelterlanders. Geld werd tot het bijleggen der opkomende twisten en tot het voeren van de kostbare oorlogen hoe langer hoe meer behoefte. Vanhier verzwaring van de belastingen bij de Sagelter-Friezen, en twisten tusschen deze en die van *Frysoythe* over het aandeel, hetwelk ieder van hen daarin dragen moest. Zie de Bijlagen c. d. en e. In zoo verre dit uit de stukken kan worden opgemaakt, schijnt het, dat in de gewone kerspelschattingen oorspronkelijk elk van hun de helft moest dragen. Zoo getuigde toch de Sagelterlander Voogd, HUGO

TAMELINCK; later werd deze verdeeling in zooverre veranderd, dat de Sagelterlanders in de gewone schattingen twee en de Frysoythers één derde droegen, naar de verklaring van genoemden Voogd en die van den Sagelter Rigter, J. PANNEN SCHMIDTS. Men kan deze verklaringen vinden onder f. en g. Hierover nu ontstonden tusschen die van *Sagelte* en *Frysoythe* hevige en langdurige twisten; hetzij, dat de Sagelterlanders door deze nieuwe verdeeling van de schatting in het algemeen zich verongelijkt rekenden; hetzij, dat wel het waarschijnlijkste is, dat zij deze verdeeling niet tot de buitengewone lasten wilden hebben uitgestrekt, zoo als de Frysoythers dit in hun voordeel begrepen en wilden doorzetten. Van de zijde der Sagelterlanders nam men nu weder zijne toevlugt, om zijn goed regt te handhaven, tot het verhooren van getuigen en het indienen van klaagschriften te *Munster*. Men nam als getuigen Friezen, Sagelterlander inboorlingen, doch die nu met der woon in *Oost-Friesland* gevestigd waren. De lagere beambten bedreigden de Sagelterlanders bij hun volstandig weigeren met executie, zoo als zij van de Frysoythers burgers tot gijzelaars in verzekerde bewaring, en paarden en wagens als panden namen. Gelijk als men te allen tijde, daar de schatkist zooveel gelds behoefde, met veel grooter gemaks verzwaring dan verligting van belastingen verkreeg, zoo ging het ook hier. De lezer kan hiermede vergelijken de Bijlagen h. i1,2. k1,2. l. m. n1,2. o. p1,2. q. r1,2,3. Men bedenke hierbij tevens, dat de zaak der *landfolge* en die der buitengewone belastingen, eindelijk, bij dezen twist der Sagelterlanders met die van

Frysoythe, in elkander liepen en dooreengemengd werden. Andere verschillen van de Sagelterlanders met hunne regering, zoo als die over het verkoopen en ontginnen van een deel der Scharreler mark- of meentelanden, over de ontvreemding van een gedeelte der marklanden door eenige inwoners van *Bollingen* en eene verklaring van den Eerw. J. WESTERMAN, Pastoor te *Scharl*, dat de Sagelterlanders niet in den turf van den Heer LUER mede gearbeid hadden, welke in betrekking staat tot hunne bewering, dat zij van Heerediensten der *landfolge*, waartoe men nu ook al het turfgraven, wanneer dit op last en ten behoeve van de overheid geschiedde, rekende, vrij waren, zie men in de Bijlagen s. t. u.

De Sagelterlanders beweerden steeds met de warmste belangstelling en ijver, dat zij stedelijke voorregten bezaten, en dus geheel gelijk stonden aan *Frysoythe* en *Kloppenburg*. Hoe oud deze voorregten waren en of zij die voor zich bedongen hadden bij hunne onderwerping aan *Tekelenburg* of later, wordt ons niet gemeld, en zal wel niet gemakkelijk opgespoord worden. Zij noemden zich *freije leute*, *vrije lieden*. Zij waren trotsch op den eernaam van CHARLES *freije Fresen*, vrije Friezen van KAREL (*den Grooten*), een eernaam, in oude staatsstukken aan hen gegeven en door hen met roem gedragen. Hunne overheden waren *Burgemeisters* en zij dus *burgers* en geene dienst- of leenpligtige lieden, zoo als hunne naburen op het platte land, ten zuiden, zuidwesten en oosten van hen.

De Heer HALTAUS geeft ons in zijn aangehaald werk, op het woord *weichbild-recht*, hetzelfde als stads-

regt, uit onderscheidene voorregts-brieven van Vorsten aan deze en gene plaatsen, deze als stads-vrijheden op. In eene zoodanige acte van 1300 geeft de Vorst van *Mekelenburg* aan de Burgemeesters van *Wismar*, naar *weichbilds-*, dat is, stads-regt, het geheel onbezwaard gebruik van den molen. In een ander bevestigt DIEDERICK, Bisschop te *Paderborn*, aan Burgemeesters en burgers van *Brakel* het voortdurend en veilig bezit van het regt om vrij en naar goedvinden te handelen, ten opzigte van het bierbrouwen, brood-bakken en vleesch-verkoopen. In nog een ander stuk van 1460, dat door HALTAUS uit BECKMANNI *Chron. Anhalt.* is overgenomen, staat, zoo als wij het hier, uit het Duitsch vertaald, mededeelen: »Item: de raad zal de magt hebben, om in »het brouwen en bakken, nopens gewigt, maten en »ellen, verordeningen en bepalingen te maken, en straf»fen vast te stellen en uit te voeren, zoo als hij van »ouds gehad heeft, gelijk als *weichbilds-* (dat is hier »weder stads-) regt is."

Overeenkomstig met deze stukken beweerden dan ook de Sagelterlanders in hunne afgelegde getuigenissen hieromtrent, hier achter bij hun *Landregt* in de Bijlagen gevoegd, dat zij vrij waren van alle Leen- en Heerendiensten. Vrij waren zij in het kiezen van hunne eigene overheden, uit hun midden en door hen zelven. Vrij waren zij in het bakken van hun brood en het brouwen van hun bier, geheel zonder eenige accijnsen. Vrij waren zij in het gebruiken van hunnen molen, zonder eenige belasting op het gemaal. Vrij waren zij in het gebruiken van eigene maten, gewigten en ellen. Vrij waren zij in het koopen en verkoopen

van hunne goederen en in al hunnen handel en wandel, zonder patenten. Vrij waren zij, naar Friesche wijze, in het beroepen van hunne Pastoors.

Heerlijke Vrijheid! schoone en hemelsche Maagd! Hoe groot en aantrekkelijk zijn niet uwe bekoorlijkheden! Maar gij, zoo aanminnige! hoeveel minnaars vondt gij niet te allen tijde onder de zonen van ADAM! en vondt gij ook niet onder de rijke en magtige nabûren van *Sagelterland?* En uwe minnaars, hoe ligt worden zij, gelijk als die van EVA's dochters, door eenen geweldigen minnenijd ontstoken en geheel in vlam gezet! Hoe veelvuldige malen werden uwe zoo ijverzuchtige vrijers niet uwe gewelddadige schakers! Lezers! slaat het oog op het kleine *Sagelterland* en denkt na, wanneer gij nog moogt twijfelen.

Onze opmerking verdient het nog, dat het *Sagelterland* oorspronkelijk, naar Bijlage X, uit *zeven erven* bestaan moest. Deze verdeeling had zeker betrekking op de verdeeling en den omslag van de schattingen, en moest daarbij ten regelmaat strekken. In het noordelijk gedeelte van *Duitschland* had men voorheen en heeft men nog *heele* en *halve erven*, waarnaar de belastingen werden omgeslagen. In het wezenlijke, doch van onderscheidene grootte, zijn deze *erven* hetzelfde als onze Friesche *pondematen* en de *morgentalen* op *het Bildt*, ook voorheen tot hetzelfde einde dienende. Hoe groot deze *erven* waren en zijn, is ons onbekend; dit zal zeker ook wel weder van tijden en omstandigheden hebben afgehangen. De een maakt haar van de uitgebreidheid als een juk, de ander beperkt haar tot de helft dier grootte. Het woord zelf is een met het Latijnsch

arvum, *een stuk lands*, *bebouwbaar land*, *zoowel gezaaid als ongezaaid*, van *arare*, *ploegen*, dat wederom één is met het oud-Nederlandsche *eren*, oud-Friesch *eria*, *ploegen*, *bouwen*. In het Fransch heeft men *arpent*, *eene zekere mate lands*, hetzelfde woord, in de hoofdzaak, als *erbe*, *erf* en *arvum*. *Arf*, *erf*, *orf*, *ijrf*, *arbi*, *erbe*, *erve*, *arvum* beteekenen dus oorspronkelijk onroerend goed. Wanneer deze verdeeling in *zeven erven* in het *Sagelterland* als een rigtsnoer der belastingen, welke het moest opbrengen, is ingevoerd, is onzeker. Dit zal wel in lateren tijd en hoogstwaarschijnlijk, nadat zij onder den Bisschop van *Munster* geraakt waren, hebben plaats gegrepen. Althans, wanneer wij deze gissing aannemen, zijn wij in staat om de strijdigheid, die er in de verklaring der Sagelterlanders nopens dit stuk, in Bijlage X, en in hun getuigenis in het stuk achter hun Landregt aantreffen, weg te nemen. In het eerste zeggen zij: »dat het *Sagelterland* van ouds»her uit zeven erven bestaan moest," en in het andere stuk: »dat zij hunne belastingen niet naar »heele en halve erven, maar naar advenant van ieders »vermogen en toestand gewoon waren te betalen, »zoo als men dit in de steden deed." De Sagelterlanders hadden dan vroeger in het omslaan der schattingen dit Friesche gebruik gevolgd, en wisten in het stuk der belastingen van geene *heele* en *halve erven*; ieder betaalde naar zijne bezittingen en ieder bezat iets. In lateren tijd, toen de verdeeling in *heele* en *halve erven*, naar Noord-Duitsche manier, ook in hun landtje door hunne hoogste regering was ingevoerd, zullen zij, bij wege van voorregt, de hun toege-

deelde som in de belastingen, wat de hoofdsom betreft, wel, naar *zeven erven* berekend, gedragen, maar naar hunne eigene gewoonte die hoofdsom hoofdelijk, naar ieders vermogen, onderling omgeslagen hebben. Ook hierop stelden zij hoogen prijs, als vijanden van alle vrijstellingen en van alle onevenredigheden in hunne geldelijke aangelegenheden.

De hoeveelheid der belastingen, welke de Sagelterlanders voordezen onder de regering van den Munsterschen Bisschop moesten opbrengen, kunnen wij niet opgeven; in onderscheidene tijdperken zal die ook naarmate van de staatsbehoeften verschillend geweest zijn. In het zoo even aangehaalde klaagschrift, met letter X, dat van jongeren datum, 1779, is, zeggen de Sagelter-Friezen, Voorstanders of Burgemeesters, dat hun landtje aan maandelijksche gewone schatting 95 rijksdaalders (ieder ten naastenbij 36 stuivers Nederlandsch) in de bisschoppelijke schatkist bragte. Hun landtje, zeggen zij daar verder in, bestond toen uit 253 huizen of huisgezinnen, hetgene hier hetzelfde is. Wanneer wij die tijden, de kleinheid en armoede van *Sagelte*, met de van tijd tot tijd daarbij komende buitengewone schattingen nu bij elkander voegen, en daaruit onze gevolgtrekking opmaken, dan zal zij deze zijn: dat eene jaarlijksche belasting van 2052 gulden, als wij den rijksdaalder op 36 van onze stuivers rekenen, in de laatste helft der 18de eeuw, nog al niet zoo ongewone ligt moet geweest zijn voor de Sagelter-Friezen. Dat deze belasting in tijdsverloop zwaarder is geworden, kan ons niet anders dan zeer natuurlijk voorkomen.

Tegenwoordig geven zij aan de Oldenburgsche re-

gering, boven de som, welke zij voor de hun bijkans geheel ontnomene voorregten betalen, nog aan gewone en buitengewone belastingen, naar de opgave, die de vriendelijkheid van *Sageltes* Voogd, den Heer BITTER, ons daarvan deed, als volgt:

	thal.		gross.
Scharl geeft jaarlijks	399	-	38½,
Ramsloh — ———	402	-	48⅜,
Strucklingen ———	400	-	54,
In het geheel dus . . .	1202	-	69,

Conventions Münze, Munt, over wier vaste waarde men overeengekomen is.

Voegt hier nu nog de 200 Pruissische daalders voor hunne verlorene vrijheden bij, dan is de geheele som hunner belastingen 1402-69 daalders en grosschen. Brengen wij dit in onze munt over, dan komt het bedrag dezer som, daar de daalder op 36 onzer stuivers en de grossche op 2½ centen gerekend wordt, op *f* 2525-32½ centen neder.

Het *Sagelterland* wordt tegenwoordig bestuurd door eenen Voogd, ondergeschikt aan het bestuur van het Ambt *Frysoythe* en, door middel daarvan, verder aan den Groothertog van *Oldenburg*. Deze Voogd vervangt hier thans de voormalige Burgemeesters van *Sagelte*, en oefent zoo zijn gezag uit in de besturing van de ondergeschikte burgerlijke en ligtere regterlijke zaken. Door dezen Voogd worden tevens de Sagelterlandsche belastingen, die steunpilaren der staten en zenuwen der regeringen, geind en zoo verder aan het Frysoyther Ambtsgerigt, zoo als wij meenen, opgezonden en verantwoord. Weinig, zeer weinig bemoeit zich ech-

ter de Sagelterlânder met dezen zijnen Voogd, en deze Oldenburgsche voogdijschap strookt in het geheel niet met zijnen Frieschen aard; er is geene naauwe betrekking tusschen pupil en voogd alhier aanwezig.

Reeds vrij vroeg, en misschien wel toen zij onder de regering van den Bisschop van *Munster* geraakt waren, hadden de Sagelterlanders, zoo als wij uit hunne staatsstukken zien, eenen Voogd, die, zoolang zij nog hunne Burgemeesters hadden, veel minder magt en beheer bezat dan tegenwoordig. In welk eene betrekking deze toen stond, is niet met zekerheid te bepalen; mogelijk zag hij er op toe, dat de twaalve niets verordenden, dat strijdig was met het bisschoppelijk gezag, dat de wetten van den Lands-Heer naauwkeurig werden gehandhaafd en tevens, dat de Sagelterlanders bij hunne voorregten, althans in schijn, bewaard bleven. Ook toen zal hij er voor hebben moeten zorgen, dat de schattingen getrouw betaald werden, welke hij dan aan den Rentemeester te *Kloppenburg* zal hebben moeten verantwoorden.

Men voerde in *Duitschland* de benaming van *Voogd* in de beteekenis van *Regter*, *Verdediger*, *Beschermer*, in overeenstemming met het Latijnsche *Advocatus*. In de zoogenaamde middel-eeuwen had men zoo *advocati ecclesiæ*, *beschermers van de kerk tegen het geweld en de rooverijen der grooten; advocati Episcopi*, *verdedigers van de regten des Bisschops; advocati sacerdotum*, *beschermers van de geestelijken*. Het schijnt wel haast, dat zulke *advocati* of *verdedigers* het eerst en meest van de zijde der kerkelijken tot

verwering hunner regten en bezittingen tegen de wereldlijke magt en roofzucht zijn ingesteld. En daarom zeiden wij zoo even, dat de Sagelterlanders hunnen Voogd zullen gekregen hebben van den Bisschop, al spoedig nadat zij onder de Munstersche regering gebragt waren.

Het woord *Phogat*, *Fogate*, *Foged*, *Faut*, *Vogt*, *Voogd*, is hetzelfde woord als het Latijnsche *Vocatus*, de *ge-benoemde*, *ge-beroepene* en *door benoeming*, *beroeping*, *iemand toegevoegde*, *tot zijn beschermer hem bijgevoegde*. In het denkbeeld van *noeming*, *benoeming*, ligt het doel, waartoe men benoemt, natuurlijk opgesloten, en zoo kon de beteekenis van *Voogd*, *Beschermer* en *Verdediger* uit die van *genoemde* door toepassing voortkomen, en uit *vocatus*, *genoemd*, kon met voorzetting van *ad*, IJslandsch *at*, *toe*, *aan*, *bij*, zoo *advocatus*, *beschermer*, geboren worden.

Ook zien wij in Sagelterlands Archiven, dat de Bisschop eenen *Rigter* (eene uitdrukking, waarvan de geleerde GRIMM in zijn te voren genoemd werk zegt, dat zij in de oude spraak zeldzamer voorkomt) te *Frysoythe* over het *Sagelterland* hadde, die de zwaardere en hoofdmisdaden van deze Friezen zal hebben moeten beregten en straffen. Deze beide vreemde Bestuurders, welke door tusschenkomst van de Ambtlieden te *Kloppenburg* met de hoogste regering te *Munster* verbonden waren, waren de banden, aan welke de magtigen der aarde de Sagelterlandsche vrijheid gebonden hadden, en waarmede zij haar poogden vast te houden en te leiden, werwaarts men haar gaarne hebben wilde, om haar eindelijk geheel

en al daaraan vast te leggen, en zoo gekneveld te laten doodhongeren.

Voor het overige heeft *Sagelterland* nu ook nog zijne drie Buurvoogden, voor ieder kerspel één, die bij hen het werk hunner voormalige Schuttemeesters verrigten, in zooverre namelijk als hun dit door hunnen tegenwoordigen staatkundigen toestand en hunne betrekkingen wordt toegelaten.

Eindelijk is er nog in ieder dorp een Buurrigter, die de aan- en omzeggingen doet van al hetgene door hen als burgers gedaan en betaald moet worden, in zooverre dit laatste niet tot hunne gewone en buitengewone belastingen behoort. Deze Buurrigters hebben veel overeenkomst met onze voormalige Friesche Dorpregters, die hoofdzakelijk almede hetzelfde werk moesten verrigten.

Het *Sagelterland*, opdat wij dit ten slotte hier nog bijvoegen, had in de dagen zijner aloude Friesche vrijheid zijn eigen lands-zegel. Dit voert ten wapen, naar de opgave van den Heer WESTENDORP ter aangehaalder plaatse, KAREL *den Grooten*, met keizerlijk gewaad versierd en door zwermende bijen omgeven. Als omschrift staat er op: *S(igillum) Parrochinorum in Sagelten*; dat is: *Zegel van de Parochianen* (*parochiegenooten*) *in Sagelte.* Zijn Eerw. nam van dit zegel, waarvan in 1812 of 1813 zich nog twee exemplaren in *Sagelterland* bevonden, een afdruksel bij den Eerw. Pastoor TRENKAMP te *Strucklingen*, en legde dit onder de stukken van het Groninger Genootschap: *pro excolendo* etc. neder. Ook op den inventaris der Sagelterlandsche Archiven, onder de Bijlagen, vindt men een metalen druk-zegel met hetzelfde omschrift opgegeven,

edoch: zonder eenige verdere beschrijving. Uit den mond van den voormaligen Voogd van *Sagelterland*, den Heer HENDHAUS, is ons echter ook nog dit aangaande een Sagelter zegel opgegeven. Hij zeide ons, dat daarop een gekroond en zittend persoon gevonden werd, met dit omschrift: S. JACOBUS, *patronus in Sagelten, de* H. JACOBUS, *patroon in Sagelte.* Wanneer wij dit aannemen, zullen wij naar alle waarschijnlijkheid dit voor een kerkelijk zegel moeten houden, daar het anders met het berigt van den Heer WESTENDORP niet is overeen te brengen; terwijl wij in zulk een klein landtje toch wel geene twee lands-zegels ons denken kunnen. Doch genoeg hiervan, zoo niet meer dan genoeg.

Wanneer wij nu nog eens de door ons gegevene onvolledige geschiedenis van *Sagelterland* doorloopen; wanneer wij ons oog nog eens op de Archiven van dit kleine landtje en de daaruit opgemaakte aanmerkingen laten gaan; dan leiden deze en gene ons beide als aan de hand tot de volgende gevolgtrekkingen, welke wij ten besluite alhier de lezers aanbieden.

De vrijheid, welke de Schepper der menschen als den grondtrek onzer natuur in het menschelijk gemoed graveerde, groeit, zoo als al zijne overige vermogens, op met den mensch, ontwikkelt zich met hem en wordt gewijzigd naar en door de opvoeding, welke wij ontvingen, en de meerdere of mindere mate van beschaving, waarin wij deelen. Even als de mensch bij zijne onderscheidene levenstrappen van kind tot volwassen man opklimt, en zich hier ook in zijne onderscheidene leeftijden onder de aan ieder dezer eigene wijzigingen vertoont, even zoo eigenaardig

vertoont zich ook de menschelijke vrijheid in de verschillende tijdperken zijns levens in onderscheiden vorm en gedaante.

De vrijheid van het kind is toch geheel anders gewijzigd dan die van den jongeling; terwijl wederom dit wezenlijke en hoofdbestanddeel der menschelijke natuur zich bij den volwassen man in zijne handelingen geheel anders gewijzigd aan ons oog vertoont, dan bij denzelfden mensch in zijne jeugdige jaren. Zoo is de vrijheid van het kind eene blinde vrijheid, welke door de reden niet als teugel geleid en bestuurd wordt: het wil, omdat het wil, zonder redelijke overtuiging en drijfveeren van zedelijkheid, welke nog in hare kiem geheel ligt opgesloten. Bij den jongeling neemt de vrijheid met de jaren en bij de geheele uitzetting zijner natuur meer en meer de gedaante aan van eene redelijke en zedelijke: hij wil meer uit zedelijke overtuiging, hoezeer zijn wil dan ook nog in zeer vele gevallen voortgestuwd moge worden door de domme-kracht der driften. In den mannelijken leeftijd eindelijk stelt onze vrijheid, wanneer geene vreemde oorzaken dit verhinderen, zich meer in al hare zedelijkheid aan ons oog voor: dat is, men wil dan meer alleen uit eigene redelijke keuze en ter bereiking van zelfgekozene en zedelijke bedoelingen, den vrijen mensch meer waardig. Onze vrijheid vertoont zich dan meer of min in die schoone en volmaakte gestalte, waarvoor zij — die groote gift van den hemel, deze beeldtenis van den oneindigen Geest in den eindigen menschelijken geest! — hier op aarde vatbaar is en bestemd werd. Zoo als het in dezen met iederen mensch, met elken individu, gelegen is, is

het ook, gelooven wij, in het wezenlijke met iedere grootere of kleinere vereeniging van menschen in maatschappij, welke wij familiën, volken enz. gewoon zijn te noemen, met deze zaak gesteld. Hetgene van elk enkel deel geldt, zal toch ook wel, onder de noodzakelijke bepalingen en voorbehouding, van het geheel, uit die enkele deelen zamengesteld, waarheid moeten wezen.

In den eersten tijd van bestaan, of in hare opkomst, is zulk eene vereeniging van menschen in het bezit van de vrijheid van een kind: kracht, ruwe, domme kracht, werkt dan tegen gelijke kracht. En de zwakkere in den eigenlijken zin moest hier altijd, naar den aard der zaak en de leer van de geschiedenis, voor den sterkeren onderdoen en bezwijken. Zoo ging het ook in *Sagelterland*, en zoo ging het te allen tijde en overal, waar een volk geboren werd.

Kleinere en grootere familiën, stammen en volken blijven echter altijd geene kinderen. Zij groeijen op, en komen in hunne jongelings-jaren. Nu ontwikkelt zich onder hen, bij al de onweders en stormen der woedende en blinde driften, en wel juist hierdoor, meer en meer de redelijke en zedelijke vrijheid, dat kind van eigene verstandelijke overtuiging, en nu ontstaat er van tijd tot tijd eene werking en streving naar een zedelijk en den mensch waardig doel, welke zich zelven meer en meer van het *waarom* bewust wordt. Nu blijft het niet enkel ruwe en woeste kracht langer, welke zulk eene vereeniging van menschen drijft en in werking brengt. Men handelt nu meer naar redenen, uit den bodem van den eigenen geest gesproten; men strijdt nu meer met zoodanige

redenen ter bescherming van eigene vrijheid, waar die bedreigd en aangevallen wordt, naar mate de eigene wil zelf nu meer door verstandelijke redenen zich laat leiden en buigen. Men nadert nu de mannelijke jaren en zoo ook de mannelijke vrijheid. Bij het kind was het werken blinde aandrift der natuur, zonder bewustheid, zonder zedelijkheid; bij den jongeling mengt zich onder zijne redelijke handelingen nog zeer veel blinde drift; bij den man verkrijgt de rede, waarin de vrijheid haren troon heeft, hoe langer hoe meer de heerschappij; hij zelf wordt meer redelijk en zich zelven meester. Zoo streden jeugdige volken meer met de wapenen der redenering en des geestes, dan opkomende horden van wilden, gelijk wij uit de geschiedenis leeren. Zoo zien wij ook uit de ons bekende geschiedenis van *Sagelterland*, dat zijne bewoners als jongelingen, zelf meer vatbaar voor reden, ook nu meer met redenen tegen elken belager en aanrander van hunne vrijheden en voorregten kampten, dan zij dit wel in de vroegste onhistorische tijden, dat is, in hunne kindschheid, deden of konden doen. En, naar mate elk volk en dus ook dit kleine in den mannelijken of meer verlichten en zedelijken leeftijd opklimt, wordt tevens zijne vrijheid verlichter, menschelijker en edeler.

De Godsdienst is en blijft het hoofdmiddel, waarvan eene vaderlijke Voorzienigheid zich ter opvoeding van enkele menschen en vereenigingen van menschen te allen tijde bediende en zal bedienen. En het was en blijft altijd eene onomstootelijke waarheid, dat de vrijheid, in vrije en reine godsdienst gegroeid en geworteld, de eenige is, dien goddelijken naam

waardig. Welke wonderen heeft in dit opzigt de christelijke Godsdienst niet gewrocht ter bevrijding van menschen, en zal zij nog verder werken!

Men bedenke echter steeds bij dit alles, dat soortgelijke waarheden en opmerkingen voor ons menschen alleen in het groote en algemeene gelden en gelden kunnen. Men vergete hierbij verder nimmer, dat de opgroei van het kind tot jongeling ons menschen voorkomt als veel sneller gaande, dan die van jongeling tot man en zoo verder, en dus veel meer in het oog moet vallen. Men verlieze hier niet uit het oog, dat er in den mannelijken leeftijd dikwijls schijnbare stilstand en zelfs onnatuurlijke achteruitgang, naar onze wijze van zien en spreken, door ziekten, verzwakkingen en andere vreemde oorzaken plaats grijpen in de ontwikkeling en volmaking van elken mensch, en dus nog meer in eene vereeniging van duizenden, ja, millioenen menschen. En dan voege men hierbij, dat er eindelijk voor elken mensch een tijdstip komt, waarin het aardsche, het zigtbare, hem ontvalt en door de aarde wordt teruggenomen: een tijdstip van veroudering en dood, waarin den mensch het aardsche kleed, dat wij alleen zien, hooren en gewaar worden, door de hand des doods zal uitgetrokken worden, en alleen de mensch zelf zal overblijven.

Laten geslachten dus vergaan, familiën wegsterven, volken met hunne namen en eigendommelijkheden als afgeleefde grijsaards hun bestaan verliezen en geheel in hun vorig niet terugzinken — het menschdom blijft te midden van al die vergankelijkheid voortduren, naar den raad van den eeuwigen Vader des menschdoms! Het menschdom, hoe zijne afdeelingen

met al hare benamingen dan ook mogen veranderen, afwisselen en komen en gaan; hoe ook die afdeelingen, uit natuurgenooten zamengesteld, tegen elkander botsen en strijden, ja, hoe zij ook elkander pogen te vernietigen, gaat, door al die botsing en strijd voortgedreven, langs regte en dwarswegen aan de hand zijns Vaders voorwaarts, en het zal blijven voortgaan in ware verlichting, vrijheid en gelukzaligheid! Voorwaarts! roept de geheele natuur ons toe. Dit is het werk van Hem, die daar is in allen en boven allen; wie zal het keeren!

Eens zoo vrij en friesch *Sagelterland!* moge het lot uwen naam, Frieschen geest en taal met uwe volks-vrijheid reeds sterk verminderd hebben, ja, moge het eens dat alles geheel uitdelgen, zoodat er slechts de gedachtenis van overblijve in de geschiedenis, ter leering voor de nakomelingschap en ter beschaming van alle groote en kleine onderdrukkers, — het goede en groote, wat gij in de zaak der ware vrijheid en ter harer bescherming en volmaking verrigt hebt, kan nogtans door niets verdelgd worden! Het is zeer verre boven tijd en lot verheven. O, dat gij en uwe kinderen u nog lang in het bezit van het overschot dier volksgoederen verheugen moogt, die u van uwe vaderen als het dierbaarste erfgoed zijn nagelaten! En is eens het tijdstip daar, waarin van dat alles niets meer zal resten dan de gedachtenis, dan zij die gedachtenis voor uwe nakomelingen en voor anderen de zoete, voedende en lavende vrucht van den palmboom in de woestijn! Dan zal zij, deze vrucht, hunne vrijheid zóó voeden en verster-

ken, dat deze edeler, menschelijker en mannelijker zal worden, dan zij het in de dagen uwer vaderen geweest is of konde wezen!

Uit Sagelterlands geschiedenis en den geest zijner inrigtingen kan elk onbenevelde van gezigt leeren, hoe alleen onchristelijke godsdiensthaat, dat kind der helle! opgekweekt door heersch- en hebzucht, het Catholicisme onbestaan- en onvereenigbaarheid met ware burgervrijheid, en het Protestantisme daarentegen vijandschap tegen alle burgerlijke orde te last kan leggen. Waren onze Friesche vaderen dan niet tevens vrij? Waren de Sagelterlanders dit dan niet in de ruimste mate, zelfs naar de bekendtenis van den Protestantschen U. EMMIUS? Wat ademt meer en sterker dan de reine geest der grootste burgervrijheid in onze oude Friesche wetten? Wat straalt ons in Sageltes staatspapieren meer in de oogen, dan vrije burgerzin en de gloeijendste ijver voor de handhaving van wettige vrijheden en voorregten? En zijn niet Nederlands Protestantsche bewoners getrouwe onderdanen? Maar wat heeft dan JEZUS' reine Godsdienst, welke Protestant en Catholijk belijden, gemeen met de staatkunde dezer wereld? Wanneer regeringen en geestelijkheid haar vrij laten werken, dan eerbiedigt zij de bestaande magten, maar eerbiedigt zij tevens en nog meer in elken mensch *Gods geslachte*. Zij, deze volmaakte dochter des hemels, brengt alleen goede burgers en regtschapene bestuurders voort, door Christenen in den geest des Evangelies te vormen en als de zoodanigen op te voeden. Wanneer zal men toch eens ophouden, om, verblind door haat, nijd en vijand-

schap, het helderste licht der waarheid niet te willen zien, en de klaarste, zekerste en onloochenbaarste uitspraken der geschiedenis niet te willen hooren? Wanneer zal men nog eens zoo wijs worden, om te leeren inzien, dat JEZUS CHRISTUS al die namen en vormen voor niets acht, wanneer de geest en het leven der liefde en der zachtmoedigheid er aan ontbreken? Dan hiermede *punctum!*

Overgang tot het taalkundige gedeelte van dit werk.

Na al het gezegde kan er gewis bij den onpartijdigen deskundigen lezer geene de minste zweem van twijfeling of bedenkingen meer overig zijn gebleven, of wij ons op *Sagelterlands* bodem wel op Frieschen grond en onder de Sagelterlanders zelven wel onder onze Friesche stamgenooten bevonden. Wij zouden, om dit verder te voldingen, geen woord meer op het papier behoeven te zetten. Dan, om het gegevene in een nog helderder licht te plaatsen, en dat-

gene, wat, als aan den adem des monds hangende, zoo ligt en spoedig door den adem der lucht wordt weggeblazen, aan het papier te binden, en het zoo, althans ten deele, voor de wegvoering te bewaren, willen wij nog het volgende over der Sagelter-Friezen taal, en wat daartoe behoort, ter neder schrijven. Zoo doende, zullen wij een zooveel te natuurlijker en gemakkelijker overgang daarstellen tot de volgende korte schets van eene Sagelter-Friesche Spraakleer en eene Woordenlijst. Geleerden, in dit opzigt wel te gelooven, omdat zij met de Friesche taal bekend waren, hoewel zij zich veel te kort voor een grondig onderzoek van de zaak in *Sagelterland* ophielden, hebben het uit ééuen mond verklaard, dat alhier de Friesche taal gesproken wordt, en dat in het kleine *Sagelte* nog afstammelingen der oude Friezen wonen. Ypey en westendorp stemmen hierin met elkander en met ons overeen, en de zoo verdienstelijke oud-Friesche taalkenner T. D. WIARDA, die te *Aurich*, slechts eenige uren van het *Sagelterland* verwijderd, woonde, zoude dit insgelijks hebben moeten belijden, als hij het der moeite waardig geacht had om dit op de plaats zelve te onderzoeken.

Van de voordezen zoo uitgestrekte Friesche volks-familie, die eens dezelfde taal, hoewel met meerdere of mindere fijne en grove nuances in klinkers en medeklinkers gesproken heeft, is nu buiten ons *Friesland* alleen *Noord-Friesland* in het Hertogdom *Sleeswijk* en *Sagelterland* benevens de eilanden *Terschelling* en *Schiermonnikoog* overig. In al het andere gedeelte van de eens zoo uitgestrekte landstreek der Friezen is reeds voorlang de Friesche taal verdwenen,

en heeft zij voor het Plat-duitsche en Nederlandsche dialekt moeten plaats maken.

Deze Friesche volksstam maakte waarschijnlijk reeds van den beginne af aan, dat hij zich in het noord-noordwesten van *Europa* nederzette, onderscheidene familiën uit, die toen al min of meer in verschillende tongvallen van eene en dezelfde spraak van elkander afweken. Anders toch laten zich moeijelijk, of in 't geheel niet, deze en gene verschijnselen te dezen opzigte in ons *Friesland* verklaren en onderling met elkander overeenbrengen. De Bierumers bij *Harlingen* noemen nog heden ten dage de bewoners van de Grietenijen *Oost-* en *West-Dongeradeel* de Dongerdeelsters (de oude *Dungger-ffresen*); zoo als deze laatste weder de bewoners van de dorpen *Ooster-*, *Sex-* en *Pietersbierum* bij onderscheiding de Bierumers heeten. Merkelijk van elkander verschillende Friesche tongvallen, niet alleen door onderscheidene klinkers en medeklinkers, maar zelfs in woorden van elkander afwijkende, worden er ook in deze twee gedeelten van onze Provincie gesproken. Woorden, zoo als *trim*, hier *taai; horwal*, bij ons *slatwal*, *aardwal van den modder, uit de slooten gegraven*, en vele anderen, die alleen in de Bierumen gehoord en in *Oost-* en *West-Dongeradeel* niet verstaan worden, maken dit onderscheid in het oog loopende. Maar ook werden deze oostelijke en westelijke deelen van *Friesland* in vroegere eeuwen door den aanzienlijken Zeeboezem, de *Middelzee* genoemd, van elkander gescheiden, waardoor het straks gezegde nog nadere toelichting en bekrachtiging bekomt. Zoo als wij weten, was

de geheele oever van de Noordzee door verscheidene zoodanige zeeboezems of inhammen afgebroken, die den Frieschen stam natuurlijk in verschillende takken scheidden, en zoo verder ook in taal door zulk eene afzondering onderscheidden. Zoo had men het *Flie*, de *Boorn-* of *Middelzee*, de *Lauwers*, den *Dollard* en de *Jade*.

Ja, zelfs nog kleinere waters dan deze inhammen hielden het oorspronkelijke verschil in de tongvallen der Friesche volks-familiën levendig, en werkten min of meer als afscheidingen tusschen die familiën mede, om dat verschil scherper te maken. Zoo is er dialektverschil tusschen de bewoners van *Oost-* en *West-Dongeradeel*, althans in de klinkers. Beoosten de *Peazens* zegt men *seaft*, *eag*, *weag* voor *zacht*, *oog*, *wand* of *gôlf;* bewesten dat water is het *seft*, *æg*, *wæg* enz. De *Peazens*, thans eene gewone vaart, was oudtijds zeker een veel grooter en breeder water. Zijne tegenwoordige en zijne oude naam *de Dungger* wijzen dit zelfs aan, zoo de natuur der dingen en de voormalige gesteldheid van deze oorden het ons niet leerden.

Dungger is toch de *looper*, *stroomer*, *beweger*, hier van water gebezigd, dat op- en afvloeit met de ebbe en den vloed. De wortel van dit woord ligt in *dan*, *den*, *din*, *don*, *dun*, waarin de beteekenis van beweging, in onderscheidene rigtingen en van verschillende zaken door toepassing, ligt opgesloten. Zoo zijn *dunger*, *tonger*, *tonge*, *dong*, *dongje* enz. allen oorspronkelijk dezelfde woorden, en wijken alleen van elkander af in hunne toegepaste beteekenissen. Zoo is *donder* de beweging van het geluid; *tonge* het bewogene ligchaam der tong zelve, en verder ook

de beweging van het geluid in het spreken; *taal*, zoo als in het Engelsche *tongue*, *spraak*, Deensche *tunge*, en ons *tonge*, het dunne ijzeren stangetje in het huisje van een' evenaar, ook naar zijne beweging dus geheeten; *dong*, de uitwerpselen der dieren, vooral de dunne drek; zoo zegt men nog bij ons: *sa wæk as dong; dongje*, die onreinheden uitwerpen, waarin het denkbeeld van beweging en wel van eene sterke en snelle beweging heerschende is. De Heer JAMIESON geeft ons in zijn *Scottish Dictionarij* op, dat men in *Schotland* nog het woord *to ding* bezigt in den zin van *drijven*, *to ding down* is *nederdalen*, *nedervallen; it 's dingin on* beteekent aldaar *het regent*, *het sneeuwt*. *To ding*, *drijven*, is aldaar, even zoowel als ons *drijven*, het Friesche *drieuwen*, in eenen actieven als neutralen zin, gelijk de spraakkunstenaars het noemen, gebruikelijk. — Toen in lateren tijd door de ophooging van zijne bedding en de uitbreiding zijner oevers de *Dungger* hand over hand afnam, zal men hem hoogstwaarschijnlijk den naam van *Peazens*, die hier een ondieper, langzaam vloeijend en meer of min moerassig water aanduidt, gegeven hebben. Eene zwaardere, min of meer door drukking, zuiging enz. bewerkte, met een afgebroken en klokkend geluid vergezeld gaande beweging wordt uitgedrukt door de wortels *pa*, *pe*, *pi*, *po*, *pu*. Vanhier, terwijl deze beweging hier op die van water wordt toegepast, ons Friesche *pasjen* (spreekt uit *pa-sjen*), *peasjen*, *peaskjen*, van de geluidgevende beweging van het water, wanneer het door iets gedrukt wordt, b. v. wanneer men in het gaan zijne schoenen vol waters heeft; *pisjen*, wateren; *pooijen*, iemand tot drinken

dringen, doen drinken, ook nog, zoo wij meenen, *poesjen*, water of eenig ander vocht uitstorten en daarmede iemand of iets bemorsen; *putskjen*, gulzig en al klokkende drinken. In al deze woorden speelt het water, en wel het bewogene water, de hoofdrol. Vergelijk hiermede nog het verouderde Grieksche *πιω*, *piô*, *ik drink*, hetgene thans alleen nog in het zoogenaamde, 2 *aoristus* *ἔπιον*, *epion*, *ik dronk*, of *zij dronken*, van het werkwoord *πίνω*, *pinô*, *ik drink*, welks toekomende tijd *πώσω*, *pôsô*, *ik zal drinken*, van *πῶω*, *pôô*, *ik drink*, afkomt, overig is. Men kan hier ook bijvoegen het Latijnsche *potare*, *zuipen*, *drinken*; *potus*, *drank*; *potor*, *drinker*. Dan terug van dezen uitstap!

Zoude nu dit een en ander geene onderscheidene familiën alhier, bij de vestiging van onze vaderen in deze streken, vooronderstellen en aanwijzen? Leidt de verdeeling van *Friesland* in *Oostergoo*, *Westergoo* en *Zeven-wouden* ons ook niet even goed tot hetzelfde gevoelen? De namen van *Acht-karspelen*, *Trijn-wouden*, *Vijf-deelen*, ja de oude oorspronkelijke verdeeling onzer Provincie in Grietenijen, zouden deze niet in nader of verder verband staan met de verschillende familiën, waarin het Friesche volk het eerst was afgedeeld? Ons komt dit natuurlijk voor. Hoe veel verschilt het dialekt in den Zuidhoek van ons gewest van dat, hetgene in *Oost*- en *West-Dongeradeel* gesproken wordt! Ja, heeft niet de stad *Hindeloopen* weder hare eigenaardigheden in haren tongval even als, vooral voordezen, het thans zoo diep vervallene dorp *Molquerum*? Hoe verre wijkt wederom het Friesche dialekt, niet alleen in letter-

klanken, maar zelfs in woorden te *Grouw* en verder bezuiden *Leeuwarden* en in de omstreken van *Sneek* af van dat, wat gesproken wordt in den Zuidhoek, in de *Bierumen* en in *Oost-* en *West-Dongeradeel!* Hoe vele woorden komen daarin niet voor, zoo als de heerlijke proeven, ons door onze vrienden, de gebroeders HALBERTSMA in hunne *Lapekoer* van dit taaleigen geschonken, leeren, welke men in de omstreken van *Dockum* niet hoort en zelfs niet verstaat, en zoo omgekeerd! En wederom is er een zeer merkelijk verschil in het Friesch, dat bezuiden en hetgene benoorden *Dockum*, in de *Wouden* en op de klei gesproken wordt. In de woudstreken zegt men algemeen: *hi*, *di*, *wi*, *giel*, *diel*, *hiel*, enz. In de kleistreek hoort gij niets dan: *hij*, *dij*, *wij*, *geel*, *deel*, *heel*, enz.

De taal van de visschers in het dorp *Wierum* en het gehucht *het Moddergat* onderscheidt zich weder merkbaar in tongval van die der overige bewoners van *West-Dongeradeel*. In de eerste wordt de *u* met hare volle zuster de *oe* niet zooveel gehoord. Het is aldaar altijd *fier* voor *fjoer*, *styt* voor *stuut*, *yt* voor *uut*, *tys* voor *tuus*. Zelfs onderscheiden de bewoners dier twee plaatsen zich wederom onderling in tongval van elkander. Ja, eindelijk, wanneer wij acht slaan op de fijnere onderscheidingen in tongval, kunnen wij veilig aannemen, dat er verschil, hoe gering het dan ook wezen moge, in dezen tusschen dorp en dorp bestaan zal.

Vele van deze kleine en minder in het oog loopende verscheidenheden moeten wij gewis op rekening van tijden en omstandigheden zetten, welke zoo menigvuldige aanrakingen en vermengingen tusschen familiën

bewerkt hebben, en daardoor langzamerhand haren invloed, op de taal deden gelden. Deze namen zeker op vele plaatsen meer of minder van dat oude eigenaardige dialektverschil weg, en bragten op andere in tegendeel nieuwe wijzigingen voort, schiepen dus hier gelijkheid, daar ongelijkheid, waar deze voorheen in de kleur der taal niet bespeurd werden. Maar zonder onderscheidene familiën, welke zich, de eene vroeger, de andere later, op verschillende tijden dus en op verschillende plaatsen alhier in *Friesland* nedergezet hebben, aan te nemen, kunnen wij dit verschijnsel nimmer goed ophelderen, vooral, wanneer wij op de grootere afdeelingen van deze landstreek het oog vestigen.

Dan waartoe meer woorden verspild over eene zaak, wier wezenlijkheid zonneklaar wordt aangetoond door het werkelijk bestaan van eene zoodanige familie van anderen stam en taal op *het Bildt* in dit ons *Friesland* ten huidigen dage? Deze, van Noord-Hollandsche afkomst, onderscheidt zich tot op heden toe genoegzaam van de Oudlanders of Friezen door hare Noord-Hollandsche spraak, bij al de veranderingen, welke de tijd en onderlinge verkeering tusschen deze Nieuwlanders en de Oudlanders in eigendommelijke zeden bewerkten.

Hoe het met opzigt tot deze zaak in *Sagelterland* gelegen is, wie kan en zal dat bepalen? Mogen wij hier eene gissing wagen, dan zouden wij er niet vreemd van zijn, om te stellen, dat drie familiën zich alhier in de drie kerkdorpen hebben nedergezet. Klein is alhier wel het dialektverschil, maar klein is

ook het land met zijne bevolking. Er bestaan echter zelfs nog in dit zoo kleine land afwijkingen in den tongslag. Ziet hier, wat er ons van is aan de hand gegeven.

Te *Ramsloh* zegt men: *Nau*, neen; te *Strucklingen* is het: *Nå*; te *Scharrel* wederom: *Ná*.

Te *Ramslöh* spreekt men: *Saucs*, mes; te *Strucklingen*: *Såcs*; te *Scharrel*: *Sács*.

Te *Scharrel* heet het: *Spáde*, een lep, lodde, schep, schup, zoo mede in *Strucklingen*; in *Ramsloh* is het *Spåde*.

In *Ramsloh* eindelijk zegt men: *Fån*, veen; in *Scharrel* en *Strucklingen*: *Fán*.

Het verschil bestaat hier wel bloot in de onderscheidene uitspraak der klinkletters, doch kan men op zulk eene kleine uitgebreidheid van oppervlakte wel meer verwachten? Zoude de benaming van *Scharle-Fresen*, althans wanneer wij de eerste, boven hiervan opgegevene verklaring als de waarschijnlijkste aannemen, ons ook niet als met den vinger naar zulke onderscheidene familiën in dit landtje henen wijzen? Zulke familiën kunnen er in lateren tijd, buiten de Scharreler, in deze moerassen nog wel twee zijn aangekomen. Wat ongerijmdheid zoude er in deze gissing steken? Dan genoeg hiervan!

. . . .

Wij willen nu nog eene en andere taalproef ter inleiding op het taalkundig deel van ons werk en ter opheldering van datgene, wat wij van de Friesche afkomst en den aard der Sagelterlanders beweren, volgen laten.

Onder het eigendommelijke van het Friesche volk behoort wel voornamelijk zijn groote overvloed aan

eigenaardige en oorspronkelijke eigennamen. Deze maken zeker de wortels uit van naam- en werkwoorden, doch zijn tevens, als van den hoogsten ouderdom, ineengekrompen en veranderd, van eene zeer moeijelijke uitlegging. Daar de eigennamen eene soort van erfgoed der familiën, een' band tusschen hare leden en eene herinnering aan en eene soort van gemeenschap met de afgestorvene leden der familiën uitmaken, kan het ons niet bevreemden, dat een volk als het Friesche eenen hoogen prijs stelde op zijne eigennamen, hen onwrikbaar vasthield, en er zeer noode en zelden toe kwam, om die namen der vaderen met vreemde, al waren het dan zelfs bijbelsche, te verwisselen. De geestelijken, hierop zeer gesteld, vermogten in dezen onder onze vaderen veel minder, dan wel elders, door hunnen veel vermogenden invloed. De zelfstandige Fries, zoo weinig op het vreemde gezet, heeft zich ook in dezen niet verloochend.

De verbazend lange lijst van Friesche eigennamen, door wijlen den geleerden WASSENBERGH ons gegeven, en die nog voor groote vermeerdering vatbaar is, leert ons dit een en ander, in verband en overeenstemming met het nog bij ons standhoudend gebruik, op de overtuigendste wijze.

Ook het Friesche van het Sagelterlandsche volkskarakter in dit opzigt zal den deskundigen lezer blijken uit eene kleine lijst van Sagelterlandsche mannen- en vrouwennamen, welke wij aldaar voor het grootste gedeelte uit de kerkeboeken opmaakten en alhier laten volgen.

Lijst van Friesche Eigennamen van Mannen en Vrouwen in SAGELTERLAND.

MANNENNAMEN.

Álric.
Albert.
Ahl.
Alged.
Andrés.
Antón.
Béne.
Bèrend.
Bètte.
Beule.
Bóle.
Ból.
Bosc.
Brún.
Clás.
Cnèljes.
Codde.
Cóp.
Còrt.

Dèdde.
Détert.
Díderic.
Dírc.
Dítje.
Dûde.
Epke.
Else.
Éme.
Enne.
Èppe.
Èsdert.
Eulcen.
Eilert.
Focce.
Folcen.
Gért.
Gejsce.
Gereld.

Gèrld.
Hajce.
Hàme.
Hamce.
Háje.
Heje.
Hejn.
Hinne.
Hípe.
Jurgen.
Lautje.
Lautet.
Lodewíc.
Lubbert.
Mans.
Mejnart.
Mémet.
Occe.
Omme.

Pétje.
Rèmmer.
Rènt.
Rejner.
Rint.
Rólof.
Sicce.
Sjòd.
Stèffen.
Tàde.
Tóle.
Vossa.
Wèdderce.
Wirce.
Wigem. (?)
Wilce.
Wit.
Wubbe.

VROUWENNAMEN.

Altje.	Gésce.	Limce.	Siscen.
Antje.	Gèpce.	Lisbeth.	Stínce.
Bejce.	Gesína.	Lucce.	Tótje.
Durcen.	Gimcen.	Marejce.	Tautse.
Èlsce.	Grítje.	Mèrgcen.	Técla.
Ènce.	Hélce.	Mètje.	Tjaberg.
Èngel.	Hilce.	Mincen.	Trínce.
Folce.	Hille.	Modde.	Trín.
Forsce.	Hisce.	Nóntje.	Wendele.
Gèbbece.	Jutte.	Rérend.	Wípce.
Gédert.	Lénce.	Rinst.	

Verreweg de meeste dezer namen zijn van Frieschen aard en geene verfrieschte namen van deze of gene heiligen. Zeer vele, hoewel dan eenigzins veranderd, wat den vorm aangaat, zijn dus ook nog bij ons in gebruik.

Dat in *Sagelterland* ook nog voor het overige het Friesche gebruik heerscht en stand houdt, om den voornaam des vaders achter zijn' eigenen in den zoogenaamden tweeden naamval te zetten, zoo als CÓP EJLERS, GEPCE HEJES enz., is boven reeds door ons opgemerkt.

Wij geven hierop eene korte lijst van deze en gene spreekwijzen, welke wij in *Sagelterland* opdeden en die tevens bijna geheel Friesch zijn. De lezer oordeele!

SPREEKWIJZEN.

Sagelter-Friesch.	Ons Friesch.	Nederlandsch.
Wér is dèt?	*Wier (wei) is dat?*	*Waar is dat?*
Wér gångt de wej wej?	*Wer giette wei lânz?*	*Waar gaat de weg langs?*
Dér trog mot je gången.	*Jou mat der trog gean.*	*Daar moet gij langs gaan.*
Mín cop eèlt mi.	*Mijn kop docht mij seer.*	*Mijn hoofd doet mij zeer.*
Mérden wollen wi mjucs fire.	*Moorn wolle wij dong ride.*	*Morgen zullen wij mist rijden.*
Uden merden tilje.	*Oermoarn ploeie.*	*Overmorgen ploegen.*
Wèt is dér?	*Wat is der?*	*Wat is daar?*
Wò lét is 't?	*Hoe let is 't?*	*Hoe laat is het?*
Hètte cloc al slöjen?	*Hette klok al slein?*	*Heeft de klok al geslagen?*
Jà. Nau.	*Ja. Nee.*	*Ja. Neen.*
Dèt 's gòd.	*Dat 's goed.*	*Dat is goed.*
Ic ben dérhér cémen.	*Ik bin der lânz komd.*	*Ik ben daar langs gekomen.*
Ic gång dér wej.	*Ik gong der hinne.*	*Ik ga daar heen.*
Ic gång dér weg.	*Ik gong der wei.*	*Ik ga daar van daan.*
God réct flug wèder.	*God jouwt flug (mooi) waar.*	*God geeft schoon weder.*
Réc mi de tånge mit en cól fjûr.	*Jouw mij de tange mei in kool fjoer.*	*Reik mij de tang aan met eene kool vuurs.*
Wèt scèlwe ite?	*Wat silwe ite?*	*Wat zullen wij eten?*
Wèt sjódje den?	*Wat siedje dan?*	*Wat kookt gij dan?*

Sagelter-Friesch.	Ons Friesch.	Nederlandsch.
't Is nèt fülle.	't Is net folle.	't Is niet veel.
Cüddeligcejt.	. . . . .	Eene kleinigheid.
Téf! wér wolte wej?	Toef! wer woeste hinne?	Toef! waar wilt gij heen?
Ic wol mé.	Ik wol mei.	Ik wil mede.
Wér trog gångt de wej?	Wer gielle wei trog?	Waar gaat de weg door?
Og, hèlp mi!	Och, help mij!	Och, help mij!
Gòden dej!	Goeden dei!	Goeden dag!
Wò befinden sic?	Hoe befynje jou?	Hoe bevindt gij u?
Wò férje?	Hoe farje?	Hoe vaart gij?
Ic ben gòd te pas.	Ik bin goed te pas.	Ik ben wel.
Wò gångt mit jou?	Hoe giet 't mei jou?	Hoe gaat het met u?
Mi gångt gòd.	Mij giet 't goed.	Mij gaat het goed.
Wanwétend grât.	Onwyten great.	Ongewone groot.
De dór hèt sléten.	De door het sletten (west).	De deur is gesloten (geweest).
Nèt bí cunde wèse.	Net bij syn forstån wezze.	Niet bij zijne kennis zijn.
Gen pas op slågen.	Nin acht op slaan.	Geen acht op geven.
Neugje oppe warscop.	Nodigje oppe brulloft.	Noodigen ter bruiloft.
Ic ben ètter Éit wèst.	Ik bin nei Oaite west.	Ik ben te Oithe geweest.
Hí hèt jéld fèllig wèsen.	Hij is jild schuldig west.	Hij is geld schuldig geweest.

Voor de onderscheidene benamingen van paarden, met betrekking tot het geslacht enz., vindt men hier, even als bij ons, de volgende namen, met uitzondering van *hångst*, dat grootendeels, zoo niet geheel, uitgestorven is, daar wij het alleen maar kennen in de woorden: *hynste-koerke*, *hynste-foer*, *hynste-rib* *hynste-krebbe*, *hynste bytling* enz.

In *Sagelterland* is

Hingst	ons	Friesch	*Hynst*,	in	het	Nederl.	*Hengst.*
Mér	»	»	*Merrie*,	»	»	»	*Merrie.*
Hångst	»	»	*Hynser*,	»	»	»	*Paard.*
Rûn	»	»	*Ruun*,	»	»	»	*Ruin.*

Straalt ons uit dit een en ander de Friesche kleur der Sagelterlandsche taal reeds helder in de oogen, uit de volgende grootere taalproeven van het Sagelterlandsche dialekt, welke wij hier nog verder bijvoegen, zal men hare Friesche gehalte niet minder gemakkelijk en zeker kunnen opmerken. De twee eerste zijn door ons uit het Friesche dialekt onzer Provincie in den anderen tongval overgebragt, waarom wij het oorspronkelijke er ook nevens gevoegd hebben, opdat de lezer zoo, door de vergelijking zelve, hierover te beter zoude kunnen oordeelen. Het derde stukje, door een' Sagelterlander zelven opgesteld, hebben wij gelaten, zoo als het ons door hem is ter hand gesteld geworden. Minder taalkundig gezag en waarde wordt er te gelijk daarom ook door ons aan toegekend. Het *Onze Vader* in het Sagelter-Friesch, hetwelk men ook, maar hoogst onnaauwkeurig, bij den Heer HOCHE aantreft, sluit alhier de rij.

TAALPROEVEN.

Sagelter-Friesch.

Di Brûne mit di Blesse oppe Thrju Reumer.

Brûne.

»Wo! bèsttû dér, Blèsse? Wélic canne di nit mór; jo sjâe so âld ût, joh! so màger, dat me âlle ribbe inne bâlg wél tèlle cûde; ân de stértbi'mboltau? dâ fiseltoppe aucnipt? det stónt er scjuw fór. Fi mân! 'tgriest mi, wan ic 'm god âncicje; ân wèt fór frâmd god rènt di ût dâ nosterge ût? Ic wét 't nit, of *Frèntjer* din lèste mèrket nit is, ân den 't fèl nej dâ lójer. Fènt! jû sunt in frèmde hânnen wésed.

Bles.

Jé, Brûne! in râre hânnen wésed. Ic ben nou trèttén jér âld; ic hèb âjensinnige bâse héfd. Op min trèddejér for fiftig tjuc'tonne to *Éstermâr* forcâpet,

Ons Friesch.

De Brune in de Bles op de Trije Romers.

Brune.

»Hoe! bist dou dat, Bleske? Wel ik koe dy net goe langer; dou sjogst er gammel uwt, jue! sa meager, dat men alle ribben wol ijnne beeulg telle kin; in de stut by 't gat oaf? fijtterlokken oafknipt? dat stiet er schean foar. Fy man! it grijst my, as ik dy goe besjean; in het rint dy moal goed ta de noasters uwt? Ik wit net, of *Freantsjer* dijn leste merk net is, in den it baaitje nei de looijer. Feint! dou hest ijn rare hânnen west.

Bles.

Ja, Brune! ijn rare hânnen west. Ik bin nou trettjen jier âd, mar ik hab nuwere bazen hân. Op mijn tredde jier for fijftig dikketonnen ta *Eastermar* for-

Sagelter-Friesch.

ben ic ètter *Wèrgâ* cémen. Mín nejebâs cwáde, ic híde en stap ût tûsend, der tou most ic ân 't gawtràfje. Det sèlge jér lérde ic so fol, dèt ic to *Weidum* den prís won. Dèt clâng dâ héle *Swètte* lâns. It wás órs so folle geruchte nit wérde; 't gelícoede sèlver, mâr ic wist nit wèt 't wás. Mín bâs, dí en grât wórd dwân kûde, gèng der lâd ûr ût; ûrâl wás et, as wi bí en hèrbèrge cémen: »Dér heje »en fluggen blès, cópmân!" »Jé, di hângst stint god op »sin béne; dèr sit en poc»cel ân!" (Ic hiede dâ órs en balg as en windhon.) »Cân 't god lópe?" »Wèt »lópe? flioge! dèt'et grin ân »blaw fór ne âgene wérth. »To *Weidum* hèth et en »prís wonnen, dèt wás »nics!" (Ic hiede dâ órs so fol as ic hogede.)

Mín orde bâs wás en ûtte stèdde; dér câm ic ín 't Gasthûs. Thrju Reumer ân it Swartewejs Tolhûs wíre

Ons Friesch.

koft, bin ik nei *Wergea* komd. Mijn nyė baas zei, ik hie in stap uwt tuwzen, derom moast ik oon 't hirddraven. Dat zelde jier leerde ik za folle, dat ik in pries ta *Weidum* woon. Dat klonk de heele *Swette* lâns. It wier oors za folle gerop net wurg; it lijkke zulver, mar ik wit net het it wier. Mijn baas, dy in goe wird dwaan koe, gong er loed oer uwt; oeral wier't, as wy by in herberge koammen: »Der habje in adig »bleske, keapman!" »Ja, it »spul stiet er op za it heart; »in der zit in puggel oon!" (Ik hie doe oors in beeulg as in wijnhoen.) »Rint it »eak wat oon?" »Wat oon»rinne? fleane! dat it jin »grien in blauw for de ea»gen wird. Ta *Weidum* het »it de pries woon, mar it lijk»ke neat!" (Ik hie doe oors za folle as ik hijsje koe.)

Mijn twade baas wier in stedman; der koam ik ijn 'tGasthuwz. Trye Romers in

Sagelter-Friesch.

dâ widste énden; mar dèt ljuwen dûrede nit lânge, wo dèt mit folle flugge séce gongt. Min bás géng fréjendej bei dâ middej al èddre ètter ne Ocse, om mit sine ljude ûr 't gawtràf-jen to bâlen, in pláts dèt er órs mit sin scorte fór, as to fóren, for sin tènnebânc stod, om en pûnd coffij to wégen. Dâ clânten bljuwen wej, an de néringe verlós hi. Bás sin jéld op, ic fát ân flèscsc. Do bi en tjoc lân-notaris, mit en ljuw as en câlf in 't herst, di wónd wás, dèt dâ hângste di wej op den éwende sochten, as hi sèlf mâr droncen as iten hide; mar mit mi cûde't trèdde hâl-we botèlje win minner líde; dèt wás en grât gat in en mânscen mâge, an scolsede al to folle; der-omme mâst ic ètter en óre bás, an dèt wás *fjûrege Wiltje*. Do jâgje, dèt dâ cjóte fânne wej flóg. As wi dér ûtte stèd ûtriden,

Ons Friesch.

't Zwarteweister Tolhuws wiern de fierste einnen; mar dat libben doerre net lang, lijk as 't mei folle mooije dingen giet. Mijn baas teag freedsmiddei al ier nei de Okse, om mei sijn ljue oer hirddravers ta praten, ijn pleats dat hy mei in schetteldoekje for, lijk als ta fóren, foar sijn teanbank stie, om in poon kofjebeane ta weagen. De mingers bleauwen wei, in de njerring teag de door uwt. Baas sijn jild op, ik fet in oerdwealsk. Doe by in tzjok lân-notaris, mei in lijf as in hjeast-keal, dy wend wier, dat de hijnzers it paad joons zochten, as hy zels it zoer hie; mar mei my koe it treddeheal flesse wijn minder lye; dat wier in great gat ijn in minske ma-ge in schalpere al ta folle; derom moast ik nei in oor baas, in dat wie *gleaune Wiltje*. Doe jeije, dat de stront fen de dijk

Sagelter-Friesch.

gâng 't so gaw, dèt dâ pórten ûs fânt sog binej bèft ètter flégen. Dâ ljûde blíde, dèt wi forbi wéren, ân dâ crémers âllerblídst. Dĕt dûrede sa lânge, dèt ic stoc màger wás ân op thrîu béne sprong, ân mín bâs sín tascejéld oppe wás. Hi hide dâ récenge nit god mâced. Wi crigeden bé rèst: ic oppe stalle ân *Wiltje-bâs* fan hûs ètter en stèds récenmèster. Wan ic wéromme sa wèt op 't fodder câm, rácede ic bi en câpmân, dér fol hângste réd; do môst ic dâ tèlstap lére; mar dèt géng as mit ûs Schôlmèster; dí mân wás nén gróte ûtrjuchter mej'e pènne, ân wèn dér en frâmd prâler in dèt lân câm mit en neije wíse fân scrjuwen, scûl di mèster in en âgenblic en Prefessor in 'tscrjuwen *wér*de. Mis was 't! nen mânsce cû dèt neije scrift lése: ân wan di Secretér en bréf fâne mèster críg, dèt 't wjuf

Ons Friesch.

fleag. As wij ta in sted uwtrieden, gong it sa hird, dat de poartten uws fen de zwang hast efternei fleagen. De ljue blijd, dat wy forby wierren, in de kreamers alderblijdst. Dit doerre sa lang, dat ik stoakmeager wier in op trye foetten sprong, in mijn baas sijn buwzjild op wier. Hy hie de rekkening net goed makke. Wy kriggen beide rest: ik oppe stâl in *Wiltje-baas* uwt fen huwz by in steds rekkenmaster. Doe ik wer sa wat opfoerre wier, rekke ik by in keapman, dy folle hijnsten ried; der moast ik de telstap leere; mar dat gong lijk as mei uwz Schoalmaster; dy man wier gin uwtrinder mei de pin, in doe er in freamd poehaan ijn 't lân koam mei in nye mode fen schruft, zoe master ijn in amery in Prefester ijn 't schrjouwen wirde. Mis wier it! nin minske koe it nye schruft lezze: in doe Siktaris

Sagelter-Friesch.	Ons Friesch.
In 't wârme bèd làg, làs di Secretér, dèt hi en cû slâgted hide mit hûnderd pûnn ongel, dà cwád hi: »so, so! dat meestert goed."	In brief krigge fen master, dat it wijf ijn 't waarm bêd lei, lies Siktaris, dat er in kou slagte hie mei hoendert poon smoor, in hy zei: »zoo, zoo! dat »meestert goed."
Dèt gâng mi nit béder: fân ne gawtràfers stap au, ân springe as dâ ácstere."	It gong my neat better: fen de hirddravers stap oaf, in springe lijk as de eksters".
Blèsce crígt en slèc mitte swípe ân tjûgt wej. In 't âncommende jér càme jû wél wér bej en oorren.	Bleske kriggit in slag mei de zwijpe in tzjogt hinne. Takommende jier komme ze wol wer by eltzjoar.

Nederlandsch.

De Bruine met de Bles op de Drie Romers.

Bruine.

»Hoe! zijt gij daar, Bles? Wel ik kon u bijna niet meer; gij ziet er zoo oudsch uit, zoo mager, dat men alle ribben wel in het lijf tellen kan; en de staart bij het gat af? en de voetharen afgeknipt? dat staat er scheef voor. Foei man! het grijst mij, als ik u goed aanzie; en welk vreemd goed loopt u uit de neusgaten? Ik weet niet, of *Franeker* uwe laatste markt niet is, en dan het vel naar den looijer. Jonge! gij zijt in zonderlinge handen geweest.

Bles.

Ja, Bruine! in rare handen geweest. Ik ben nu dertien jaar oud, maar ik heb wonderlijke meesters

gehad. In mijn derde jaar voor vijftig dukatons te *Oostermeer* verkocht, ben ik naar *Warrega* gekomen. Mijn nieuwe baas zeide, ik had een stap uit duizend, daarom moest ik harddraven leeren. Dit zelfde jaar leerde ik zoo veel, dat ik te *Weidum* den prijs won. Dit klonk de geheele *Swette* langs. Het was anders zoo veel geruchts niet waardig; het geleek zilver, maar ik weet niet wat het was. Mijn baas, die een groot woord doen konde, ging er luid over uit; overal was het, wanneer wij bij eene herberg kwamen: »Daar »heb je een aardig blesje, koopman!" »Ja, dat paard »staat op zijne beenen zoo 't behoort; en daar zit een »buik aan!" (Ik had toen anders een' buik als een haze-windhond.) »Kan het goed loopen?" »Wat loopen? »vliegen! dat het groen en blaauw voor de oogen »wordt. Te *Weidum* heeft het den prijs gewonnen, »dat was niet met al!" (Ik had er toen anders zoo veel aan als ik dragen kon.)

Mijn tweede baas was iemand uit de stad; daar kwam ik in het Gasthuis. Drie Romers en het Zwarte-wegs Tolhuis (twee herbergen) waren de verste plaatsen; doch dit leven duurde niet lang, zoo als het met vele fraaije zaken gaat. Mijn baas ging vrijdagsmiddags al vroeg naar den Os, om met zijne menschen over het harddraven te spreken, in de plaats dat hij anders met zijn schootje voor, even als te voren, voor de toonbank stond, om een pond koffij te wegen. De klanten bleven weg, en de nering ging de deur uit. De baas zijn geld op, ik vet en dartel. Toen kwam ik bij een' dikken land-notaris, met een' buik als een herfstkalf, die gewoon was, dat de paarden den weg des avonds uit zich zelven zochten,

wanneer hij zelf te veel had; maar met mij konde het derdehalve flesch minder lijden; dit maakte eene groote ledigheid in eens menschen maag en scholverde al te veel; daarom moest ik naar een' anderen baas, en deze was *vurige Wiltje.* Toen jagen, dat de drek van den weg vloog! Wanneer wij eene stad uitreden, ging het zoo snel, dat de poorten ons door het zog bijna achterna vlogen. De menschen waren blijde als wij voorbij waren, en de kramers het allerblijdst. Dit duurde zoo lang, totdat ik stok-mager was, en op drie pooten sprong, en het zakgeld van mijn' baas op was. Hij had de rekening niet goed gemaakt. Wij kregen beide rust: ik op den stal en *Wiltjebaas* uit-van-huis bij een' stads rekenmeester. Toen ik later weder wat op het voer kwam, kwam ik bij een' koopman, die veel paarden reed; toen moest ik den telgang leeren; maar dit ging mij even als onzen Schoolmeester; die man was juist geen overvlieger met de pen, en toen er een vreemde pronker in het land kwam met eene nieuwe wijze van schrijven, toen zoude meester in een oogenblik een Professor in de schrijfkunst worden. Mis was het! niemand konde dit nieuwe schrift lezen: want toen Secretaris eenen brief van meester ontving, dat zijne vrouw in het kraambed lag, las Secretaris, dat hij eene koe geslagt had met honderd pond smeer daarin, en seide: »zoo, zoo! dat mees»tert goed." Het ging mij niet beter: ik kwam van de harddraversstap af, en sprong gelijk de Eksters."

Blesje krijgt een' slag met de zweep en vertrekt. In het aanstaande jaar komen zij misschien weder weleens bij elkander.

Sagelter-Friesch.

Dí bûrstene Pogge ân di Ocse.

Wân dâ èrme dâ ríce ljude wollen fólgje, scèl him ferdârf wél gaw opslócce.

En Pogge ság én mâl ín en stic wédlân en Ocse wédjen. Hi wirt nejlic op him, om sín grutte, ân blâset sin âjen rûm fel op. Dâ frégede hí sin bérdene, of hi nou al grâtter wás as dí Ocse. Dâ cwiden fân nâ. Nou sètte hi sín fèl mit al sín mâcht noch mâr ût, ân frégede him noch énsen, wèl di grâtste wás. Jû cwiden wéromme: dí Ocse. Op 't leste gans ân gâr râsjend, ân wil dat hi noch blâset, bârst hi, ân lág so mit sín torítene fèl op dâ grêd.

Ons Friesch.

De barste Kikkert in de Okse.

Az de earme rijkke ljue woll'folgje, sil har 't foardear wol gauw ijnswolgje.

In Kikkert seag ris ijn in stik weidlân in Okse weidjen. Hy wirt nijdig op him, om sijn grultens, in blaast sijn eigen roem fel op. Doe freege hy sijn bern, of hy nou jiette al grutter wier az de Okse.. Dizze seine fen nee. Nou sette hy sijn huwd mei alle mannemacht nog meer uut, in freege har jiette reis, wa't grutste wier. Jae seiene wer: de Okse. Op it lest hiel in al rasen, wijlst hy jiette blaast, wat hy kin, barst hy, in laai sa mei sijn schoerde huwd op de greide.

Nederlandsch.

De gebarsten Kikvorsch en de Os.

Wanneer de armen de rijke lieden willen navolgen, dan slokt het verderf hen spoedig in.

Een Kikvorsch zag eens in een weidland een Os grazen. Hij werd nijdig op hem, omdat hij zoo groot was, en begon zijn eigen ruim vel op te blazen. Toen vroeg hij zijne kinderen, of hij nu niet grooter dan de Os was. Zij antwoordden: neen. Nu zette hij zijn' huid met al zijne magt noch meer uit, en vroeg hun nog eens, wie de grootste was. Zij zeiden wederom: de Os. Ten laatste geheel en al razend, en terwijl hij zich nog opblaast, barst hij, en lag daar met zijn gebarsten vel op de weide.

Anekdote.

En spitsbouwe to Londen iin 'n hoes, weer kenkeldereij waas, saag, det en kaarl demante knoope iin siin roak hiede. Hie noam en saoks oet siin tasce un sneed den vornemen Heer dao knoape, dao hie iin siin roak hiede, der ou. Die rike heer wude det toe dao rjuchte tiid wiis, un merkte dao dewerei, loek kittig ook siin saoks oette taske un sneed den gauwdeiw en ohr ou. »Ho! het!" roep die verwoendede; »en orh! deer heije joe knoape weer." »Goed," kwaad die Heer, »deer hestoe ook dien ohr weer."

Het Onze Vader *in het Sagelter-Friesch.*

Bâbe ûse, dèr dû bist in dâ hémel! gehilged is dín nâme, to ûs come dín ríc; dín wille gescjowe inne hémel ân óc oppe ierde; ûs dejlice brâd réc ûs dejling; ân ferréc ûs úse scélden as óc wi ferréce ûse scéldnere, ân fér ûs nit in fersècinge, man erlós ûs fân dèt éwele, amen.

Wanneer de deskundige op deze Taalproeven en brokken het oog werpt, zal hij gewis overal het Friesche grondwerk in dit dialekt ontwaren. Hij zal, ja, wel veel verloop en meer en meer toenadering tot en vermenging met het Plat- of Nederduitsch ontdekken; doch in stede van zich daarover te verwonderen, zal hij er zich veel meer over moeten verbazen, dat zulk eene kleine bevolking in dagelijksche aanraking met buren, die het Platduitsch spreken, nog zoo veel van de taal harer vaderen heeft kunnen bewaren. Het Oud-Friesche dialekt, hetgene men in de Broekmer brieven en het Asegaboek aantreft, komt natuurlijk, als nabuur-dialekt, het naaste met dat van *Sagelterland* overeen, en daarmede moet dit het eerst vergeleken worden. Ons Wester-Lauwersch dialekt was toch van de vroegste tijden af, zoo als de Friesche wetten, daarin geschreven, leeren, anders gewijzigd, en is in het tijdsverloop door aanroering van het vreemde er nog verder van verwijderd geworden. Opmerkelijk is het nog, dat ook de Sagelter-Friezen hunne *Schibbolets* even als wij bezitten, en deze aan de vreemdelingen, om zich in het uitspreken daarvan te oefenen, opgeven. Zoo gaf een dezer Friezen, die ons naar *Frysoythe* reed, aan ons als zoodanig een, dat wij niet zouden kunnen uitspreken, op: *njûgen ân njûgentig*, *negen en negentig*. Deze had men voorheen ook in ons *Friesland*. Dezulke waren: *hurd read reekt rjirre lierre*, d.i. hard rood gerookt rookvleesch eener jonge koe; *fjouwer lotte kleare ljippe-aaien, op uus fenne-herne yn ien nest*, vier beproefde, zuivere, kievits-eijeren op den hoek van onze fenne (stuk weidlands) in één nest; *der is*

nin Clurk sa krol as dij Claarcampster krolhérede (crolhierige) Clurc. Here! alle Clurken is hij ta crol, daar is geen geestelijke zoo luimig (koppig) als de krulharige Klaarkampster geestelijke. Heere! allen geestelijken is hij te luimig. Verder nog: *de Blijër grutte brijklok, de Farwerter grutte mangelstok*, de groote brijklok van *Blija*, de groote mangelstok van *Ferwerd; trije stringen grutte, hurd-reade bloet-kralen*, drie strengen groote, hoog roode bloedcoralen; *njuegen in njuegentig*, of *acht in tachtig, boere-schytkretten*, negen en negentig, of acht en tachtig, mist-schuif-karren der boeren.

Onze Sagelter-Fries was er niet weinig over verwonderd, dat wij zijn *njûgen ân njûgentig* zoo goed konden uitspreken, daar hij met ons *Friesland* en deszelfs dialekt niet bekend was, maar het zeer wel wist, dat zijne Duitsche naburen hiertoe geheel buiten staat waren.

Dan laat ons hier een einde aan deze onze berigten over de Friesche dialekts-eigenaardigheden maken. Nu volge de korte schets der spraakleer en de lijst van Sagelter-Friesche woorden, door ons in het landtje zelf opgemaakt. Ons werk is, dit weten wij, slechts stukwerk: wij gaven wat wij konden. Laat anderen er nu de gapingen van aanvullen, en het gebrekkige verbeteren.

Sagelterlandsche Taal.

1. De taal van het *Sagelterland* is, wat den grondvorm en hare innerlijke zamenstelling betreft, eene en dezelfde met de Friesche. Alleenlijk onderscheidt zij zich van het Friesch door eene eenigzins andere uitspraak van sommige woorden, en bevat mede woorden, welke wij in de thans gesproken wordende Friesche taal niet meer gebruiken, doch in de oudere schrijftaal alsnog voorhanden zijn. Wij hebben gemeend, hier, in het kort, de taalregels met eene, door ons gevormde, spelling met onze toonteekening te moeten geven, om deskundigen in de gelegenheid te stellen, haar te beter te beoordeelen.

2. Zij heeft de volgende twintig letters:
a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, l, m, n, o, p, r, s, t, u, w.

3. Daar wij de uitspraak uit den mond der bewoners hebben opgenomen, en zij in schrift nergens gevonden wordt, zoo zullen wij hier de waarde harer letteren, in verband met de haar verwante talen, naar ons gevoelen, opgeven. Uit dit verband nu blijkt, dat zij ten aanzien der klinkers, wijzigingen in dezelve heeft, zoodat men die dan hard, dan zacht, dan vol, dan scherp hoort.

4. A is dus de harde a in: *acht*, acht; *afgrund*, afgrond; *almugend*, almogend; *amer*, emmer; *aple*, appel; *angelát*, aangezigt; *arte*, erwten; *askia*, eischen; *axle*, schouder.

De holle *â* vindt men in: *âindom*, eigendom; *âmme*, adem; *bâm*, boom; *dâl*, dorschvloer; *dwâne*, doen; *gâbel*, vork om mede te eten; spreek: *aojendom*, *aomme*, *baom*, *daol*, *dwaone*, *gaobel*.

De scherpe *à* is in: *àra*, ploegen; *àpàle*, bakens; *dàd*, dood; spreek: *æere*, *æpæele*, *dæed*. — De lange *á*, hebben wij door dit teeken ' uitgedrukt.

5. De korte *e* vindt men in: *rípele*, vlasroepel; *stèlpe*, deksel. — De lange *é* in: *lécia*, laken, misprijzen; *cése*, kies; *récenia*, rekenen; *réscâp*, gereedschap; spreek: *leekje*, *keese*, *reekenje*, *reeschaop*. — De scherpe *è* in: *scèrp*, scherp; *rèsta*, rusten; *règge*, rug; spreek: *scærp*, *ræste*, *rægge*.

6. De *i* is kort of lang. De korte *i* vindt men in: *isc*, een bebouwde akker; *ingâng*, ingang; *middej*, middag. — De lange *í* in: *mín*, mijn; *lín*, lijn; *míge*, pis; *síle*, zeel. Somtijds wordt de *i*, achter een' klinker gevoegd, als *j* uitgesproken; zoo als: *dei*, dag; *wei*, weg; *nei*, naar. Doch wij gelooven beter te doen, deze *i* door de verlengde *i* (*j*) uit te drukken, om meerdere duidelijkheid en onderscheiding te hebben. In het begin der woorden, als zij voor eenen zachten klinker komt, hebben wij de *i* ook als *j* geschreven; b. v. in *jeld*, geld; *jélhejd*, geelheid; *junt*, ginds; *jégel*, tandvleesch; *jersen*, gisteren; *jír*, jaar; *bejérja*, begeeren; *rjume*, riem; *fljóga*, vliegen.

7. *O* is onze o in: *onnuts*, onnut; *opríscia*, op

staan; *ocse*, os; *ordel*, oordeel, vonnis. — De lange *ô* vindt men in: *nôse*, neus; *nôdwice*, noodweek; *lôghe*, dorp. — De diepe, naar *a* overhellende *ô* vindt men in: *slôg*, sloeg; *slôjen*, geslagen; *sông*, zong; *môlce*, melk.

8. *U* is kort in: *lucht*, lucht; *rjuchta*, regten; *wurgia*, wurgen; *ulc*, bunzing. — Daarentegen is *ú* lang in: *búterste*, buitenste *súdic*, zuidelijk. — De *ú* gebruiken wij voor de klank *oe* in 't Nederlandsch, als: *hús*, huis; *úse*, onze; *út*, uit; *úrweldigja*, overweldigen. Zij wordt als *o* uitgesproken in *tunge*, tong; *munte*, munten.

9. De *ij* is bij ons niets anders dan de lange *í*, en wordt door ons niet dan in vreemde woorden gebruikt.

10. Ten aanzien der medeklinkers valt hier op te merken. De *c* gebruiken wij overal, waar men dezelve in andere talen vindt; zoo ook voor de *k*.

De *f* ook voor de Nederlandsche *v*: b. v. *fán*, van; *frjond* en *fjond*, vriend; *fjând*, vijand.

Overal waar wij in andere talen de zachte *g* vinden, gebruiken wij in deze taal de *j*.

Somtijds aspireren wij de letter door de *h*, om meerderen nadruk aan de woorden te geven.

Voor de *qu* gebruiken wij *cw*.

Wij schrijven de *r* ook in die woorden, waarin zij in de uitspraak niet gehoord wordt, om hierdoor het radicaal van het woord beter te bewaren; zoo als: *bèrden*, kind; *mèrden*, morgen; spreek: *beeden*, *mieeden*. — Deze *r* zetten wij cursijf.

Wij hebben gemeend aan de *s* genoeg te hebben, en het is daarom dat wij de *z* er uitgelaten hebben.

De *w* gebruiken wij als in de andere talen. Alleen hebben wij begrepen, deze letter mede in de plaats van *uw* te mogen gebruiken, omdat de *u* hier niet anders dan welluidendheidshalve en om den toon der *w* aan te geven is bijgevoegd. Zoo schrijven wij *éw*, eeuw; *náw*, naauw.

Voor de *x* schrijven wij *cs*, — voor *sch* en *sk* schrijven wij *sc*.

De *a* heeft dus in onze schrijfwijze vier toonen:

a, a; *â*, ao; *à*, æe en *á*, aa.

De *e* drie:

e, e; *é*, ee en *è*, æ.

De *i* twee:

i, i en *í*, ie of ii.

De *o* vier:

o, o; *ô*, oo; *ö*, ou en *ò*, oe.

De *u* drie:

u, u; *û*, uu en *ú*, oe.

I. NAAMWOORDEN.

11. Deze zijn mannelijk, vrouwelijk en onzijdig. Men kent haar aan het lidwoord, dat er voorgaat, hetwelk in het mannelijk *dí*, in 't vrouwelijke *de* en in het onzijdig geslacht *dèt* is; b. v. *dí cèrel*, de man; *de tunge*, de tong; *dèt âr*, het oor.

12. Wat hare verbuigingen betreft, deze zijn bijna gelijk als in het Nederlandsch, en ondergaan geene veranderingen. Enkele hebben eenen tweeden naamval op *e*, anderen op *s*. — De meervouds-eindigingen zijn allen op *en*, uitgezonderd die woorden, welke eene *e* of *s* in den tweeden naamval enkelvoud hebben.

Tot buigingsvoorbeelden kunnen dienen: *cèrel*, man; *tunge*, tong; *wjûf*, vrouw.

ENKELVOUD.

	Manl.	Vrouwl.	Onz.
1 n.val.	di cèrel,	de tunge,	dèt wjûf.
2 ——	fân dâ cèrle,	fân dâ tunge,	fân dèt wjûf of wjûfs.
3 ——	ân dâ cèrle,	ân dâ tunge,	ân dèt wjûf.
4 ——	den cèrle,	de tunge,	dèt wjûf.

MEERVOUD.

1 ——	dâ cèrle,	dâ tungen,	dâ wjûwe.
2 ——	fân dâ cèrle,	fân dâ tungen,	fân dâ wûjwe.
3 ——	ân dâ cèrle,	ân dâ tungen,	ân dâ wjûwe.
4 ——	dâ cèrle,	dâ tungen,	dâ wjûwe.

13. Sommige woorden worden in het meervoud zamengetrokken, zoo als: *cèrel*, man, meervoud *cèrle*; *wâpen*, wapen, *wâpne*. — Die op eenen harden medeklinker, achter eenen korten klinker, verdubbelen de sluitings-medeklinker, als: *dam*, dam; mv. *damme*; *fûl*, veel, mv. *fûlle*; *lâm*, lam, mv. *lâmme*; *ram*, ram, mv. *ramme*; *roc*, rok, mv. *rocce*. — Den woorden *dej*, dag, en *wej*, weg, wordt in den tweeden naamval enkelvoud eene *s* toegevoegd; maar in het meervoud verandert *j* tot *g*, als: *dége*, dagen; *wége*, wegen. Maar *nejl*, nagel, heeft *nejle*, nagels.

II. BIJVOEGELIJKE NAAMWOORDEN.

14. zijn bepaalde of onbepaalde, en worden allen gelijk verbogen. Zij hebben drie graden: den stelligen, vergelijkenden en overtreffenden trap.

ENKELVOUD.

Eerste Graad.

	Manl.	Vrouwl.	Onz.
1 n.val.	di gòde,	de gòde,	dèt gòde.
2 ——	fân dâ gòde,	fân dâ gòde,	fán dâ gòde.
3 ——	ân dâ gòde,	ân dâ gòde,	ân dâ gòde.
4 ——	da gòde,	de gòde,	dèt gòde.

MEERVOUD.

dâ gòde.
fân dâ gòde.
ân dâ gòde.
dâ gòde.

De deelwoorden worden gelijk de bijvoegelijke naamwoorden verbogen.

Tweede Graad.

De vergelijkende trap wordt regelmatig, door *er*, *ere*, achter de drie geslachten te voegen, gemaakt, als: *grât*, *grâter*, *grâtere*, b. v. *grâter mân*, grooter man; *grâtere hând*, grootere hand; *grâter bèrden*, grooter kind, en als de eerste graad verbogen.

Derde Graad.

De overtreffende trap wordt door bijvoeging van *st* of *ste* gemaakt, en mede gelijk de eerste verbogen: b. v. *grâtste mân*, *grâtste hânne*, *grâtst bérden*; *sib*, na verwant; *allersibst*; *âld*, *âldste*.

III. VOORNAAMWOORDEN.

15. Deze zijn:

a. Persoonlijke.

ENKELVOUD.

	1 Pers.	2 pers.	3 pers. Manl.	Vrouwl.	Onz.
1 nval.	ic,	dû,	hi,	hjû,	hit.
2 ——	mín,	dín,	sín,	híre,	sín.
3 ——	mí,	dû,	him,	hír,	him.
4 ——	mí,	dí,	him,	hír,	hit.

MEERVOUD.

1 ——	wi,	jû,	hjû.
2 ——	ûse,	jûwe,	híre.
3 ——	ûs,	jû,	híre.
4 ——	ûs,	jû,	hjû.

b. Bezittelijke.

Enkv. 1 pers. *mín*, mijn; 2 pers. *dín*, uwes; 3 pers. Onz. en Manl. *sín*, zijn; 3 pers. Vrouwl. *híre*, haar. — Meerv. 1 en 4 pers. *ûse*, onze; 2 pers. *jûwe*, uwe; 3 pers. *híre*, hare. Tot voorbeeld diene: *sín*, zijn.

Manl., Vrouwl. en Onzijd.

Enkelv. 1 n.val. sín.

	2 n.val.	fân sine.
	3 ——	ân sine.
Meerv.	4 ——	sine.

c. Terugwijzende en vragende.

ENKELVOUD.

1 n.val.	hwèt,	wat.
2 ——	hwèls,	van wien.
3 ——	hwèl,	aan wien.
4 ——	hwèt,	wat.

d. Bepalende.

ENKELVOUD.

	Manl.	Vrouwl.	Onz.
1 n.val.	di,	de	dèt.
2 ——	fân dâ,		fân dèt.
3 ——	ân dâ,		ân dèt.
4 ——	dâ,		dèt.

MEERVOUD. (In alle geslachten.)

1 n.val.	dâ.
2 ——	fân dâ.
3 ——	ân dâ.
4 ——	dâ.

Het andere bepalende voornaamwoord, hetwelk met ons *deze*, *dit* overeenkomt, vindt men in deze naamvallen:

ENKELVOUD.

	Manl.	Vrouwl.	Onz.
1 n.val.	dusse,	dusse,	dit,

	Manl. Vrouwl.	Onz.
2 n. val.	fan dusse,	fan dit.
3 ——	an dussen,	an dit.
4 ——	dussen,	dit.

MEERVOUD.	1 pers.	dusse.
	2 ——	fan dusse.
	3 ——	an dusse.
	4 ——	dusse.

e. *Onbepalende.*

zijn *manich*, menig; *ál*, alles, al; *nén*, geen; *fill*, veel; *other*, de andere, het tweede. Deze worden gelijk de bijvoegelijke naamwoorden verbogen.

16. De Telwoorden zijn:

1. *Tellende.*	2. *Orde gevende.*
én	de fàrnste, érste.
twà.	dèt ôrde, twàde.
thrjû.	—thrèdde.
fjôwer.	—fjôrde.
fif.	—fifte.
sècs.	—sècste.
sógen.	—sogende.
achte.	—achtste.
njûgen.	—njûgende.
tjàn.	—tjànde.
alwen.	—alfte.
twelif.	—twelifte.
thrèttin.	—threttinste.
fjôwertin.	—fjôwertinste.
fiftin.	—fiftinste.
sècstin.	—sècstinste.

sogentín.	dèt sogentínste.
achtín.	—achtínste.
njûgentín.	—njûgentínste.
twintich.	—twintichste.
én and twintich.	—én and twintichste.
trítich.	—trítichste.
fjôwertich.	—fjôwertichste.
fiftich.	—fiftichste.
sècstich.	—sècstichste.
sogentich.	—sogentichste.
tachentich.	—tachtichste.
njûgentich.	—njûgentichste.
hûndred.	—hûndredste.
dûsend.	—dûsendste.

De twee eersten worden aldus verbogen:

	Manl.	Vrouwl.	Onz.
1 n.val.	én,	éne,	éne.
2 ——	éne,	éne,	éne.
3 ——	ân dà éne,	ân dà éne,	ân dèt éne.
4 ——	én,	éne,	éne.

Manl. Vrouwl. Onz.

twà.
twéne.
ân twéne.
twén.

Thré, *thrjû*, drie, wordt niet vervoegd. — Verder heeft men *éns*, eenmaal; *twía*, tweemaal; *thrja*, driemaal; *fjôwermaal*, viermaal enz.

WERKWOORDEN.

17. De verdeeling van dezelve geschiedt het best in twee hoofdsoorten: de opene en geslotene. De eerste eindigt in den onv. tijd, van de aantoonende wijs op *de* of *te*; in het lijdend deelwoord op *d* of *t*. De tweede blijft een-lettergrepig in den onvolm. tijd en eindigt, even als in het Friesch, op de karakterletter van het werkwoord, en in het lijdend deelwoord op *en*.

De opene heeft drie klassen, van welke de eerste in den onvolm. tijd *ade* en in het lijdend deelwoord *ad* heeft; de tweede *de* of *te* en in het lijdend deelw. *d* of *t*; de derde dezelfde uitgangen met eene klinker-verandering in de hoofdlettergreep.

De geslotene heeft zes klassen, naar de klankverandering in den onvolm. tijd; — maar daar drie van deze in het meerv. van den onv. tijd der aant. wijs en in den onv. tijd der aanvoegende wijs dezelfde klinkerverandering behouden, die zij in het enkelvoud van den onvolm. tijd hebben; de drie andere daarentegen in het meerv. van den onvolm. tijd en in den onvolm. tijd van de aanv. wijs eene nieuwe klinker-verandering aannemen, — zoo worden deze, naar hunne onderlinge overeenstemming, het best in twee afdeelingen verdeeld: hierdoor komen de klassen, die zich het meest gelijk zijn, digter bij elkander.

De eerste van deze zes klassen heeft in den onvolm. tijd *e*, de tweede *i*, de derde de lange *ó*, de vierde de korte *a*, die met *u* verwisselt, de vijfde de lange *é*, die met *i* verwisselt, en de zesde de lange *á*, die in het meerv. en in den onvolm. tijd der aanv. wijs somtijds tot *e* overgaat.

Deze werkwoorden hebben geene lijdende vormen; zij moeten door het hulp-werkwoord omschreven worden.

Zij hebben vier wijzen: de onbepaalde, aantoonende, gebiedende en aanvoegende wijs, met twee tijden in de tweede en vierde, en een in de derde wijze. — Zij hebben ook, door *to* bij het handelend deelwoord (of wil men liever, bij de onbepaalde wijze) te voegen, eene afzonderlijke onbepaalde wijs, zoodat hunne zamenstelling geheel en al met die der Friesche taal overeenkomt.

18. Deze negen klassen ziet men in de volgende voorbeelden.

a. Opene Hoofdsoort.

	Teg. tijd,	Onv. tijd,	Onbep. wijs.
1 klasse,	mâcie,	mâcade,	mâcia.
2 ——	hére,	hérde,	héra.
3 ——	wèrce,	wrochte,	wèrca.

b. Geslotene Hoofdsoort.

1. Met doorgezette klankverandering.

1 ——	réce	rèc, réce,	réca.
2 ——	léte,	lit, lite,	léta.
3 ——	fére,	fór, fóre,	féra.

2. Met wisselende klankverandering.

4 ——	finde,	fând, funde,	finda.
5 ——	driwe,	dréf, dréwe,	driwa.
6 ——	bjâde,	bâd, béde,	bjâda.

Tot vervoegings-voorbeelden voor al de drie regelmatige klassen van deze hoofdsoort zullen dienen: *mácia*, maken; *léra*, leeren; *brânga*, brengen.

	1 klasse,	2 klasse,	3 klasse.
	Onbepaalde wijs.		
Teg. tijd,	mâcia,	léra,	brânga.
Meer stellig,	to mâcien,	léren,	brângen.
	Deelwoorden.		
Handel.	mâciande,	lérande,	brângande.
Lijdend,	mâcad,	lérad,	brângen.

Aantoonende wijs.

Tegenwoordige tijd.

ENKELVOUD.

1 pers.	ic mâcie,	lére,	brâng.
2 ——	dû mâcest,	lérst,	brângst.
3 ——	hi mâceth,	lért,	brângt.

MEERVOUD.

wi, i, hjâ mâciath, lérath, brângath.

Onvolmaakte tijd.

ENKELVOUD.

1 pers.	ic mâcade,	lérde,	brocht.
2 ——	dû mâcadest,	lérdest,	brochtst.
3 ——	hi mâcade,	lérde,	brochte.

MEERVOUD.

wi, i, hjâ mâcaden, lérden, brochten.

Aanvoegende wijs.

Tegenwoordige tijd.

ENKELVOUD.

1 pers.	dèt ic mâcie,	lére,	brânge.
2 ——	dèt dû mâceast,	lérest,	brângst.
3 ——	dèt hí mâcet,	lére,	brângt.

MEERVOUD.

dèt wí, í, hjâ mâcien,	léren,	brângen.

Onvolmaakte tijd.

ENKELVOUD.

1 pers.	dèt ic mâcade,	lérde,	brochte.
2 ——	— dû mâcadest,	lérdest,	brochtest.
3 ——	— hí mâcade,	lérde,	brochte.

MEERVOUD.

dèt wí, í, hjâ mâcaden,	lérden,	brochten.

Gebiedende wijs.

2 pers.	mâce,	lér,	brâng.

De Geslotene Hoofdsoort.

Tot vervoegings-voorbeelden kunnen dienen: *réca*, geven; *léta*, laten; *féra*, varen; *finda*, vinden, *scríwa*, schrijven, en *bjâde*, bieden.

Onbepaalde wijs.

Tegenwoordige tijd.

1 kl.	2 kl.	3 kl.	4 kl.	5 kl.	6 kl.
réca,	léta,	féra,	finda,	scríwa,	bjâda.

Meer stellig.

to récen, léten, féren, finden, scríwen, bjåden.

Deelwoorden.

Handelende.

récande, létande, férande, findande, scríwande, bjådande.

Lijdende.

récen, léten, féren, funden, scríwen, béden.

Aantoonende wijs.

Tegenwoordige tijd.

ENKELVOUD.

1 pers.	ic réce,	léte,	fére,	finde,	scríwe,	bjåde.
2 ——	du récst,	létst,	férst,	findst,	scrífst,	bjûtst.
3 ——	hí réct,	lét,	fért,	findt,	scríft,	bjût.

MEERVOUD.

wi, i, hjå récen, léten, féren, finden, scríwen, bjåden.

Onvolmaakte tijd.

ENKELVOUD.

rèc,	lit,	fór,	fånd,	scréf,	båd.
rècst,	litst,	fórst,	fåndst,	scréfst,	bådst.
rèct,	lit,	fórt,	fåndt,	scréf,	båd.

MEERVOUD.

rèccen, litten, fóren, fånden, scréwen, båden.

Aanvoegende wijs.

ENKELVOUD.

dèt ic réce, lètte, fére, finde, scriwe, bjâde.
— dû réctst, lèttest, férest, findest, scriwest, bjâdest.
— hí récet, lètte, féret, findet, scriwet, bjâde.

MEERVOUD.

— récen, lètten, féren, finden, scriwen, bjâden.

Onvolmaakte tijd.

ENKELVOUD.

dèt ic rècce, lite, fóre, fânde, scréwe, bâde.
— dû rèccest, litest, fórest, fândest, scréwest, bâdest.
— hí rèccet, litet, fóret, fândet, scréwet, bâdet.

MEERVOUD.

— rèccen, litten, fóren, fânden, scréwen, bâden.

Gebiedende wijs.

réc, lit, fár, find, scrif, bjûd.

Vervoeging van de Hulp-werkwoorden.

Het tot de 2e klasse, 1e hoofdsoort behoorende hulpwerkwoord *hèbba*, hebben.

Onbep. wijs.		*Onvolmaakte tijd.*
Teg. tijd,	hèbba.	Enkv. ic híde, hídst, híd.
Meer stellig,	to hèbben.	Meerv. wí, i, hja héden.

Deelwoorden.		*Aanvoegende wijs.*
Handelend,	hèbbende.	Enkv. dèt ic hèbbe.
Lijdend,	héwed.	Meerv. dèt wí hèbben.

Aant. wijs.		*Onvolm. tijd.*
Teg. tijd,	ic hèbbe.	Enkv. dèt ic hi'de.
	dû hèst.	Meerv. dèt wi hi'den.
	hi' hèt.	*Gebiedende wijs.*
wi', i,	hjà hèbben.	hèf.

Het tot de 1e klasse, 2e hoofdsoort behoorende hulpwerkwoord *wésa*, zijn.

Onbepaalde wijs.

Teg. tijd,	wésa.	Deelw. hand.	wésende.
Meer stellig,	to wésen.	—— lijdend,	wésen.

Aantoonende wijs.

Teg. tijd, Enkv.	ic ben.	Onvolm. tijd, Enkv.	ic was.
	dû bèst.		dû wérst.
	hi' is.		hi' was.
Meerv.	wi', i, hjà sind.	Meerv.	wi', i, hjà wéren.

Aanvoegende wijs.

Teg. tijd, Enkv.	dèt ic ben.	Onv. tijd, Enkv.	dèt ic wére.
	— dû bèst.		dèt dû wérest.
	— hi' sé.		dèt hi' wére.
Meerv.	dèt wi', i, hjà send.	Meerv.	dèt wi', i, hjà wéren.

Gebiedende wijs.

Enkelvoud, wès. Meervoud, send.

Het tot de 4e klasse, 2e hoofdsoort behoorende hulpwerkwoord *wûrda*, (spreek *woedde*) worden.

Onbepaalde wijs.

Teg. tijd,	wûrda.	Deelw. handel.	wûrdende.
Meer stell.	to wûrden.	—— lijdend,	wûrden.

Aantoonende wijs.

Teg. tijd,	ic wérde.	Onvolm. tijd,	ic wurd.
	wérdst.		wurdst.
	wérdt.		wurdt.
Meer stell.	wérden.	Meervoud.	wurden.

Aanvoegende wijs.

Teg. tijd,	dèt ic wérde.	Onvolm. tijd,	dèt ic wurde.

Gebiedende wijs.

2 pers. wûrd.

Het tot de 3e klasse, 1e hoofdsoort behoorende hulpwerkwoord *scéla*, zullen.

Onbepaalde wijs.

Teg. tijd,	scéla,	Deelw. handel.	scélande.

Aantoonende wijs.

Teg. tijd,	ic scèl.	Onvolm. tijd,	ic scol.
	scèlst.	Meervoud,	scolen.
	scèl.		
Meervoud,	scélen.		

Aanvoegende wijs.

Teg. tijd,	dèt ic scèlle.	Onvolm. tijd,	dèt ic scole.
Meer stell,	dèt wi scélen.	Meervoud,	dèt wi scolen.

Vervoeging van de Werkwoorden door omschrijving.

De hulp-werkwoorden zijn deze vier: *hèbba*, *wésa*, *wûrda* en *scéla*. Door deze bij de lijdende deelwoorden van andere werkwoorden te voegen, krijgt men de tijdsbepalingen, welke wij alhier in de werkwoorden hebben overgeslagen. Hier zullen wij thans opgeven, welke tijdsbepaling zij, bij andere werkwoorden gevoegd, uitdrukken, en, hoe zij bij dezelve gevoegd worden.

Hèbba wordt bij het lijdend deelwoord gevoegd, en drukt als zoodanig den volmaakten en meer dan volmaakten tijd uit, zoo als:

Aantoonende wijs.

Volm. tijd,	hí het rûnnen,	hij heeft geloopen.
M. d. volm. tijd.,	hí híde sjåen,	hij had gezien.

Aanvoegende wijs.

Volm. tijd, dèt ic hèbbe swéren, dat ik gezworen hebbe.
M. d. volm. tijd, dèt hí híde benåmed, dat hij benoemd hadde.

Wésa drukt den volmaakten en meer dan volmaakten tijd van vele niet werkende werkwoorden uit, zoo als:

Aantoonende wijs.

Volm. tijd,	is cûmen,	is gekomen.
M. d. volm. tijd,	was cûmen,	was gekomen.

Onbepaalde wijs.

wésa cûmen, gekomen zijn.

Hebba en *wésa* worden beide met *hèbba* aangevuld; b. v. *hèbbe héwed*, gehad hebben; *hèbba wésen* geweest hebben.

Würda drukt den teg. en onv. tijd uit; b. v.:

wérde funden,	wordt gevonden.
wûrd funden,	werd gevonden.

Scéla wordt bij de onbepaalde wijs gevoegd, en drukt als zoodanig den toekomenden en volmaakt toekomenden tijd uit.

Toek. tijd,	scèl cûma,	zal komen.
Volm. toek. tijd,	scòl héra,	zoude hooren.

Als men een' eigenen toekomenden tijd wil hebben, dan zal deze moeten zijn: *scèl würde funden*, zal gevonden worden, of *scèl wése funden*, zal zijn gevonden.

Ook andere werkwoorden kunnen als hulp-werkwoorden gebruikt worden; inzonderheid *müga*, mogen, kunnen. Doch daar dit met hetgene in andere verwante talen in gebruik is overeenstemt, zal het niet noodig zijn hierover breeder uit te weiden.

Woordenlijst.

A.

Ãc, ook.
âchapple, oogappel.
âchhíer, oogharen.
âchlid, ooglid.
âchwit, het wit van 't oog.
acht, acht.
achtende, achtste.
achtende hâlwe, zeven en een half.
achtíne, achttien.
achtínste, achttiende.
áclic, akelig.
áclíchéd, akeligheid.
àcse, bijl.
acsle, schouder.
àddre, aderen.
âdebar, ooijevaar.
âdelcer, edelman.
âdeldom, adel.
âge, oog.
âgenblic, oogenblik.
âgenebrun, wenkbraauw.
àgentlic, eigenlijk.
âi, een ei.
âin, eigen.
âindom, eigendom.
àl, aal, paling.
àlc en én, een ieder, ieder een.
àlce, ieders.
âld, oud.
âldèr, aldaar.
âldre, oudere.
âldste, oudste.
àlefuce, aalfuik.
àlensoppe, aalsoep, palingsoep.
alfte, elfde.

algemén, algemeen.
allebé, beide, alle beide.
allerwégene, allerwegen, (allenthalve.
âlmacht, almagt.
âlmachtige, almagtige.
almûgend, alvermogend.
âlter, altaar.
âlterlèccene, altaarkleeden.
altide, immer, te allen (tijde.
alwen, elf.
alwiër, wederom.
âmbacht, bedrijf, bedie- (ning.
âmbold, aanbeeld.
âmer, emmer.
âmerbénde, ijzeren em- (merhoepen.
amme, adem.
an, aan.
anbédeth, aangebeden.
anbédja, aanbidden.
ânbrânga, aanbrengen.
ânbrângen, aangebragt.
ancle, enkele, eenige; (de enkel.
âncemèmme, overgroot- (moeder.
ânderd, geantwoord.
ândertja, antwoorden.
ânfânga, beginnen.
ânfângen, begonnen.
ânfâtja, aanvatten, aan- (pakken.
ânfâted, aangevat.
ânfira, aanvoeren.
anfired, aangevoerd.
ânfirer, aanvoerder.
angelât, aangezigt, gelaat.
ângst, angst, vrees.
ânlînd, aangeleund.
ânlínja, ergens tegen (leunen.
ânsètte bone, ingelegde (snijboonen.
ânsètte côl, zuurkool.
ânsjân, aanzien, achting.
ânsjâna, beschouwen, aan- (zien.
ânsprèca, aanspreken.
ânspréca, bezoeken.
ânsprèccen, aangesproken.
ânsprèccere, bezoeker, (aanspreker.
ânter, eenjarig rund.
àpàle, waterbakens.
aple, appel.
âr, oor.
àr, eerder, vroeger.
àra, eeren.
ârbéjdja, arbeiden.
ârbédere, arbeider, werk- (man.

ârcljûwene, oorkloving.
àrde, (spreek *æede*) aarde.
àred, geëerd.
ârhèl, anderhalf, 1½.
àrfscop, erfenis.
ârig, bezitting.
ârirsen, oorijzer.
ârlappe, oorlel, oorlap.
àrm, arm, (pauper).
àrme, armen, (brachia).
ârringe, oorring.
ârs, anders.
àrs, de aars.
àrscnôce, aarsknoop.
ârséce, oorzaak.
àrslûper, hagedis.
àrte, erwten.
àsce, asch.
àscedej, aschdag.
áscja, eischen.
áscere, eischer.
aste, het oosten.
àtter, naar, achter.
àttercûmelinga, nakome-(lingen.
àtterléte, nalatenschap.
àtterléten, nagelaten.
awcljûwa, afklimmen.
àwende, avond.
awgrund, afgrond.
awleugenja, afzweren, ver-(zweren.
awleugened, afgezworen, (verzworen.
awlûca, aftrekken.
awclûced, afgetrokken.
awmàne, *awmjûne*, af-(maaijen.
awmàned, afgemaaid.
awmàled, afgeschilderd.
awmálja, afschilderen.
awmatta, afmatten, ver-(moeijen.
awmatted, afgemat.
awmjûnd, afgemaaid.
awrîta, afscheuren.
awrîten, afgescheurd.
awrjucht, afgerigt.
awrjuchta, afrigten.
awscawja, afschaven.
awscáwed, afgeschaafd.
awscéda, afscheiden.
awsciëd, afscheid.
awsondered, afgezonderd.
awsonderja, afzonderen.

B.

Båbe, vader.
båca, bakken.
bacsténe, gebakken steen.
båd, bevel.
båden, geboden.
bål, de bal van den voet.
båla, spreken.
bålca, bulken, loeijen.
bålg, de buik.
bålge, blaasbalg.
båmcelètters, gestikte letters op 't linnen.
båme, boom.
banc, bank.
bange, verdriet.
barch, varken, zwijn.
bård, baard.
bårfóts, barrevoets.
barna, branden.
báta, nuttig, voordeelig (zijn.
beångstigja, bang maken.
beångstiged, bang gemaakt.
bèc, mond, bek.
becånd, bekend.
bèd, bed.
bedappa, betrappen.
bedapt, betrapt.
bèddepånne, bed-, vuurpan.
bedècca, bedekken.
bedèct, bedekt.
béden, beide.
bédet, gebeden.
bédia, bidden.
béding, voorwaarde.
bédinga, bedingen.
bedrouwed, gedreigd.
befålla, ziek worden.
befólgia, vervolgen.
befólged, vervolgd.
bèfta, achter.
bèftcop, achterhoofd.
bèfterâcse, achterstel van (een' wagen.
bèfterste, achterste.
begràwa, begraven.
begràwen, begraven.
begrjut, aangesproken, (gegroet.
begrjuta, groeten.
behålda, behouden.
behålden, behouden.
beja, buigen, *règgels ûr beja*, achterover buigen.
bejéred, begeerd.
bejéria, begeeren.
bejtel, beitel.
beljusterja, beluisteren.
belòwad, beloofd.
belówia, beloven.

bèlt, hoŏp, bult.
belŭrja, beloeren, iemand (zonder zijn weten, onverwachts) aanpakken.
bemjucsia, bemesten.
bén, zolder, *fótbén*, de (vloer.
benámed, benoemd.
bénd, band.
bénde, stijlen, gebinten.
benîma, benemen.
bérden, (spr. beeden) kind.
bérdenlás, kinderloos.
bére, draagberrie.
berécelja, vuur onder de (asch stoppen.
berécenja, berekenen.
berécned, berekend.
bérem, gist.
berjuchta, beregten.
berjuchtad, beregt.
beròpa, beroepen.
beropad, beroepen.
bescîna, beschijnen.
bescînad, beschenen.
besèt, in beslag genomen.
besètta, in beslag nemen.
beslûten, beslist.
besorgde, bezorgdheid.
besorgja, vreezen.
béterja, beteren.
bethânca, bedenken.
bethâncad, bedankt.
betígia, aanklagen, aan- (tijgen.
betígad, aangeklaagd.
betimmerja, betimmeren.
betingia, bedingen.
betjândere, bediende.
betjûda, beduiden.
betjûga, betuigen.
betjûged, bewezen.
betjût, beduidt.
betongen, bedongen.
bewáred, bewaard.
bewária, bewaren.
bewéra, beletten.
bewéred, belet.
bewila, somtijds.
bewissed, vergewist.
bewissia, vergewissen.
bewópt, beschreid.
bî, bij, *bî him*, bij hun.
bjáda, bieden.
bjâr, bier.
bicanna, bekennen.
bicand, bekend.
bicláged, beklaagd.
biclágia, beklagen.
biginna, beginnen.
bigonnen, begonnen.
bihâlwa, behalven.
bile, bijl.

biléda, beluiden.
bilèt, beluid.
binâma, benoemen,
binda, binden.
binnelce, strook van gekleurde zijde onder de vrouwen-muts.
binutsia, benutten.
binutted, benut.
biriwja, zwelen.
biriwjed, gezweeld.
biséca, bezoeken.
bisécad, bezocht.
bitâlia, betalen.
bitscen, een weinigje, (iets, wat.
bjâse, beddetoek.
biwenge, de koorts.
biwja, *griddilja*, koortsig (zijn.
blâse, de blaas.
bláw, blaauw.
blèd, blad.
bléda, bloeden.
blic, blik.
bliccene sjâwe, blikken (zeef.
blide, vrolijk.
blidscop, blijdschap.
blinded, blind gemaakt.
blindja, verblinden.
blód, bloed.
blódfrjunda, bloedvrienden.
blója, bloeijen.
blójen, gebloeid.
bóc, boek.
bocse, broek.
boowéte, boekweit.
bód, bord, plank.
bôge, boog.
bólje, tobbe.
bolle, bul, stier.
bollecalf, stierkalf.
bône, boonen.
boppe, boven.
bórd (*in én snidláde*), ijzeren haak in eene snijbank.
bórd, rak om tinnen schotels op te zetten.
bóromsléce, omslag om de (boor.
bodscop, boodschap.
brâcht, gebragt.
brâd, brood.
brâdbòtje, boterham van zwart brood.
brâdwice, zwarte broods-(week.
brânga, brengen.
bréc, ongemak, gebrek.
bréce, breuk.
bréce, boete, breuke.

bréd, bruid.
bréd, breed.
bréda, braden.
bréden, gebraden.
bréf, brief.
brègge, brug.
brejncoppe, hersenpan.
brejnpánne, idem.
bricce (*hángste*), paardeschoenen om door 't veen te loopen.
brjuwa, brouwen.
brjuwen, gebrouwd.
brûdscèt, bruidschat.
brûn, bruin.
brust, de borst.
brustbén, borstbeen.
bûc, buik.
bûdel, boedel.
bûl, buidel, zak.
bult, hoop.
bunce, beenderen.
bûr, kamer.
bûrschop, buurschap.
buta, behalven.
bûter, boter.
buterste, buítenste.

C.

càceler, babbelaar.
câj, sleutel.
câl, kool, (vuur).
câlc, kalk.
câld, koud.
câlf, kalf.
câmer, kamer.
câmerdôre, kamerdeur.
candler, kandelaar.
cante, brabandsche kant.
câpia, koopen.
cappe, muts.
cat, kat.
cattebloc, eetbakje der katten.
cédel en carrelce, melkbrokken.
céma, kammen.
cèrf, snede.
cèrse, kaars.
cèrsesnuter, kaarsensnuiter.
cèrwá, snijden.
cèrwia, kerven.
cése, kies.
cesine, kozijnen.
cèssen, beddekussen.
cètbongel, kettingbeugel.
cètlèpper, blikken emmertje.

cètte, ketting.
ceuca, koekalf.
ceucene, keuken.
ceula, koelen.
ceuled, gekoeld.
ceuning, koning.
ceur, keur.
ceura, kiezen.
cittig, spoedig, gaauw.
cidde, hit, klein paardje.
cjétig, vuil, morsig.
cjuwe, de kin.
clágia, klagen.
claffa, beklappen.
clampe, plank, post.
clâthre, kleederen.
cláwerja, klauteren.
clèmhâce, klemhaak.
clincpot, ijzeren pot met (drie pooten.
cljuwbeitel, kliefbeitel.
cljuwa, klimmen.
clòc, kloek, wijs.
clundermolce, gestremde (melk.
cnèppel, houten zeel.
cnibel, knie.
cnibelscjuwe, knieschijf.
cnibelhom, de oksel.
cniptange, nijptang.
cnobbe, buil.
cnóp, knop en knoop.
cnópnédle, speld.
cnówel, knokkel.
cóc, koek.
coden, haver.
coffibarndner, koffijbran- (der.
coffiméte, koffijmaatje.
coffimeulne, koffijmolen.
cól, kool.
cole, kool.
com, kom.
comfór, komfoor.
cop, hoofd, kop.
cóper, koper.
còppe, brandewijnskop.
còrt riten, (spr. koet riiten) verscheurd.
còrt, kort.
còrwe, (spr. koeroew) korf.
craft, kracht.
craite, hooiwagen.
cralle, koralen.
crámwjûf, kraamvrouw.
cramsbeje, lijsterbes.
cramsfûgle, lijster.
crân, kraan.
crânc, krank, ziek.
crappasser, krabpasser.
crèb, kribbe.
criga, krijgen.
criòle, chais.
cristenja, doopen.

cristmèrden, kersdag.
crjâs, kruis.
crjâshâce, kruishaak.
crolle, krullen.
króne (*om't ièrden op to twi'njen*), tweernhaspel.
câ, koe, mv. *câé*, beesten.
câma, komen.
cunde, kennis, *nît bi cunde*, gek.
curtscín, jak met slippen.
curwen, gesneden, gekerfd.
cût, kuit.
cwéda, spreken.
cwíle, kwijl.
cwína, kwijnen.
cwít, vrij, kwijt.

D.

Dâ, de, mv. van het lidwoord, in alle geslachten 1e en 4e n.val.
dâc, nevel.
dâch, evenwel, toch.
dâe, dood.
dâf, doof.
dâl, dorschvloer.
dâl, neder.
damd, gedamd.
damja, dammen.
dâmsc, daamsch, zekere stof, damast.
dan, dan, want.
dâw, dauw.
de, de, vrouwl. lidw.
dècht, lamp.
déce, deken.
dej, dag.
dejlíc, dagelijks.
déla, deelen.
déld, gedeeld.
dén, gedaan.
dépe, doopen.
dér, daar.
déra, hinderen.
dérètter, daarna.
dérhèr, daar van daan.
dès te lânger, des te langer.
dèt, dat, het, onz. lidw.; *dèt dért him nics*, dat let hem niets.
deupt, gedoopt.
dí, de, manl. lidw.
dicht, na, *dichte bí*, nabij, *nej bí*.
dína, opzwellen.
disc, tafel.
disselbâm, disselboom.
djâp, diep.

djâppre, dieper.
djòr, duur, dierbaar.
djùp, diep, vaart.
dobbe, waterplas.
dóderce, eijerdojer.
dóc, doek.
dóre, deur; *de dór hèt sléten*, de deur is gesloten geweest.
drânce, drinkplaats voor het vee.
drânca, drinken.
drâncen, gedronken.
dréga, dragen.
drejn, gedragen.
drèpple, drempel.
dreuma, droomen.
dreum, droom.
drift, reed, drift, weg.
drincà, drinken.
drinceldobbe, drinkplas voor 't vee.
drjuwa, drijven.
dróge, teems, zeef.
dróws, dreigen.
drûle, knobbel, buil.
dûcerbóre, duikerboor.
dùgd, deugd.
dûn, dronken.
dûra, durven.
dûsend, duizend.
dûsendste, duizendste.
dûsig, duizelig; *dûsig inne cop*, duizelig in 't hoofd.
dûwel, duivel.
dwân, doen.

E.

Edder, vroeg; *hèlsce edder*, zeer vroeg.
èddre, eerder.
édswére, gezworene.
égentlic, eigenlijk, eigendommelijk.
ejde, egge.
ejdia, eggen.
eje, water.
ejnig, eenig.
ejlând, eiland.
èlc, ieder; *èlc and én*, een ieder.
èllebowe, elleboog.
èlne, elle.
èncet, inkt.
ènkershóde, inktpot.
énd, einde.
éndja, eindigen.
éndigja, idem.

ênfâldich, enkelvoud, eenvoudig.
ênmâl, eenmaal.
ênsen, idem.
êpen, open.
êpena, openen.
êpenbêr, openbaar.
êpenhirtich, openhartig.
êpenichhejd, opening.
êr, vroeger.
êrd (spr. *æed*), aarde.
êrd, lange turf.
êrdspade, spade om turf te steken.
èspele, espel, distrikt.
êt, naar; *êtter*, naar; *êtter Ramsloh*, naar Ramsloh.
ètmâl, etmaal.
êwel, kwaad.
êwende, avond; *schimer-êwende*, schemeravond.
êwen mâcia, effen maken.

F.

Fadder, gevader, peet.
fâlla, dooden.
fâllen, gedood.
fâlsc, valsch.
fân wel, van wie.
fângia, vangen.
fângst, vangst.
fârgere, *fârc*, bigge.
fârmilce, vare koe.
farwa, verwen.
farwed, geverwd.
fât, vet.
fatia, vatten, grijpen.
fec, vak.
fèchta, vechten.
fêdem, vadem.
fejlen, gebreken.
fèlged, geploegd.
fêlgen, *fêlinge*, velgen, land, dus genaamd.
fèlhêd, weinig.
fêlig, veilig.
fènt, jonge knaap.
fêra, varen.
fêra, voeren; *wèl fêrt dèr wej*, wie reist daarheen.
ferbjâda, verbieden.
ferbarna, verbranden.
ferbêrga, verbergen.
fercêrd, gekoren.
fêrdich (sp *fæedig*), vaardig.
ferdomja, verdoemen.
ferdràja, verdragen, verzoenen.

ferdriét, verdriet.
fergrâtera, vergrooten.
fergrâterd, vergroot.
ferjéta, vergeten.
ferlówa, beloven, verzekeren.
fèrre, verder.
ferrédie, verraden.
ferscâncunge, schenking, vergeving.
fersèca, ontkennen.
fèrsen, gevroren.
fersètta, verzetten.
fersmâdia, versmaden.
fersûma, verzuimen.
ferstând, *clóchejd*, verstand.
fertéra, verteren.
ferârdela, veroordeelen.
fèst, vast.
fèsta, vuist.
fèsteldej, vastendag.
fèstia, vasten.
fèstigja, bevestigen.
fèstslèc, vuistslag.
fèt, vat, ton.
féte, voeten.
fîf, vijf.
fîftîn, vijftien.
fîftînste, vijftiende.
fîn, fijn.
finger, vinger.
finstere, venster.
fîra, voeren, leiden.
firmja, vormen.
fîrwej, verre.
fisc, visch.
fjunde, vrienden.
fjèddendél, vierendeel.
fjéldférend, reisend.
fjend, vijand.
fjôrendéles ûre, kwartier uur.
fjôrde, vierde.
fjôrdendél, vierendeel.
fjôwer, vier.
fjôwertîn, veertien.
fjôwertînste, veertiende.
fjuchta, schelden.
fjûrcôrwe (spr. *fjoerkoeroew*), vuurkorf.
fjûre, vuur.
fjûrhérd (spr. *fjoerheed*), vuurhaard.
fjûrstén, vuursteen.
flacs, *vlas*.
flâjne, dorschvlegel.
flâsc, vleesch.
flejn, gevlogen.
flinc, knap, vlug.
flintstén, keisteen.
fliòga, vliegen.
flitsebôge, boog.
flochta, vlechten.

flôd, vloed.
flucht, de vlugt aan een spinnewiel, waarover de draad door de ijzeren tanden loopt.
fodderja, voeden.
foggen, beddeveêren.
föld, gevouwen, eene plooi.
flôda, vouwen, plooijen.
foldwå, voldoen.
fóle, veulen.
fölged, geploegd.
fôlged, gevolgd.
folgia, volgen.
fölgia, ploegen.
fölc, volk.
frohnligenem, H. Sacramentsdag, des Heeren ligchaams feest.
fon, van.
fon dér, van daar.
fondst, vondst.
fonte, doopvont.
fôr, voor.
fôråldere, voorouders.
fôr én sèt, onlangs.
fôråndertja, *fôrandwórdja*, verantwoorden.
fôrce, vork.
fôrcop, voorhoofd.
förge, vore, akkervore.
fôrhâmer, voorhamer.
form, vorm.
fôrmûnder, voogd.
fôrnòma, vernemen, verstaan.
fôrnste, voorste.
forjéta, vergeten.
fôrwaria, bewaren.
fôtbén, vloer.
fôtwarpel, voetwervel.
fówne, maagd.
frâmd, vreemd.
fré, vrede.
frédlic, vreedzaam.
frégia, vragen.
fréjen, vrijen.
fréjendej, vrijdag; *stille fréjendej*, goede vrijdag.
frèst, vorst, spits van een dak.
fri, veilig.
frimâcia, bevrijden.
frjûsa, vriezen.
fróm, vroom.
frost, vorst.
frjunda, vrienden.
fròwmòr, vroedvrouw.
fûgel, vogel.
fûgelscûlle, vogelkooi.
fûl, veel.

G.

Gâbel, vork om met te eten.
gaffele, *scjotele*, gaffel.
gân, gegaan.
gânga, gaan.
gans, geheel.
gast, gast.
gastlând, hoog land.
gat, wonde, beet.
gaw, gaauw.
gedînen, gordijnen.
gelûd, geluid.
geluc, geluk.
geménde, gemeente.
genîta, genieten.
genòch, genoeg.
gèrdel, gordel.
gerjuchtstjânere, geregtsdienaar.
gèrs, gras.
gèrslând, grasland.
gescjoda, geschieden.
gesûnd, gezond.
gewald, geweld.
gewissia, verzekeren.
giël, onvruchtbaar.
gissing, vermoeden.
gistecû, gelde koe.
glès, glas.
glèsbejtel, beitel.
glèsrûten, glasruiten.
glîda, glijden.
glóde, gloed.
glòja, gloeijen.
glòjen, gloeijend.
gnîsa, spotachtig lagchen.
gnûster, knarsbeen.
gòd, goed.
gòld, goud.
gòlf, hooivak; Friesch *golle*.
gong, de gang.
grât, groot.
grâtdóre, schuurdeur.
gràwa, graven.
grèb, graf, begraafplaats.
grép, greep, vangst.
gréwerscèt, gravenschat, belasting voor de vrije jagt en visscherij der Sagelters.
griene tòrnsdej, witte donderdag.
grîma, morsen (griemen).
grîn, groen.
grîpa, grijpen.
grommelja, donderen.
gûs, gans, m. v. *gése*.

H.

Há, hooi.
háce, haak.
hácje, haakje; *íshácje*, ijshaakje.
háfèc, hooivak.
háférdich (spr. *hooveedig*), hoovaardig.
háforce, hooivork.
hâg, hoog.
hágia, behagen
hâgtíd, hoogtijd.
hâl, hengsel van een' pot.
hâlda, houden.
hâle, half.
hâletûms stècbejtel, halfduims steekbeitel.
hâlia, halen.
hâls, hals.
hâlsjuc, juk.
halter, halster.
haltertejl, halstertouw.
hâmend, hemd.
hâmer, hamer, *lítjehâmer*, kleine hamer.
hând, hand.
hândcorwe, handkorf.
hândscrôwe, handschroef.
hândtjûcse, handdissel.
hâne, haan.
hângia, hangen.
hângírsen, hangijzer.
hângst, paard.
hângstebricce, schoenen voor de paarden.
hângstehowe, paardenhoef.
hângste njôstrige, neusgaten der paarden.
hanne, hen.
hárja, de zeissen aanzetten.
hart, hart.
hase, haas.
haspel, haspel.
hástich, haastig.
hatte, hitte.
hauér, wild zwijn.
hèbba, hebben.
hèç, staketting.
hèccer, hakker.
hèccelse, gesneden voeder, haksel.
héd, huid.
héde, heide.
hérdene (*erd*), turfhok.
hèce, hak, hiel.
hèchte, snoek.
hejl, hagel.
heila, genezen.
hél, heel, geheel.
héla, halen, verbergen.
hèlpa, helpen.
hémel, hemel.

hèngde, hengselen der deur.
hér, haar.
hér, hier.
héra, hooren.
hérde (spr. *heed*), de haard.
hèrdja, hard maken.
hèrst, herfst.
héta, noemen.
hîr, hier.
hilc, huwelijk.
hille, hel.
hillig, heilig.
hinca, mank gaan, hinken.
hinderia, hinderen.
hingst, hengst.
hire, huur, pacht.
hire, haar; *da's hirens*, dat is het hare.
hitsele, hekkel.
hjàwer, haver.
hjû, zij.
hóce hâ, hoop hooi.
hód, hoed.
hórden (spr. *hoden*), hoorn.
hórdnen, horens.
hofte, heupe.
holt, hout, m. v. *holter*, bosschen.
hosce, houten klomp.
hûlja, huilen.
hûnd, hond.
hûndred, honderd.
hûning, honig.
hûs, huis, *hûs en hérd*, huis en haard.
hûshire, huishuur.
hûsman, huisman.
hûshimmelia, huis-schoon-maken.

I.

Jadder, uijer.
Ic, ik.
jà, ja.
jégel, tandvleesch.
jél, geel.
jéld, geld.
jéldpûde, geldzak.
jélhéd, geelheid.
jére, pis, mistwater.
jèrsen, gisteren.
igge, rand, boord.
igge, het scherp van 't zwaard.
jîr, jaar; *neijîrsdej*, nieuwjaarsdag.
îlt, eelt.
îme, honigbij.
îmecòrwe, bijenkorven.

immer, altijd.
in då långte and in't twerse, in de lengte en in de breedte.
incrjòpa (spr. *inkjoepe*), insluipen.
ingånga, ingaan.
jon, tegen; *jon då dóre ån rånnen*, tegen de deur aangeloopen.
jonspréca, tegenspreken.
jonwordig (spr. *junwoodig*), tegenwoordig.
irsen, ijzer.
isc, akker.
ise, ijs.
ishåoje, ijshaakje.
ita, eten.
iten, het eten, gegeten.
jû, gij.
juoca, keppelen.
jûoced, gekeppeld.
jûle, *jole*, wagenrad, wiel.
junder, ginder.
junt, ginds.
jûwen, even gelijk.
jûwennej, even na.
iwenja, effen maken.

L.

Laohia, lagchen.
làcia, misprijzen, laken.
ládere, ladder.
lágèt, langet aan de tipmuts.
låiline, jaaglijn.
låm, lam, (agna).
låm, lam.
lånd, land.
lànde, lendenen.
långer, langer.
långhåle, verlenging der vuurhaak.
långe wåjne, lange wagen.
långte, lengte.
låpa, loopen.
last, last.
lèc, schimp, spot.
lécen, gesloten.
lèccene, beddelakens.
léda, luiden; onv. tijd *lòd*, luidde.
léde, smart, leed.
lèdsà, leggen; *hi lejt*, hij ligt.
léje, toom, leidsel.
lèlc, leelijk.
léna, leenen.
lép, 1.) slecht; *lépe jiren*, slechte jaren; 2.) ondeugend, *lép wirc*, on-

deugend werk; 3.) erg, boos.
lépe, flaauwte.
lésa, lossen, onv. tijd *lôs*.
lésen, gelost.
lèste, laatste.
lét, staat, ligt; *di lét flug då grâne*, dat koorn, die granen, staan mooi.
léta, laten, nalaten.
lètta, hinderen, beletten.
léwèrce, leeuwerik.
líca, gelijken.
lícerwíse, gelijkerwijze.
lícmâcia, effen maken.
lícnam, ligchaam; *dóden lícnam*, een lijk.
líde, leden, (membra).
líne, lijn.
lip, lip.
list, list.
lític, weinig.
líwja, leven.
líwendlâs, (spr. *ljoewend-loos*), levenloos.

ljâw, lief.
ljâwer, liever.
ljâwhèbba, beminnen.
ljocht, licht.
ljocht dej, licht dag.
ljochtmis, lichtmisse.
ljòde, volk.
ljuw, lijf.
lòge, dorp, stede, plaats.
lója, leder bereiden, looijen.
lója, weerlichten.
lòn, loon.
longe, long.
lópa, loopen; onv. tijd *lép*, liep.
losja, lossen.
lúca, sluiten; onv. tijd *lóc*, sloot.
lucht, lamp.
lucht, lucht.
luchtscíre, kaarsensnuiter.
luchtjérden, kaarsepit.
lunege, musch.

M.

Mâg, naastbestaande.
mâge, de maag.
mâi, meimaand; *mâimânde*.
màld, geschilderd.

màlia, schilderen.
mân, man.
man, men, maar.
mànd, gemaaid.

mande, gemeenschap.
mândej, maandag.
mâne, de maan.
mânga, mengen.
mângsel, beslag, mengsel.
mânia, vermanen.
mânich, menig; *wo mânich*, hoe menig.
mânsce, mensch.
mâr, ten zij.
marc, merg.
maste, het meeste.
mat, vermoeid.
mèd, met; *mèd én órem*, met elkander.
mérden (spr. *meeden*), morgen.
mérdenèddre, morgenvroeg.
merden éwende, morgen-avond.
mérdens, morgens.
médlând, hooiland.
mej, mag, van *m*ůga, mogen.
mèllenje, malen.
mèmme, moeder.
menûte, minuut,
mèrc, grensscheiding,
mére, merrie.
mèster, meester.
mèstersce, de vrouw van den meester.
méta, *jon óme*, te gemoet komen.
méte, maatje.
meuser, mortier.
middej, middag.
midwíce, woensdag.
midwintersdej, kersdag.
midsûmer, St. Jan (24 Junij).
mina, meenen.
míga, pissen.
míge, pis.
milde, mild.
mîn, mijn.
minder, minder (*minner*).
minste, minste, geringste.
mis, verkeerd, onregt.
misdwâ, misdoen.
mjâna, maaijen, onv. tijd *mànde*.
mjucs, mist.
mjucshâce, misthaak.
mjucsja, bemesten.
mjucslâdere, mistladder.
mjucs weije, mist rijden.
môlce, melk.
mond, voogd.
morde, moord.
motte, turfschip der Sagelters; *héle motte*, *hâlwe motte*.
mûga, mogen, kunnen.

muje, moei, tante.
mûla, mond.
munta, munten; *jëld slâ-jen*.
munte, munt.
mûre, de muur.
mûrstrange, muurplaat.
mûs, muis.
mutsce, vrouwen muts.
mutte, motzwijn.

N.

Nâ, nooit.
nâ, neen.
nacca, nek.
nâd, nood.
nâma, noemen.
namme, naam.
nâre, treurig.
nât hèbba, niet hebben.
nawl, navel.
néder, adder.
nédle, naald; *séjnedle*, naainaald.
nej, na.
neijer, nader.
neila, boos.
nejl, nagel, spijker.
nejltjuster, *piccetjuster*, stikdonker.
nejst, naast.
nemens, niemand.
nén, geen.
nénhânde, geenerhande.
nèppe, nap.
nèttelceuning, distelvink.
neugja, noodigen; *neugja oppe wèdscop*, ter bruiloft noodigen.
nichte, nicht.
nics, niets.
nigia, nijgen.
nimmen, niemand.
nit, niet.
nit bi cunde, gek.
noch, noch.
nochénsen, nogmaals.
nódwice, noodweek.
nóse, neus.
nû, nu.
nuj, nieuw.
nummer, nimmer.
nut, nuttig.
nute, noot.

O.

Oc, ook.
ocse, os.
of, of.
ofter, dikwijls.
ofwél, alhoewel, ofschoon.
ógene, oven.
òger, oever.
óme, oom.
onclóc, waanwijs, gek.
onhérich, ongehoorzaam.
onnuts, onnut.
onwéder, onweder.
ór, de andere.
òrhàl (spr. *oerel*), anderhalf.
órs, anders.
orth, overgebleven hooi of stroo.
ósa, scheppen, hoozen.
ósfèt, hoosvat.

P.

Pacca, pakken.
pacced, gepakt.
pád, pad.
pàle, paal.
pândja, panden, in de boete slaan.
pânne, pan.
panse, pens; *câpanse*, koepens.
pår, m. v. *pàren*, peer.
parti' macia, muiten.
pàsje, paschen.
pàscdej, paaschdag.
passer, passer.
piccetjùster, stikdonker.
pípe, pijp.
pípe, kus.
pípja, kussen.
pítsce, roede.
plânca, plank.
plégia, verzorgen.
plóge, ploeg.
plógirsen, ploegijzer.
plógia, ploegen.
plucced, geplukt.
pluccja, plukken; onv. tijd *pluccede*.
pogge, kikvorsch.
pòl, poel.
póte, pooten, beenen.
posseleijn, porselein.
post, balk, plank over eene sloot.
potlètse, potlepel.

potsia, scheren.
prália, pralen.
prewja, proeven.
prin, breinaald, priem.
pûlja, pullen, pellen.
pûster, blaasbalg.
put, put.
pútàle, puitaal.
putswingel, putzwengel.

R.

Rââ, rood.
ram, *wèdder*, ram, weer.
rámen, vensterglazen.
rângebór, ronge-boor.
rûp, zeel, touw.
rârja, loeijen.
raspa, raspen.
râwe, roof.
râwa, rooven.
réca, geven.
réca, reiken, toereiken; onv. tijd *rèc*.
récena, met een grove kam kemmen.
récend, gerekend.
récenja, rekenen; onv. tijd *récende*.
rèct, gegeven.
rèd, rad.
rédà, raden.
règge, rug.
réje, rij, regel.
réjèn, dwarshouten in de muren.
rènge, ijzeren banden.
rènna, loopen; onv. tijd *rân*.
rép, paardekrib, reef.
réscop, gereedschap.
rèsta, rusten.
rét, scheur.
reuc, de reuk.
reuma, ruimen.
reumer, roemer, glas.
ribbe, rib.
rin, regen.
rina, regenen; onv. tijd *rinde*.
rinebôge, regenboog.
rinen, geregend.
ripele, vlashoepel.
rir, jonge koe, rier.
risa, rijzen.
risen, gerezen.
risen pâncòce, gerezene koeken.
rita, scheuren.
riten (*to*), verscheurd; *cort* (*coet*) *riten*.

rjucht, regt.
rjuchta, regten.
rjuchterhânde, regterhand.
rjûme, riem.
rjuwe, hark.
roc, rok,
róc, de rook.
rócedflàse, rookvleesch.
róf, korst van eene wonde, roof.
roffelscáwe, handschaaf.
rogge, rogge.
roggebult, roggehoop buiten's huis.
roggejèrwe, roggegarwe, schoof.
róme, room.
ronge, rong van een' wagen.
ròpa, roepen.
rôstirsen, rooster.
rotte, rot.
rûca, ruiken.
rude, schurft.
rugeripje, rijm.
rullesmér, reuzel.
rûmlic, ruim, vrij.
rûn, ruin, paard.
rurja, roeren.

S.

Sacs, mes, dolk.
sâd, bron, put.
sàde, zode.
sâdel, zadel.
sâl, zaal, kamer.
sâlt, zout.
sâltfèt, zoutvat.
samt, fluweel.
samt bénde, fluweelen banden.
sând, gemaand.
sâng, zang.
sânga, zingen.
sângd, geschroeid.
sângen, gezongen.
sângerich, aangebrand.
sammelja, verzamelen, bijeenbrengen.
scabeccen, blikken emmertje.
scáda, schaden.
scâle, schalen.
scâme, schaamte.
scâmel, schammel, waarin de wagen draait.
scande, schande.
scap, kleederkast.
scâwbânce, schaafbank.
scâwe, schaaf.
scéda, scheiden.

scéde, scheiding.
scép, schaap.
scèlden, *câcelje*, schelden, krakeelen.
scélda, vechten.
scèlja, schellen.
scènca, schenken.
scépa, scheppen.
scéra, snijden.
scérde, ploegijzer.
scèrp, scherp.
scèt, schatting.
sceulce, theekopje.
scienja, schoonmaken.
scil, dop, schil.
scil, verschil.
scíla, schillen.
scildèrâtsje, schilderij.
scìmeréwende, schemer-avond.
scin, het vel, de huid.
scìn, schijn.
scina, schijnen, blijken.
scince, ham.
scine, scheenbeen.
scinebunce, idem.
scinfèl, lantâren.
sciòte, schot.
scip, schip.
scipmân, schipper.
scottele, hooigaffel.
scjuth, schiet. 3e pers.
scìre (*in én bálansje*), tong in den evenaar.
scoldere, schouder.
scowestreu, strooschoof.
sców, schoorsteen.
scówa (*spr. sco-e*), schouwen.
scríwa, schrijven.
scûfstén, schuifsteen.
scûmer, schuimspaan.
scûmse, wild, *scûmsce hângst*, wild paard.
séc, zaak.
scea, zoeken.
sècs, zes.
sècstich, zestig.
séda, zaaijen.
sère, pijn, smart.
séjà, naaijen.
séjnèdle, naainaald.
scjsse, zeissen.
sélden, zelden.
sèlge, de zelfde.
sèlscop, gezelschap.
ségelter (spr. *sæelter*), sagelterlander.
sèlwem, den zelfden.
sèlwer, zilver.
sende, zonde.
sèt, ogenblik, *for en sèt*, voor een oogenblik.

sëtirsen, ijzer waar de zaag mede gezet wordt.
séwer, speeksel.
sichtje, zichten.
síde, diep.
síde, zijde.
sídelplânce, zijplank.
síd, zeissen om de heide te maaijen.
síle, zeel.
síne, zenuw.
sín, zijn, *sín 't wejne*, zijnentwege.
sípe, omtrek om de mist-hoop, waar de aal of gier zich verzamelt.
sitta, zitten.
sjâ, zien.
sjònga, zingen.
sjûw, het zwarte van het oog.
sjuwva, zeven, reinigen.
sjuwe, zeef.
slâ, slaan. onv. tijd *slòg*.
slâjen, geslagen.
slâtja, slatten.
sléce, slag.
slégel, arm van eene blaasbalg.
slépe, slaap.
slèrtwjuf, morsige, vuile vrouw.
slétusce, slagtanden.
sleuwe, kinder overmouw.
sljucht, slecht.
slot, slot.
slòte, sloot.
slówe, muilen, pantoffels, sloffen.
slûmer, sluimering.
smâca, smaken.
smâce, smaak.
smèdda, smeden.
smèlla, versmallen.
smídja, smeden.
smidscóle, smidskool.
smíta, smijten.
smitte, smidse.
smocht, honger; *ic heb smocht*, ik heb honger.
smóra, smoren.
snâbel, mond, snavel.
snâteria, spreken.
sné, sneeuw.
snéde, zichtstok.
snída, snijden.
snídlade, snijdhaak.
snot, kwijl, snot.
snûre, snaar van het spinnewiel.
so, zoo.
sògen, zeven.
sògentich, zeventig.
sóle, zool.
sóne, zoon.

sópje, borrel, zoopje; *ic mejnén sópje*, ik houd van geen borrel.
spáde, spade.
spânge, spang, gesp, halssieraad der Sagelter vrouwen.
spânságe, kleine zaag.
spânna, spannen.
spanne, spanten op een dak.
spéce, spaken.
spégel, spiegel.
spéra, speuren, sporen.
spérhâc, werktuig om ringen te maken.
spicer, spijker.
spicerbór, spijkerboor.
spicerirsen, spijkerijzer.
springa, springen.
sprützen, roeden der vensterramen.
spuija, spuwen.
stäl, staal.
stappa, stappen.
stát, gestooten.
stécpasser, steekpasser.
stèlpe, deksel.
sténcóle, steenkolen.
sténhûs, steenhuis, stins, burgt.
stèrc, sterk.
stért (spr. *stæet*), staart.
stéta, stoten; onv. tijd *statte*.
sticelbârs, baars.
stige, getal van 20.
stjèrwa, sterven.
stjür, stuur, roer.
stjûra, sturen.
stjûf, stijf.
stóle, stoel.
stòr, groot.
stòtewice, wittebroods week.
stòte bòtje, boterham van wittebrood.
strâm, stroom.
strancèt, schutting, staketsel.
strange, strengen.
strete, straat.
streu, stroo.
stricelbénd, band, waarmede de vrouwen het haar opbinden.
striken, gestrooken.
strimel, kanten strook om de muts.
stumper, stumpert.
suc, zich; *suc ferdrét ân dwâ*, zich zelven verdriet aandoen.
succer, suiker.
sudich, zuidelijk.

sûlâcse, dwarsbijl.
sûmer, zomer.
sundej, zondag.
sunder, zonder.
sunder eóle, doove koolen.
sunéwende, zaturdag.
sunne, zon.
sûr, zuur.
swalfce, zwaluw.
swàrd (spr. *swæed*), zwaard.
swarma, omzwerven.
swartûg, rouwkleeding.
swèccet, naastleger; *grens*, idem.
swèlla, opzwellen.
swèmma, zwemmen.
swéra, zweren.
swít, zoet.
swéte, zweet.
swètte, grensscheiding.
swít wâj, zoete wei.
swígia, zwijgen.
swíme, zwijm.
swjuwa, zweven, onzeker zijn.

T.

Tàc, het stroo van het dak.
tàce, het dak.
tàct, gedekt.
tàfelce, schrijfbord.
tàl, getal.
tàncja, bedanken.
tâne, teenen.
tânge, tang.
tapja, tappen.
tar, teer.
tasta, tasten.
taw, touw.
tawia, leder bereiden.
tégede, tiende, belasting.
tèlla, spreken.
tèller, bord.
téninge, heminge, omtuining.
tèrsca, dorschen.
tèste, vuurtest.
teuffèlce, aardappel.
téwa, toeven.
thanca, denken.
thjânia, dienen.
thjândisc, toonbank.
thécop, theekopje.
thélètse, theelepeltje.
thérac, rak om daarop het theegoed te zetten.
thérme, darmen.
thèrp, dorp, kerspel.
thrjusâltich, drievoudig.

thrjucante fíle, driekante vijl.
thrjuwe, drie.
tichte, dicht.
tíla, diep ploegen.
tilbâr, roerend.
tilja, bouwen, bebouwen.
tilla, heffen, dragen.
tille, kleine brug.
timpe (fân 't âr), oorlel.
tinnen, tinnen.
tísdej, dingsdag.
tjâ, trekken.
tjân, tien.
tjenwordich (sp. *tjenwodig*), tegenwoordig.
tjíesel, dissel.
tjíga, getuigen.
tjíge, getuige.
tjuster, duister.
tjuwe, teef.
to, tot.
tò, toe, dicht.
to béter, des te beter.
tocsacs, snijmes.
to hope, te zamen.
tò lúca, toesluiten.
tóme, toom.
to mets, somtijds.
to règ, achterwaarts.
tórn (spr. *toden*), toren.
tórnsdej, donderdag.
tosc, tand.
towílen, terwijl, (bijwijlen).
trâne, traan.
trappe, trap.
tràwa, draven.
trècpot, theepot.
tréda, loopen.
trèdde, derde.
trèddendél, derdedeel.
trèsse, luts, tres.
treurja, treuren.
thrja, driemaal.
trjascen, gedongd, bemest land.
trjuchter, trechter.
trjuwe, trouw.
trobbe, toele van het rad.
trogge, baktrog.
trouwa, dreigen.
truch, door.
truchscjíta, doorschieten.
truchsléce, werktuig om gaten in het ijzer te maken.
trúfel, troffel.
tsâce, de kaak.
tsàf, kaf.
tsèrce, kerk.
tsèrcwej, kerkweg.
tsèrnja, karnen.
tsèrndemôlce, karnemelk.
tsèrne, karnmolen.

tsèrspèl(sp.*tsespel*), kerspel.
tsètel, ketel.
tsi's, kaas.
tsûcen, kuiken.
tûme, duim.
tûms stéc bejtele, duims steekbeitel.
tûmstoc, duimstok.
tûne, tuin.
twâ, twee.
twâjérig, tweejarig.
twâng, dwang.
twàrs, dwars.
twi'a, tweemaal
twinga, dwingen.
twi'nja, tweernen.
twisce béde, tusschen beide.
twisce, tusschen.
twispalt, oneenigheid.

U.

Ulc, bunsing; *hi stjònct as én ulc*, hij stinkt gelijk een bunsing.
ûmmecèrf, een heele snede broods.
ûmmecòma, omkomen.
ûmmetrála, omdraaijen.
ûnder, onder.
ûnderirsen, het ijzer, hetwelk men onder een ander legt om er een gat in te slaan.
ûndersoeulçe, theeschoteltje.
ûnderstunda, zich vermeten.
ûnfrédlic, vredeloos.
ûp, op.
updrift, opreed.
uphjèlda, ophouden, keeren.
uplanga, de sparren op eene uitbouwing den schuur.
upriscja, opstaan.
upspréca, een die zit op roepen om iets te zeggen.
upstânda, opstaan.
ûptille, opheffen.
up wèccer wise, op welke wijze.
ûpwerfte, plaats waarop het huis staat.
ûr, over.
ûrbèstemòr, overgrootmoeder.
ûrcùma, overkomen.
ûrhândigja, overhandigen.
ûrhàndigja, idem.

ûrléwja, overleven.
ûrnacht, de volgende nacht.
ûrréca, overreiken.
ûrsjâ, overzien.
ûrtjuga, overtuigen.
ûrwèldigja, overweldigen.
ûse, onze.
ût, uit.
ûtcèndigia, verkondigen.
ûtcèppinge, uitbouwsel eener schuur.
ûtdèm, bovendien.
ûtlândich, uitlandig.
ûtlândsc, buitenlandsch.
ûtstal, uitstel.
ûtwàrds, uitwaarts.

W.

Wâ, wie.
wâce, wak, slenk.
wâcja, dooijen.
wâcia, waken.
wâcs, was.
wâcs, wies, van *wâcsa*, groeijen, wassen.
wâcsa, groeijen.
wâcsen, gegroeid.
wâge, wand, zijde.
wâj, wei.
wâjne, wagen (sp. *wooien*).
wâld, woud.
wàlle, *bogen*, golf, meer, water.
walle, omheining.
wâ mânich, hoe menig.
wan, wanneer.
wâna, gewennen.
wambes, vrouwen jak.
wânne, wanne, korenwan.
wanwétend, onwetend.
wanwétend gràt, buitengewoon groot: Friesch *onwitene grát*.
wâpen, wapen; m.v. *wâpne*.
wâpia, noodgeschrei maken.
wâreld, wereld.
wâria, bewaren.
wâter, water.
weccer, welke.
wéde, weide.
wéden, gewijd.
wédenhûs, pastoriehuis.
wedéria, waarderen.
wèdscop, bruiloft.
wèdse, wieg.
wèg, verloren.
wégeria, weigeren.
wècht, gewigt.
wej, weg, m.v. *wége*.

weja, weiden.
wejĕr, koren-waaijer, wijnne.
wejne, *sin'twejne*, zijnentwege.
wejnima, wegnemen.
weisen bérdene, weeskind (spr. *weisen beeden*).
wel, wie.
wél, wel, *ja wél*, ja wel.
wélich, moedwillig.
wèlle, put.
wél, wiel.
wèncel, winkelhaak.
wèndelhâce, touwhaspel.
wér, waar, waarachtig.
wér, wederom.
wèrdérd, gewaardeerd.
wésa, wezen, zijn.
wét, nat.
wèt, wat.
wéte, weit, tarwe.
wétiched, natheid.
wice, week.
widerfórt, verder, wijders.
widewjûf, weduwe.
wier, waar.
wierûm, waarom.
wierthânca, wreken.
wier wej, waar heen.
wjérde (spr. *wjæede*), waarde; *wet is die dúc wjérd*, wat kost die doek.
wjèrc, werk.
wjûf, vrouw.
wila, rusten.
wile, rust.
wine, *wime*, stokken om het spek op te leggen.
winna, winnen.
wicsèlja, wisselen.
wis, zeker, wis.
wisa, wijzen.
wise, wijze; *licerwise*, gelijkerwijze.
wit, wit.
witenscop, wetenschap.
wocht, wicht, meisje.
wògeria, woekeren.
wolce, wolken.
wolle, wol.
wrac, slecht.
wracce tsis, wrakke kaas.
wrècja, wreken.
wrèntlic, waarlijk.
wréwel, wrevel.
wringe, hek.
wûnde, wonde.
wunthe, handschoen.
wûrda(sp.*woedde*),worden
wurgia, worgen.
wurm, mot.
wurtle, wortelen.
wûstenej, woestijn.

Bijlagen.

I.

COPIA des Sagterlandes Gerechtes.

Anno 1587 am 24 Januarij hebben die gantse gemeinte vund Ingesessene des Sagterlandes disse naestfolgende articull verordent, auff vund angenaemen in massen vund gestalt als folgt:

1. Item erstlicken ist endtslaten, dass alle die jenige, so dass Landtrecht zu doende haben, sollen den twoluen wegen des landes twe Borgen vund gelouen stellen, so im lande paelvast sindt, es weer, dan cleger oder beclagten, welche parteij die sache verlustich sin wurde, die sulue sall den gewinnenden deill seiner vnkost vnd schaden nha erkentnisse der twoluen verordenten vthlegen vund bezalen, auch vort des landes gerechticheit van beiden partijen erleggen, und so iemandt dat selve zu rechter zeitt na ludt, des ersten, anderen vund drudden articulen nicht doen woll, denselben sall dass Landtrecht in der sache nicht gestadet werden, idt si cleger oder beclagter sunder de sententsse allhir im Landtrecht tho ieggen ghaen.

2. Zum anderen sollen alle de jennigen so das landtrecht zu thuen haben, achte dagen zu uorn van Cantzell abkundigen lassen, dar mitt de twoluen sich darnach zu richten, vund der cleger sall den beclagten auch vort achte dage zu vorn darjegen citieren lassen, datt der beclagte üff dem sulvigen dach, wen de clage den verordenten aüergegeuen wardt dariegen zu erschinen darnach he sich wete zu richten.

3. Zum dritten sall der cleger seine clage schriftlich vbergeben, darinne clarlichen anzeigen sall, mitt watt parteij der clager zu thuen hatt, ock duetlicken namhafftich machen war he de clag vffstelt, vp wo menich stucke vund articull. Dariegen dem beclagten sall fri staen der clage copei vund dem beclagten achte dage tiedt sin antwordt darjegen inzubringen.

4. Item vff sulch vorgebent dess clegeres vnd beclagten willen de vorordenten ehres besten verstandes sich erkleren vund sententieren mitt vorbeholt, so de twoluen sich auff dem ersten sontach darna also bolde nicht konden resolueren, dass sie uff den anderen oder drudden sondache mogen bescheitt geben, vund wes, se dan also nach landes gebrauch vor recht erkennen nah gehorter clage, vund andtwordt und bewijss, wollen se des dem samptlichen erbgesessenen des landes vorstellen, vnd vplesen lassen, da mitt das landt alsulche sententia ratificieren, vund befestigen, auch mitt des landes siegell vnterdrucken, woferne es de partien vff ere vnkost begeven wurden, vor das siegell ein oetrikes (of *ortrikes*).

5. Item wan nhun cleger vnnd beclagter ire clage vnnd antwordt zu *Ramesloke* vffm kirckhaue vorgeben, sollen se daselb ohne ienichs puchent vnnd vngestuemicheit vorgeben vnnd der eine jegen den anderen sich mitt worden oder der daat nicht vergreiffen so iemandt dar uber wurde dohne, sall den lande verfallen sein mitt viff goltgl. jdoch hoger obricheit vorbeholden, vnnd wen nuhn einer in solchem broecke worde vallen, sollen alle Erbesessenen des landes zu gleicherhandt (so ferne he sich wegeren wurde dem lande dem broecke aussaugeben) pande auss dem hause zu nemen, de helffte des broeckes dem lande de ander helffte den zwoluen vnnd bij der selben ijuer de parteien tho utdracht saecke ingehen en andere vor de twolven stelle tho sein.

6. Item idt sollen auch dem zwolven vorordenten vom einem ieder so das landtrecht zu thuende haben, vnnd inen das landtrecht zu gegen gaen wurde; de sullen den zwolffen verordneten, glichfals des landes Ingesessenen, so die sententien mitt vellen wurden, sampt der zwoluen vff straten, wege vnnd stege vnnd bierbaecken vnbeleidiget vnnd vnbeschediget bliuen lassen, vnnd in keinen vordacht genamen werden alss bei poene vnnd hogester straffe von x goltgl, darvan sall dem lande de helffte verfallen sein, de andere helffte sollen die twolue geniessen, jdoch hober obricheit das Ire furbehalten, vnnd darvan den zwolven oder de de sententien mitt fellen wurden, also jemgh verfall geschein wurde, derselbe soll den zwolven des bei seinen Eide nabringen vnd nicht vnderslaen vnd de verordenenten oder zwoluen dem lande vordon.

7. Item de zwolffe wollen auch mechtich sein den drudden deill des landesgerechticheit.

8. Item de zwolffe alle sollen sich allezeit wan se partien sache rechthengich hebben, oder an der landtsache zu thuen hebben, uff dem dar zu bestimmeten dach to *Ramesloho* uff'm kirchhaue zu zwolff vren erschienen, auch gleichfals de partien, so rechthengich seint, darvan sich nemandt absunderen sall ane erheblichen bewijslichen vrsachen, oder sunst das er durch leibe swacheit vorhindert wurde, vnnd so iemandt ausbleiben wurde sall derselbe der anwesenden verordenten des dages vnkost mitt einen veerdop beers verfallen sein.

9. Item so iemandt vnder de zwolnen ablieuich oder sunst kranck wurde, vnnd ein landtrecht zu der zeit soll gewiset werden, so sall auch frei staen den anderen, so in dem kerspell sein darde mangell wehr, einen anderen bestendigen mann in die sulue stede zu erwaehlen, vnde welcheren deselben waelen sall gehorsam erschien bei poena ein tunne beers de helffte dem lande de ander helffte dem zwoluen.

10. Item wanneer ein vrtell uffe gefraget landtrecht wardt entslaten, dasselb sal heimlich vnnd still verswegen vnder der zwoluen gehalten werden, vnnd nicht nagesecht werden, bes zur zeitt dass dass vrtell vor den gantzen lande affgelesen wirdt, so iemandt von den swolffen dar vber befunden, sall den zwolffen in zwei tunne beers vorfallen sijn vnnd des ampte entsettet sein, vnnd ein anderen bestendigen man in dieselbe stede waelen.

11. Item wan de sententie sael eroffenet werden, ider so dass land zu samen vnder sich was zu

thuende hefft, sall ein jeder hauswerdt selbst, so ferne er mitt leibe schwacheit nicht da durch wurde verhindert, oder sunst bewisliche orsache offte buten landes were, sulches vorbringen lassen, vund erschienen uff den kerchoff zu *Ramehslo* zu zwolf uhre, sollen auch keine knechte, megede oder kinder dar schicken, alles bei poena ein tunne beers de helffte den zwolffen die ander helffte dem lande, dar uff die zwolffen ein jeder in seinen kerspell oder dorpe bi eren eide vfflesen vund zu erkennen geben ob där well mangelde vnde so ferne iemandt in sulchen vngehorsam, in sulchen broecke fallen wurde, vund nicht in gnaden affdracht machen woll, den sulnen sollen de zwolffe ein ieder in seinen kerspell pande, aus dem hause nemen, damitt das der landtsrecht nicht verkortzet werde.

12. Item wenn er ein landtrecht von den zwolffen soll erkant werden das sollen vund wollen sie, sampt alle den ingeseten des landes de de sententien mitt erkennen werden nach ihre betsten wissenschüft erkennen nach inholdt dieser articulen vuhd landtrechten gebrauch, so leeff ihnen ist ehr heill vund salicheit, vund sich darvber nichts an gifften, gaben, frundschufft, oder viendtschufft, bewegen lassen.

13. Item wenner de zwolffen Ire Sententien besluten, so sollen der cleger vund beclagten affwicken bes so ange de sententia wirdt aussgesprochen, bei poena ein tunne beers, de helffte den zwoluen de helffte dem lande, das sie vor ersten mitt dem samptlichen lande sich beraden, vund de sententien inen vorstellen ob ock sulches den samptlichen lande in alles gelebe, daruff se wöllen den partien be-

scheidt geben, vnnd wen das landt mit den zwoluen radslaget, so sollen de jenige so dar nicht zu beropen sindt affwicken bi poena ein tunne beers, de helffte dem lande, de ander helffte den zwolffen, vund wen se dan also vnder den zwolffen vund des gantzen landes fulbort werdt, endtslaten vund erkendt, sollen das gantze landt neben den zwölffen geleich ratificieren vund befestigen darmit sollen endtlichen beide partien der saecke entschieden seijn.

14. Item der schreiber soll haben vor de clage 1 schaff vor datt antwordt 1 schaff an zu schreiben, vund vor de sententie zwe schaff.

15. Item der tuge werden vorhordt, sollen de zwolffen vor abhorunge der gezeuge haben dre schaff vund die schreiber ein schaff.

16. Item de ladinge is ein olden halben stuver van ieder partei vund sollen de parteien citiert werden von den zwoluen einer in den dorffe, dar de partien wonhaftich seindt, vund sollen ein ieder gehorsam erschienen pine den zwolffen ein tunne beers.

17. Item de zwolffen sollen vund wollen des landes gerechticheit bi eren eide binnen oder buten des landes zu rechte vordedigen vund vorbidden, war se konnen, vund mogen, uff des landes vnkost vund schaden.

18. Item desse articulen sindt van dem lande angenamen; dariegen haben de zwolffen sich vorplichtet dem lande einen eide zu leisten vff des landes gebrauch disse articulen vestichlich zu halten. Dariegen haben sich das landt vorbeholden ses von den zwolffen zu samen abzudancken, na vmbgangs eines jares; im gleichen haben auch die zwolffen

ehren freien koer sich forbehalten nach vmbgangh eines jares vor das gantse landt 6 samptlich ab zu dancken.

pro originali Copia

Des Sagterlanders gerechticheit rogatus

Scriptor testor RUDOLFF KREMERINCK,

Pastor in Strucklingen

mpropria.

in nahmen der zwolffen ihrer bevolmächtigten

FOLKKE AITEKEN zu *Boldingen*

FREDERICH EILERICH zu *Strucklingen*

ROMMER EILRICH zu *Utenden.*

COPIA des extracts der vnderschrifft.

Anno (1)604 den 10 maij bekenne ich JOHANNES BALGEMAN mit mijnen eigen handt, dat ich hebbe van wegen der amptlüten WILCKEN STEDINGH Drost, GODTFRIDE VON HEIDEN Rentmeister zu *Kloppenborch*, datt ich dem stifft *Munster* will her vrum, treu vund holde sin, dariegen des Sagterlandes ihre beste wissen vund dohen, solches wie die vorige vogten hebben gedahen, vund sie bij ihrer privilegium vund gerechticheit nach ihrer vhrolteren vund gerechticheit zu lassen, auch ein iederen dar bij zu handthaben, durch das gemene Sagterlandt, was die zwolf-

sen dor zu von der gemeine landt mitt nahmen bei eider plicht, JOHAN EILRICHS, *Junge* EIJLARDT zu *Hollen*, EIJLARDT, FEIJE, WIJERT, STRICHEN zu *Ramehslohe*, EBELE KUPER, WIBBE REWE zu *Bollingh*, EIJLERS HAIJE, ALRICH EILARS zu *Utende*, HAIJE EEJLART, LUBBERT *goltt*smitt JOHAN EIJLERS, SIWERT VOLCKEN zu *Scharrel*.

Darjegen bekenne ick, dat die breff, welches der breff den mi die amptlute mij uutgegeuen, datt die in keinen gewerde schall geachtet werdeu, sulches bekenne ich mitt eigenen handt.

Im welchen breue gemeldet worden ist, dat dieienigen der sich an mij vergrepen schollen lieff, guett vnnd blutt vorlaren hebben, welchen breff zu *Oytha* durch den Herrn Rentemeister GODTFRIEDT VON HEIDEN Reutmeister ist gesacht, datt die breff die inholt sie nicht also gemeinet. Diss bekenne ich JOHANNES BOLGEMAN mitt eigener handt vnnd der breff ist casseret.

p Copia testor

RUDOLFF KREMERINCK *Pastor in Strucklingen*,

rogatus scripsit,

nomine der gevolmächtigen.

Extractus der vnderschrifft nach dem articulen ahs verfasset.

Nachdem im achtzehenden articul dieses vnsers landts Rechtsbuchs verfasset, das die zwolffe verordente männer mitt einem Eide sich auff des lan-

des begehren verpflichten sollen obgerürte articulen Tugtelich zu halten, als haben sechs derselben so *anno* 1614 auff neüen Jar von lande erwelete mitt namen EILRICH JOHANS zu *Hollen*, HINRICH VMMERIS zu *Rameslohe*, HENRICH BOLE vund GERARD AIELTS zu *Scharrel*, DUDEKE BUSSE zu *Boldung* vund HAIJE GERRELTS zu *Kleinhausen* auff selbige zeit zu *Rameslohe* in der kirchen in jegenwart meiner vnderges. *Pastoris* die obgezetzete articull angehoeret vund dieselbe an statt Ihres leibliche eides getrewlich zu halten angenomen.

Die dan auch gleichfals die anderen sechs der verordenete, so am folgenden 1615 neue jaer erkoren gethan: als CLAWES RIJP, vund BRANDT LUWTETS zu *Scharrel*, EILARDT HAIJES zu *Ramesloe*, *Junge* GERRELT zu *Hollen*, FREDERICH EGGERS zu *Strucklingen* vund HENCKE AWECS zu *Kleinhausen* so sich iegen die obgemelte ersten sechs geleichermassen an statt ihres leiblichen eides ferbunden vund verpflichtet die vorgezetste articullen getrewlich vund väsilich zu halten, vund denselben fleissich nach zu leben, alles geschehen zu *Rameslohe* in der kirchen in jegenwart meiner RUDOLPHI DREHMANNI *Pastoris in Rameslohe*, so auch dieses auff ihre begerent, auff obgemelte zeit hir in gezetzet damitt hinfurder ander sich destomehr darnach zu richten haben.

stundt
vndergeschrieben
RUD. DROST *pastor*
in Rammesloe scripsit
p Copia RUDOLP KREMERINCK
pastor in Strucklingen
descripsit
rogatus nomine der zwolffen.

Folget Çopia der vormaninge, vnt warnunge der getugen des meeneides.

Err de ene minedt schwerrt, Edder ein falsche tuchenisse doeth, de ladet vp sich den vorfloeck den Gott den vorfloeckten vpperlacht hefft, vnnd wardt ock nummer delafftich sein den ordt der Gott den gebennedeiden thogesecht, vnnd belouet hefft, sunder wardt Ewichlichen mijtt lijf vnnd seelle vorfloecket vnnd vordommet sein, dar vmme bedencke sich ein jeder tughe woll, datt he de helle clare warheit wath hem darvan bewost ist, tuge, vnnd de loghen schowe vnnd mijde.

So warth juw getueghen hijr mijt alle samptlichen, vnnd ein jeder insunderheit in statts juwers lijflichen Eides pflecht vnnd bij juwen deell des hemmels Ernstlichen vormanet ingebunden, vperlacht, vnnd benalen, dass ghi mi dussen saecken dar ghij hijr nhu vmb citiert sendt, wan ghij dar vmme gefraget werden, darinne watth juw darvan bewust is, de warheit tho seggen vnnd juw das nicht vnderlaten, so leeff juw is juw heill, seel vnnd saelijcheit, vnnd juw dar auer von kener persone noch von cleger oder beclachten vmb gefft vmb gaue, vmb frunschup oder feindtschup beweghen laten.

p Copia

also plat (*onzeker*) lautend

testes

Rud. Kremerinck

Pastor in Strucklingen

mppria.

II.

Ordnung oder articulen fur Schuttemeisters up das Saterland nach ehren vhralten gebrueck vnd gerechtigkeiten.

Erstlich steit endschlaten nach olden gebrueck datt de Schuttemeisters scholen holden op des landes unkosten rechte mathen und gewegte als nahmentlick: ( ) halve und fordendel.

Item ein schepel - halve und fordendel.

Item en recht beer kruss unde halve.

Item en elen halve undt fardendel achtendele undt und sestendele das vertekent.

Item solch fordendele undt halve.

Item eine rechte wage *Enster.*

Item schahle, wechte punde, hehle halwe und fardendele mit achtendele.

Item alles nach *Lehrer* mathe und gewechte wie alhier im Saterlandt ge(brueck)lich isz . . . . . de schepel de fordendele —— Kruess mingel . . . . . half fordel tho metten.

Item thom anderen scholen de sambtlichen und ingesetten des Saterlandtsz oeck forth alle vtheimsche koeplude de alhier guth binnen landes tho koep bringen und kennerliche mathe oder wechte methen oder weghen scholen, oeck nicht uetlenen Er und beforen se vom den Schuttemeisters vor geborlick wroeghgelt gewroget und getekent sint bij pine en tunne beres, de helfte des broeckes den Schuttemeisters und ander halffte tho underholding der gewichte und mathe und dat breckhaftige stuck in de hande

der armen vorfallen, so ferne darinbaven befunden warth und nicht in gnaden tho behoeft der armen affdragen wol.

Vndt thom drudden so hebben de Schuttemeisters nach olt herkommende landt settliken gebrueck maeth und macht den sambtlicken und ingesetten des Saterlanders he se rieck oder arm der genen so mit sinen nahmen alhier binnenlandes up dat munstersedel nicht en steith Einen Jehderen nach seinen vermogen und gelegenheit tho behoff unsere genediger heren up gewher tho setten, dar de gene sin lijffdagen in gnaden nicht affdrage wahrt und sine gewehr dar up he gesettet is bij der sulvege pine und straffe anstunds gelieckfals tho holden und ferdich tho maken.

Item haben de Schuttemeisters mathe und macht *äichen* wass recht ist.

Item thom ferden scholen de tappers und beerkrogers alhir im lande under und vor den sermon up sondagen und fierdaghen bedeldaghen und darlieck ferdage schehen kein beer scholen tappen nach olden gebrueck oeck gelieckfals vom datt lant tho samen in lantsaeken oder lantrechten tho *Rambshlo* de beertappers kein beer tappen er und beforen de landtsaeken oder landtrechten sint utgestraken vth bescheden vthheimsche frembde weghferdige lude den man en krus bers oeck den Inlandischen und vthlandischen krancken Ehre nothroft bij pine en tunne beers, und so ferne hier ener baven dede und breckaftig befunden worde, de scholl den Schuttemeisters mit ener tunnen beers vorfallen sin und steith den Schuttemeister freij pande davor uth den

huese tho nehmen und de sulvege pande na verlopene fertein dagen tho setten und tho trecken na lands- gebrueck so ferne de breckaftige binnen de fertein dage nicht afdragen warde.

Item wan dat landt tho sahmen is so steit:

Item einen Jehderen freij na den Sermon den vthlandischen tho tappen und scholen de tappers und berkopers fulle mathe tappen bij der sulvegen straffe und pine wie vor angetagen.

Item thom fifften hebben de Schuttemeisters math und machd dat ber up und aff to setten na verlop des inkopes von der garsten und molt und hoppen und schall nement vom den ingeseten des landes oder vthheimschen dat baven der setting der Schuttemeisters up oder affsetten, pine en tunne bers, und so hier ene baven dede und ungehorsam befunden de schall vom den Schuttemeisters up en tunne bers, pande uth sin hues genamen werden und de pande na verlopene fertein dage to setten und to trecken na landes gebrueck so de breckaftige binen de fertein dagen nichd afdragen warth, de helffte de Schuttemeisters und de andere helffte den inlandischen armen.

Item thom sesten In dissen nafolgenden puncten und articulen sint de Schuttemeisters oeck richters gelick we vor geghen klager und beklagten so dar ener breckaftig an befunden worden und em dar klage van vor queme.

Item thom sovende so schall en koper oder verkoper he se inheimsche oder vthheimsche mehr hebben wald diese nafolgende punten und articulen alsz:

Item tho *Lehr* up den fenster umb reht gelt gelth.

Erstlich van en broeth dar thein vom en verup gebacken werden III witte das halbe und mindre nach als vor.

Item dat schonbroeth und sin gewechte vndt koep gelieck we Item tho *Lehr* wecht und gelt

Item en punt ro botter	III	witte
Item en punt witte botter	III	»
Item en punt russel	IIII	»
Item en punt speck	III	»
Item en punt sote melks keese	II	»
Item en punt grave keese	I	»
Item en punt talgh	II	»
Item dat halve verup soltz	18	»
Item dat halff verup halff	9	»
Item dat fordendel soltz	IIII	»
Item dat half fordendel halff	II	»
Item dat crus soltz	I	»
Item dat punt sepe	III	»
Item punt fisches	II	»

Item de herinck und buekling bij stucken als he tho *Lehr* durch das minste und das meeste up den fenster gelt.

Item das crusz Engels ber

Item das crusz lupsch ber

Item das crusz hamborger ber

Item das crusz Bremer ber

Item das crusz bomolije

Item das crusz raffolije

Item das crusz trahn einen seszling zu gewin.

Item crusz ther einen dreijling zu gewin.

Item ein verschop (weschschop) rogge veer stuver mehr gelte als vom kauff ingekoft. er kauffe densel-

bigen woheher Einer Ihm kauffe beij straffe hie zu gesetzet und mit furbehalt meines oder des heren straffe furbehalten.

In dieser bovengeschrevener settunge is al gesettet umb reth gelt.

Item tho borg steith Item einen Jehderen sinen kophandel freij umb einen ehrlichen gewin.

Item thom achtenden so Jehmand in diesen baven geschrevene punten oder articulen einer breckaftig befunden warde, so schall das breckaftig guth so dar breckaftigs an stunde tho behoft der Inlandischen armen se. Item in gnade nicht affdragen warde in de hande der armen vorfallen sin, und das sulvege breckaftig guth an stunde den armen dorch de Schuttemeisters uthgedelet werden und als dan noch den genen sijn fenster tho gedan sin, tho kopen und vorkopen beth so lange dat de gene mit den Schuttemeisters darumb vordragen is bij pine en tunne beers dar vom den Schuttemeisters de twe dele und den drudden dele tho underholde der mathe und wechte.

9 und so ferne hierinne ener ungehorsum stelde oder befunden worde, de schall van den Schuttemeisters up en tunne beers, pande uth dem huese genohmen werden und de pande na verlopene fertein dagen tho setten und tho trecken na lands gebrueck unde wollen de Schuttemeisters den breckafftigen in gnaden aff tho dragen annehmen dat steit em freij tho doen oder laten.

10. Item schall oeck nemande de mathe und wechte we voran getagen tho sijnen egen nutz im huesze holden oder gebrueken, pine en tunne bers dem lande vorfallen sunder nah umbgang der wroege als

forth wederumo tho *Ramhslo* in der kircken bringen.

11. Item watt de Schuttemeisters in eren ambthe uthrechten schall vor em von beklagten war bekant oder bewiesliick sein, so ferne de broeckaftige up schijnbar dath nicht befunden ward.

12. Item so dar jemande wehr de up de Schuttemeisters Item was wege eres amtes, klenes oder grotes tho beklagende hadden, de sulve schal Item an enen von de twolff verordenten des landes don, in den dorp dahr de kläger woneth desglieeken de Schuttemeisters oeck weder umb, so ferne dar ene werde den Schuttemeisters ungehorsum oder pant wegerunge dede, dat scholen de Schuttemeisters den twolff verordenten clage wies tho erkennen geven, so nicht so scholen de Schuttemeisters den 12 verordenten mit einer tonne bers vorfallen sin, gelieck fals de partien so. Item Jehgen de Schuttemeisters tho don hebben.

13. Item oeck scholen de Schuttemeisters des jahrsz dre oder fer mall umbgaen wan item em am besten rath dunken und gelegen isz, und des inholt des bokes vor rechtigen und so ferne se, und so ferne ener in dem umbgang oder verschoninge sijner gewehr breckaftich befunden oder gelende wer hadde, de Schuttemeisters scholen se den Schuttemeisters an stunde avergeben und vor geborlicke Ranszun inwendig acht dagen weder lossen oder de scholen vor stunsen de helffte der Ranszun den Schuttemeisters und de ander helfte den samtlichen Landes schutten, tho behoff krueth und loth und sulcks bij den Schuttemeisters in vorwarunge tho sen, und soferne ener

breckaftig we vor angetagen sick ungehorsum oder ene keine gewehr hadde darup desulvege gesettet is; desulvege schall van den Schuttemeisters tho behoff erer und den lands schutten up en tunne bers, pande vth dem huese van dem Schuttemeisters genamen werden, unde de pande na vorlopene fertein dagen tho setten und tho trecken na lands gebrueck so ferne de breckaftige binnen de fertein in item der noth am besten vordedigen kann, und scholen de Schuttemeisters darbij en richtig munstersedel albier binnen landes holden, dengeliecken oeck dar wan de Salters von wegen unseren genedigen herren nach unssen uralten gebrueck und gerechticheit binnen der stadt *Oyta* gemunstert werden Item so is.

Oeck scholen de Schuttemeisters Jahrlichs idtliche máhlen umbgaen und den samtlicken und ingeseten des landes ere gewehr darup en jehder gesettet is besehen ofte se oeck guth sen, und freij passeren konen naoh ludt der munstersedel, oeck hebben de Schuttemeisters neffen den zwolff verordenten Eren und fulbarth den ingesetten des landes mit erer gewehr darup se gesettet sinth moeth tho samen bescheden und se tho besehen, und tho munsteren, off se oeck guth sen und freij passeren konnen, na lude den munstersedel na lude des boeckes, nicht fortfahren so scholen se den twolff vorordenten mit ene tunne beers vorfallen sen, soferne se in den umbgang sumaftig sen worden, und nicht up de articulen des Schuttemeisters boeck acht geven, up dat des landes gerechticheit nicht verkortet worde.

(A.)

Lijst van de Kerken en hare opkomsten in het Noordland gelegen, welke aan het Klooster Corveij behooren.

Ex copia Sæculi XIII.

Hii sunt redditus Abbatis in Nortlandia.

§ 40. Iste Ecclesie pertinent ad Ecclesiam Corbeijensem. *Asschendorp* cum Capella *Rhede*, *Lothen*, *Werlethe*, *Sugele*, *Meppen*, *Bochlo*, *Vrederen*, *Biphem*, *Oyte*, *Croppenstede*, *Kneten*, *Bernestorp*, *Visbike*, *Bachem*, *Hesepe* que subest Ecclesie *Meppen*.

Uittreksel uit eene oorkonde bij KINDLINGER, *Munster. Beiträge, II theil, s.* 228 *der Urkunden.*

(B. 1.) No. II.

Graaf OTTO VAN TEKELENBURG *belooft, dat zijn eenige zoon*, HENDRIK, *de dochter van den Graaf* OTTO VAN RAVENSBERG, *Heer van Vlotocon*, JUTTA, *wanneer deze het dertiende jaar bereikt hebbe, ter vrouwe zal nemen, en zet de voorwaarden vast ten opzigte van den bruidschat, der morgengave enz.*

1238.

Ex copiario Eccles. Cathedr. Monast. circa med. Saec. XIV conscripto: Libr. I. Dist. I. N. XVII.

Universis hujus scripti inspectoribus. OTTO dei gratia Comes de Tekenenburgh. A. M. uxor sua dilecta salutem et eterne vite felicitatem. Cum omnia que fiant in tempore moueantur cum tempore et transeant, necesse est ut malorum prava contentio destruatur

acta hominum scripture munimine roborari. Noverint igitur universi. Quod nos ex consensu et consilio uxoris nostre et cognatorum et hominum nostrorum et ministerialium promisimus. Quod filius noster HINRICUS, qui *solus erit dominus in Tekeneburg* filiam Comites O. de Ravenesberghe JUTTAM scilicet ducturus est in uxorem sub tali forma. Quod dictus O. Comes de Rauensberghe assignabit filie sue comitisse JUTTEN curiam cappele cum omnibus bonis attinentibus et cum ministerialibus de cappele infra Osenbrugghe, Thekeneburgh et Wittenuelt manentibus. Ita tamen ut dicti ministeriales Comitis O. de Rauensberghe sint quamdiu vixerint nisi forte filium generaret, tunc vero jam dicti ministeriales erunt filie sue et ejus mariti. Si vero dictus filius moritur tunc bona sequuntur filiam suam quousque alium Comes O. heredem habeat. Qui in vulgari dicitur *leuerve*. Igitur nos assignabimus filio nostro Comiti H. *Curiam Oyte* cum omni proventu et utilitate, et illam dictus Comes assignabit Comitisse J. quando thorum ejus introierit. quod in volgari appellatur *Morgengaue*. Preterea ministeriales Oijthe manentes dabimus nos filio nostro Comiti H. ut ipse eos dicte Comitisse assignet ad Morgengaue. Item *comitiam Sygeltra* assignabit filius noster dictus Domicelle dicte superius sub tali forma. Ut si forte moriatur filius noster Comes H. sine herede quod dicta Domicella Comitissa J. possidebit sibi assignata pacifice. Cum mortua vero fuerit bona que sibi fuerant assignata redibunt Tekeneburgh et ad justos heredes illos. Si forte moriatur Comitissa J. quod dictus filius noster Comes H. possidebit bona sibi assignata pacifice. — Post

mortem vero suam bona sibi assignata redeant *Vlotowe* et ad justos heredes illos. (*) Item si medio tempore moriatur dicta Comitissa J. et Comes O. de Rauensberghe aliam generaret illam ducet Comes H. filius noster. et sic de singulis quousque Comes O. justum heredem habeat qui in volgari appellatur *leuerve*. (†) Igitur omnes filie quas generat Comes O. dictus equaliter possidebunt hereditatem suam nisi eas moniales faciat. — Preterea dictus Comes O. et nos habebimus liberum arbitrium faciendi de hereditate nostra quod nobis placitum fuerit. Igitur post mortem Comitis O. de Rauensberghe recipiet filia sua Comitissa J. *hereditatem suam Vlothowe* et omnem hereditatem suam in superiore parte Wijttennuelde cum omnibus ministerialibus attinentibus. Uxor (§) vero sua possidebit *Vechtam* et Bonne et *Vrysenbergh* et *Frysiam* et omnia hiis attinentia cum ministerialibus. (**) Item omnia bona que iacent in inferiore parte Wijttenuelde possidebit quiete. Post mortem vero suam filia sua Comitissa J. bona omnia enumerata pacifice possidebit. — Si Comes O. de Rauensberg justum alium heredem non habeat. *Mechtyldis* vero Comitissa de Tekenburgh uxor nostra curiam berghe et curiam Damme. curiam Hesepe curiam Werse cum omnibus attinentiis possidebit. Cum vero mortua fuerit

(*) Volgens de goedverdeeling der beide broeders LODEWIJK en OTTO van *Ravensberg*, was OTTO de burgt *Vlotho* ten deel gevallen (1226). *Munst. Beitr. III. No.* 61.

(†) Lijfelijke erfgenaam.

(§) *Zij* heette SOPHIA, gelijk uit andere oorkonden blijkt.

(**) Men vergelijke de goedverdeelings-oorkonde van 1226.

dictas curias possisebit filius ejus Comes H. supradictus. Item Dominus Ludolfus de Stenuorde vir nobilis et *Johannes de Ahus* vir nobilis promiserunt fide data quod filius noster Comes H. ducet filiam O. Comitis de Rauensberghe Comitissam Jutham. Item dicti nobiles promiserunt fide data quod Comitissa S. (*) possidebit bona sua que ipsi superius enumerata sunt pacifice. Igitur dicti nobiles promiserunt fide data quod si Comes H. moreretur antequam condormiret Comitisse ipsa debet remitti virgo Comiti O. de Rauensbergh et suis ministerialibus et hoc etiam promiserunt omnes ministeriales nostri et juraverunt in reliquiis. Igitur Comes H. non ducet Comitissam JUTHAM ante XIII annos nisi ex voluntate Comitis O. fuerit et uxoris sue et ex voluntate nostra et uxoris nostre. Super hiis omnibus ut compleantur juraverunt et promiserunt fide data ministeriales omnes utriusque partis. Acta sunt hec anno domini M°. CC°. trecesimo octavo.

AANMERKING. Dit voorgenomen huwelijk, zegt LAMEIJ in zijne *Geschichte der älteren Grafen von Ravensberg*, *bl.* 27, is naar alle waarschijnlijkheid nooit voltrokken geworden. Want als de moeder en dochter twee jaar later bij het graf van haren gemaal en vader (†) (in het jaar 1248) te *Bersebrug* (een vrouwenklooster in het Osnabrugsche, hetwelk Graaf OTTO en zijne gemalinne SOPHIA, de ouders van JUTTA, in het jaar 1231, toen deze nog niet geboren was, gesticht

(*) d. i. SOPHIA.

(†) Hij stierf 1245 in November. LAMEIJ, *l. c. not. X. ad Dipl. XXXII.*

en naderhand nog begiftigd hadden) *een eeuwig licht* instelden, noemden zij beide zich in deze daarover gemaakten brief *Gravinnen van Vechte*, welke heerlijkheid haar in eigendom toekwam (JUNG, *Hist. Bentheim. Cod. Dipl. N. XXVIII.*): een bewijs dat de ouden hunne geslachtsnamen naar hunne bezittingen veranderd hebben. Hetzelfde zien wij reeds in OTTO II, Graaf van *Ravensberg*, die als OTTO van *Vlotowe* in de oorkonde alhier voorkomt. De jonge Graaf van *Tekelenburg* moet kort te voren gestorven zijn. Maar in het jaar 1248 leefde hij nog. Want in April van dit jaar hebben OTTO d. g. *Comes de Tekeneburgh.* METTILDIS *Comitissa eorumque filius* HENRICUS het van *Harst* in het Osnabrugsche naar *Rulle* in het Tekelenburgsche verplaatste vrouwen-klooster met een stuk weilands begiftigd. Ten minste is dit Graafschap (*) spoedig daarna door zijne zuster HEILWIG aan de Graven van *Benthem* gekomen. In het jaar 1251 was JUTTA reeds met WALRAM VAN MONTYOIE gehuwd.

J. NIESERT, *Beiträge zu einem Munsterischen Urkundenbuch aus vaterländischen Archiven gesammelt. I band, II abtheilung, s. 7. u. s. w.*

(*) Het Graafschap *Sögel*, waartoe ook de *Hummeling* behoorde.

(B. 2.)

Uit v. KINDLINGER *Munster. Beiträge, III band. s.* 160—162 *der Urkunden.*

No. 44.

Vergelijk tusschen de broeders OTTO *en* LODEWIJK *van Ravensberg, nopens hunne geërfde vaderlijke goederen,* 1226.

Ex copiar. Sæc. XIV.

Hec est forma compositionis, que facta est inter fratres Comites de Ravensberghe Ottonem et Ludovicum apud Hervordiam in presentia Domini Wilbrandi Paderburnensis Episcopi et aliorum magnorum virorum, qui subscribentur. Comes Otto dimisit Comiti Ludowico ad castrum Ravensbergh ista: Advocatiam in Burchorst totam preter ea, que infra excipientur; Ecclesiam in Rysenbecke, et omnia, que illi attinent et advocatiam illius; advocatiam in Wettere, et omne, quod illi attinet; *duas Cometias adjacentes Ravensberghe unam videlicet in una parte Osnyngi et aliam in Altera:* item istas duas decimas, in Barghen unam, alteram in Bavenhem; item Bylevelde totum, et omnia illa, que sibi attinent in novalibus et in aliis, et domum Halderynchusen; curiam in Crawinkele; curiam Drevere; curiam Rothen; curiam Burglo et omnia illis attinentia. Illi, qui dicuntur eynlütke Lude, et qui consueverunt servire Ravensberghe, ubicunque maneant, servient Comiti Ludowico; illi qui consueverint servire Vlotowe, ibi servient, ubicumque maneant; idem erit de Vechta; idem erit de Vrysenbergh; sed illi, qui censum dant, serviendo

allodiis et curiis, maneant Dominis, quorum sunt allodia. Omnes illi Frysones qui manserint in cometiis comitis Ludowici, illos habebit, reliquos omnes habebit Comes Otto, qui veniunt de sua Frisia ab alia parte. Comes Otto habebit castrum Vlotowe; bona in Volmarinchen et omnia illius attinentia; Langenholte et duas domos in Beken; item advocatiam super totam villicationem Volbrachtingen et omnia illius attinentia. Ista duo excepta sunt ab advocatia in Burgborst Per predicta Comes Ludowicus separatus est *ab omni hereditate patris sui*, excepto eo, quod bona propria et hereditaria, que adhuc non sunt divisa, ubicumque fuerint recepta, illa dividet Comes Ludowicus, et eliget Comes Otto. Idem erit de Ministerialibus non divisis. Huic compositioni interfuerunt et testes sunt Dominus Wilbrandus Paderbornensis Episcopus, Comes Hinricus de Aldenburg. Dominus Hermannus de Lyppia et Bernardus filius ejus, Gotscalcus de Loon, Conradus de Wardenbergh, Willikinus de Blankena, Florentius et Wescelus de Quernheym, Herbordus de Spredowe, Fridericus Sniphard, Alexander de Bekesete, Conradus de Gollenstede, Bertramus Spryck, Alexander Hovet, Albertus Dapifer, Rembertus de Rotyngen, Albero Bune, Helmenricus de Dole, Echardus et Wernerus de Othelinge, Helmicus Vrydag, Nicolaus Dapifer de Vlotowe, Arnoldus de Unruere, Hermanus Matevrunt, Johes de Paderburne, Dethmarus Boso, Arnoldus Pincerna, Johes de Vorde, Hinricus Gogravius, Jordanus, Hermannus de Vurwere, Wydekindus de Grevene, Swithardus Dapifer, et alii quam plures. Acta sunt Anno M°. C°C. vicesimo sexto Kal. May, Impe-

rante romanorum Imperatore Friderico. Ut autem hec omnia nulli veniant indubium, de consensu partium conscripta est hec littera, et est communita sigillis istorum, Domini W. Paderburnensis Episcopi, Comitis Henrici de Aldenburg, Hermanni de Lyppia, Comitis Ottonis et Comitis Ludowici fratrum de Ravensberghe.

(C. 1.)

Bij KINDLINGER, *Munst. Beiträge, III band. s. 184—187 der Urkunden.*

No. 74.

WALRAM, *Heer van Montjoye (Monzjoue)*, JUTTA, *zijne vrouw en* SOPHIA, *weduwe van Graaf* OTTO *van Vlotho, verkoopen en schenken respective hunne allodiaal- en leengoederen (een aanzienlijk deel van de tegenwoordige ambten Vechte, Eemsland en Oost-Friesland) onder eenige bepalingen aan den Bisschop* OTTO *van Munster en zijne kerk.* 1252.

Ex Originali.

In nomine Domini Amen. Walramus nobilis de Monzjoue, Jutta uxor Walrami et Sophia mater Jutte, quondam Comitisse in Vechte, omnibus in perpetuum. Quoniam solempniter acta tractu temporis, excidunt a memoriis hominum, nisi scripti testimonio perhennentur: proinde hiis litteris annotare decrevimus, quod, quicquid Dominii habebamus, aut hereditario

aut quovis alio jure ab Ottone quondam comite in Vlothowe in proprietatibus, possessionibus, castris, municionibus, jurisdictionibus, vasallis, hominibus cum universitate ac omni jure, quod nobis competebat, et quod ad nos devolvi poterat, nomine predicti Dominii, nos Ecclesie Monasteriensi et Ottoni secundo ejus Episcopo libere contulimus et absolute. Ego etiam Jutta conjux Walrami bona, que ab Ottone Comiti de Tekeneburgh et Heinricho ejus nato michi fuerant assignata ratione donationis propter nuptias, quod vulgo Murghengaue dicitur, videlicet proprietatem Oythe cum suis pertinentiis, cometiam Sigheltra et alia predicte Monasteriensi ecclesie ac prefato ejus Episcopo liberaliter et integraliter donari cum omni jure, michi in hiis competente. Item nos Walramus, Sophia et Jutta de omnibus feodis, que vel ab imperio vel aliunde nomine prefati Dominii tenebamus, Simonen de Ghemene, Wilhelmum Rucen et Hinricum natum Burggravii de Strombergh, recepta ab eis homagii fidelitate, inpheodavimus, qui taliter infeodati a nobis predicta feoda de nostro consensu et ratificatione Monasteriensi Ecclesie, Ottoni Episcopo et Ministerialibus dicte Ecclesie titulo pignoris ad summam quadraginta millia marcarum obligarunt. Ceterum bona fide promisimus et, quamdiu vivemus, non resignabimus aliqua, vel aliquod de prefatis feodis in manus Domini a quo tenentur, nisi faciamus ad voluntatem Monasteriensis Ecclesie et ejus Episcop et super eo dedimus fidejussores, nobilis viros Adolfum Comitem de Monte, Gerhardum de Wassenbergh, Cononem de Molenarkan et cornutum, milites, in hac fidejussione ad triennium ex

hodie duraturos, ut medio tempore Monasteriensis ecclesia memorata feoda ab eorum dominis sequatur; ad quorum resignationem coram ipsis dominis, dum ab eadem Ecclesia requirimur, debemus et volumus esse parati. Hoc etiam est adjectum, quod nos Ecclesie Monasteriensi in universis ad prefatum Dominium pertinentibus nec non Symoni de Ghemene, Wilhelmo Rucen, et Hinrico nato Burggravii de Strombergh in universis feodis, que ipsi de manu nostra receperunt, plenam warandiam prestabimus, quousque Monasteriensis ecclesia predicta feoda consequatur. Si vero memorata feoda a Dominis suis Monasteriensi ecclesie fuerint denegata, nos ad restaurum seu ad recompensationem eorundem compelli non debemus. Ego tamen Walramus hunc casum ad cautelam excipere duxi, quod Guuerra aliqua inter venerabilem Dominum Archiepiscopum Coloniensem et inter progeniem de Limburgh hinc inde ingruente mihi liceat super feodo habito a Coloniensi Archiepiscopo eidem dedicere et renunciare, uxore tamen mea et ejus matre illud suo jure retinentibus renuntiationis mee tempore pendente: eo adjecto quod guerra cessante optinebo me recuperare idem feodum a Domino predicto. Ut igitur hoc factum nostrum omnibus clarescat et perpetuo stabiliter subsistat, presens scriptum exinde confectum sigillis nostris roboravimus subnotatis testibus, in quorum presentia id gestum noscitur apud pontem Hach, videlicet Adolfo comite de Monte, Gerhardo Domino de Wassenbergh, Walramo comite de Nassowe, Hinrico comite de Verneborgh, Burchardo, Domino de Broke, Conone de Mülenarken, Cornuto, Inghebrando de Rureke,

Rutghero de Ellene, Everhardo de Horst, Leonino et Alberto de Brabeke, Godfrido de Dencelake, item de Vechte et Vrysenbergh militibus Bertramo Spryk, Hermano de Willekin, Herborde de Spredowe, Johanne Voss et fratre ejus Herbordo, Alexandro Hovet, Hermanno de Ludinchusen, Ottone de Duth, Ottone de Meppen, Hinrico de Wetere; item Hermanno de Holte, Ottone de Lon viris nobilibus, et aliis quam pluribus. Anno Dominice incarnationis Millesimo ducentesimo quinquagesimo secundo, quarto decimo Kalendas Julii, indictione decima feliciter in Domino, Amen.

L. S. L. S. L. S.

In eene aanmerking geeft de schrijver nu eene beschrijving dier drie zegels, welke wij weder voorbijgaan.

C. 2.

Uit J. NIESERT, *Munster. Urkundensammlung*, *II. band. s.* 434—436.

No. CXIII.

Koning WILLEM *beleent den Munsterschen Bisschop* OTTO *met het Graafschap Vechte, enz.*

1253.

Ex Chartulario Cathedr. Eccl. Monast. Dist. I. N. I. Lib. I.

Wilhelmus Dei gratia Romanorum rex semper Augustus Vniuersis sacri imperii fidelibus presentem paginam inspecturis gratiam suam ac omne bonum.

Illustris benignitas, eternorum intuitus, et excellentie regalis largitas ad promotiones ecclesiasticas multimode nos inuitant. Regius enim ex hoc honor intenditur et acquiritur largiflua divine propitiatio majestatis, vbi Ecclesie dei muneribus ditate principum et libertatibus votiuis donate fauore, specialis gratie confouentur. — Hinc est quod nos ad internentum venerabilium domini H. tituli sancte Sabyne presbyteri cardinalis apostolice sedis legati. C. coloniensis Archiepiscopi. et H. Leodiensis Ecclesie, de providentia consilii nostri *Comitatum et vniuersa bona infra frysiam et extra* sita. que nobilis vir *Otto comes de Rauensbergh tenuit de manu Imperii titulo feodali*, *et* que nobis per liberam resignationem *Walrami de Monzoye* tam pro se, quam pro Jutta uxore sua, *ad quam dicta bona fuerant jure hereditario deuoluta*. Quam etiam pro omnibus heredibus dicte jutte. omni jure quod sibi nomine dicte uxoris sue in prefatis bonis competebat ex quacunque causa renunciantis, simpliciter coram nobis legitime vacauerit, Venerabili *Ottoni* Monasteriensi Episcopo *dilecto principi nostro* et sancto Paulo, et ejusdem successoribus in perpetuum infeodamus et concedimus, a nobis et imperio jure feodali perpetuo possidenda. et eis bona ipsa auctoritate regalis culminis confirmamus. Testes qui interfuerunt sunt hii. Legatus Coloniensis et Leodiensis predicti. Symon Padeburnensis Episcopus. Th. de Clive. W. de Juliaco. W. et O. de Nassowe. Adulfus de Monte, A. de Waldeke. Engelbertus de Marca et Conradus de Retbergh comites, et W. dux de Lemburgh et alii quam plures. Datum Colonie X Kal. Aprilis. Indict. vndecima. Anno domini M° CC L° tertio.

D. 1.

Bij v. KINDLINGER *ter a. pl.* III. *s.* 519—522 *der Urkunden.*

Num. 186. lit. A.

Overeenkomst en afspraak tusschen de Bisschoppen en steden Munster en Osnabrug, om den burgt Cloppenburg te belegeren, in te nemen en voor de beide Stichten te bewaren. 1393.

Ex Orig.

Wy van Godes Genaden Otto to Monstere, unde Diderich to Osenbruge, Biscope, Borgermeister und Rade der stede to Monstere unde to Osenbruge enkennet unde betuget openbare in dessen Breve, dat wij na Rade unser Vrende umme Nod willen unser beider Lande zind endrechlich geworden to stallene vor dat Slot tot Cloppenborch; unde wert, dat wij Heren unde stede Monstere unde Osnabruge stalleden unde uns God zeligede, dat wij dat selve slot bekrefftigeden unde wunnen, zo zolle wij dat selve Slot mit al siner rechten olden tobehoringe, Herlicheit unde Gerichte beholden, alse dat dat uns vorgescrevenen Heren, unsen Stichten unde Steden vorgescreven gelike sal stan to Winne unde to unsen Besten; unde wy en zolen ninerleye Behelpinge noch Vordel zoeken van des vorges. Slotes wegene, hemelike noch openbare, wy en don dat sementlike mit enander. Were ock, dat jenich Uplop, Scelinge eder Vede unne worde tuschen uns vorgescrevenen Heren, unsen Landen unde Steden vorgescreven is, zo en sal unser nin vor den anderen Vordel zoken, nook nynerleye Behelpinge hebben tegen den anderen van den vorge-

screvenen Slote unde syner Herlicheit; unde we dat van unzer wegene vorwarde, zal dar to zitten, unde wy en solen ene noch dat vorgescrevene Slot unde zine Herlicheit nicht bestedigen, noch nemand van unser wegene de wile, dat de Vede waret. Were ock, dat uns jenige Degedinge wedervoren, eder under uns upstunde van den vorgescrevenen Slote under zyner Herlicheit des wy under uns nicht endrechlich werden en kunden, dar hebbe wy unze Vrende to rechten Scedeluden to gezatet, alze wy Otto Biscop to Monstere Dyderiken van Hameren, wy Dyderich Biscop to Osenbruge Heren Gerde Bûcke Provest to sunte Johanne to Osenbrugge, wy Borgemester und Raed to Monster den Borgemester to Monstere, wy Borgermester unde Raed to Osenbrugge den Borgermester to Osenbrugge. Unde desse vorgescrevene Scedeslude zolen uns bynnen den nesten Verten nachten darna, dat dat an se gebracht wert, dar umme sceden met Rechte, dat ze spreken zolen uppe ere Eyde; und wat se uns eyndrechtliken uppe ere Eyde vor recht zeget, des sole wy volgen. Wer ok, dat ze des Rechtes nicht endrechtig werden en kunnen, so hebbe wy Heren vorgescreven sementlike enen Overman dar to gezatet, alze Johanne Morriane den olden, de up synen Eyd na zinen besten Zinne und Redelicheit dar up spreken zal bynnen den nesten achte Dage dar na, dat dat an eme komet; unde mit weliker Partye de to velt, des sole wy volgen. Wer ock, dat desser vorgescrevener Scedeslude welich aflivich worde, in welcher Partige dat dat were van uns, Heren und Steden, de solen enen anderen Scedesman weder in des Doden Stede zetten, umme den

nesten Verten nachten dar na, dat wij mit Boden und mit Breven dar to gemanet werdet; unde des gelikes zole wy Heren sementlike don mit dessen Overmanne, wanner dat gevellet. Wer ock, dat unser Heren vorgescreven welic aflivich worde, des God nicht en wille, so en zole wy Stede Monster und Osenbrugge nynen anderen Heren off Vormunder huldigen noch in laten, ze en zolen desse selven Loffte unde Eyde don, de desse vorgescrevene Heren gedan hebbet vore, unde de bezegelt mit zinen Transfixbreve dor dessen Breef gesteken, dar desse Bref unverbroken in syner Macht mede bliven sal. Alle desse vorgescrevene Stucke unde Articule, unde er jtlich bysundere hebben wy Heren Borgemestere unde Raede der stede Monstere unde Osenbrugge malk dem anderen geloevet, verzit unde gezekert an guden Truwen by unser Ere, unde hebet de mit upgerichteden liffliken Vingeren rechtes stanedes Eydes ton Hilgen gesworen, stede, vast unde unvorbroken to holdene zunder Argelist. Unde wy Otto, Dyderic Biscope, Borgemeister unde Rade der Stede Monster unde Osenbrugge vorgescreven hebbet des to Tughe unse Ingezegele an dessen Bref gehangen. Datum anno Domini Millemissimo CCCmo nonagesimo ertio feria quarta post festum Viti martiris.

L. S. L. S. L. S. L. S.

D. 2.

Aldaar s. 523, 524.

Num. 186. lit. B.

DIDERIK, *Bisschop te Osnabrug, verklaart, dat de afspraak in den vorigen brief met zijn wil en weten gemaakt en met zijn zegel bezegeld was, toen hij nog gevangen zat*, 1393.

Ex Orig.

Wy Diderich van Godes Genaden Bysscop to Osenbrucge bekennet in dessen openen Breve vor allen Luden, also alse de erwerdige in Gode Vader und Here Her Otto Byscop to Monstere und wy, und unse stede Monster und Osenbrucge under eynander overdregen synd to stallene vor de Cloppenborgh, und, off uns God seligede, dat wij de bekrechtigeden und wunnen, wat malk daran hebben solde, dar Breve up gegeven und van uns vorg. Heren und unsen Steden besegelt syn. Und wante wy do to Tyden, do de selven Breve gegeven und besegelt worden, in Vengnisse setten und weren, so bekenne wy, dat de vorg. Breve mit unser Wytscap, Willen und Vulbord myt unsen groten Ingesegele besegelt synd, und hebbet des to Tughe unse Ingesegele an dessen Breff gehangen. *Datum Anno Domini Millesimo tri centesimo nonagesimo tertio, in Crastino commemorationis Sancti Pauli.*

L. S.

Num. 190.

Aldaar s. 530—535.

Overeenkomst tusschen de Bisschoppen te Munster en Osnabrug en hunne stichten, krachtens welke DIDERIK, *Bisschop te Osnabrug, het deel van hem en zijn sticht aan de sloten Cloppenburg en Oijte en de daartoe behoorende ambten aan den Bisschop* OTTO *van Munster en diens sticht voor* 1100 *goudgulden en tegen het Munstersche regt op Voirden heeft afgestaan en overgegedragen,* 1397.

Ex Orig.

Wy Dyderich van Horne van Godes Genaden Bisschop to Osenbrugge, doet kundich allen Luden, de dessen Breeff seyt off horet lesen, und bekennen openbare vor uns und vor unse Nakomelinge und Gestichte, dat wij dem erwerdigen in Gode Vadere unde Heren Hern Otten van der Hoya Bisscope to Monster, und synen Nakomelingen und synen Gestichte van Monstere hebbt gelaten und gesat vor elven hundert gude olde rynsche Guldene, gud van Golde und recht van Gewichte unsen Deyl, den wy und unse Gestichte hebbt an den sloten tor Cloppenborgh und Oyte und ander Herlicheit und Ampten dar to behorende myt eren Tobehoringen, alse van des Gewynnes wegene, dat wy myt unsen Vrenden de Cloppenborgh und Oyte hebbet wynen und bekrechtigen helpen. Und wy und unse Nakomelinge und Gestichte solen en dat laten vor desse vorscrevene elven hundert Gulden eweliken und jummermere,

und en solen das nummermere aff lozen: und wy hebt vortegen, und vortyget gensliken in dessn Breve vor uns und unse Nakomelinge und Gestichte up alle Recht und Ansprake, de wy und unse Gestichte hebbet an der Cloppenborgh und Oyte, und eren Tobehoringen van des Gewynnes wegene, alse vorscreven is, und hebt dat gelaten in Hand und to Behoef unses Heren von Monster vorg. und syner Nakomelinge und synes Gestichtes van Monstere; und hebt ock quyd gelaten in Hand und to Behoef unses Heren van Monster vorgemeld und syner Nakomelingen und synes Gestichtes van Monstere und hebbet ock quyd gelaten alle de gene, de uns und unsem Gestichte gehuldiget hebbt van dessen vorg. Ampte und Slote wegene, und latet de quyd in dessen Breve van der Huldinge, de se uns darvan gedaen hebt. Und were dat unse Here van Monster vorgemelt off syne Nakomelinge Degedinge angencgen myt dem Greven van Tekeneborgh, also dat se em eren Deyl van der Cloppenborgh und Oyte weder laten wolden, so solden se em ock unsen Deyl, den wy en gelaten und vorsat hebbt, asse vorg. is, weder laten vor elven hundert Guldene, alse vorg. synd, sunder jenigerhande Argelist. Und weret, dat unse Here van Monster vorgemelt off syne Nakomelinge und Gestichte dem Greven van Tekeneborgh de Cloppenborgh und Oyte myt eren Tobehoringen weder leten, so solden se uns und unsen Nakomelingen und Gestichte besorgen, dat uns ock alsodane Vorbund und Verlofnisse wedervore van den vorg. Greven to Tekeneborgh, alse se dar van krieget van desser Wederlatinge wegene, uthgeseget Geld und Gud dat

en dar vore werden mach. Ock synd Vorworde, were dat wij off unse Nakomelinge und Gestichte to Veden quemen myt unsem Heren van Monster vorgemelt off myt synen Nakomelingen und Gestichte, de wyle se de Cloppenburg under hedden, so sal de Cloppenborgh und Oyte und dat land und Ampte dar tobehorende myt eren Tobehoringen velich wesen de Vede uth, vor uns und vor unse Nakomelinge und Gestichte und vor alle unse Helpere, und de umb unsen Willen doen und laten wilt; und so en sal uns und den unsen ock nyn Schaden weder gescheyn van den vorg. Sloten, noch dar weder to, sunder Argelist. Ock synd Vorworde, dat uns unse Here van Monster vorg. weder gelaten hevet also dane Recht, alse he und syn Gestichte hebbt an dem Slote ton Voirden na Uthwysinge der Breve, de he und syn Capittel uns und unsem Gestichte darup gegeven und besegelt hebbt. Und were dat jenich unser Nakomelinge Byssçope to Osenbruge, ofte unse Gestichte van Osenbruge na unsen Tijden, unsen Heren van Monster vorgemelt ofte syne Nakomelinge und Gestichte an degedingeden umb de Cloppenborgh und Oyte myt eren Tobehoringen, alse van unses Deyls wegene, desse myt Recht nicht vordegedingen en kunden; so solden unse Here van Monster vorg. und syne Nakomelinge und Gestichte ere Recht weder hebben an den Voirden, dat se dar an hadden vor Datum desses Breves, und sollen dan der Vertichnisse, de he vor sich und syne Nakomelinge und Gestichte gedaen hevet in synen Breve, weder ledich und loes wesen, und dar mede in eren Rechte unverredet und unverlustich bliven. Ock synt Vorworde,

were dat unse Here van Monster vorg. off syne Nakomelinge und Gestichte *eygene Lude*, *Dienstlude* ofte *vryge Lude* wonende hedden bynnen den Voirden, oftedat sedich Land, Kempe, Holt eder Weyde gebouwet und gesleten worde ute den Voirden, de horden in Gude ofte Erve, de unsem Heren van Monster und synen Gestichte to vordegedingene horden, dar sollen e gelyke wol ere Recht an beholden. Alle desse vorgescrevene Pûnte, und ere ytlich bysunder hebbe wy Diderich Bisscop to Osenbrugge vorg. vor uns und vor unse Nakomelinge und Gestichte gelovet und gesekert an guden Truwen und myt unsen lyfliken upgerichteden Vyngeren gestanedes Eydes over den Hilligen gesworen, unsen Heren van Monster vorg. und synen Nakomelingen und Gestichte stede, vast und onverbroken to holdene sunder jenigerhande Argelist; und hebt des to Tuge und Bekantnisse unse Ingesegel vor uns und vor unse Nakomelinge und Gestichte an dessen Bref doen haen. Datum Anno Domini Millesimo tricentesimo nonagesimo septimo, ipso die beatorum Innocentum martirum.

L. S.

E. 2.

Niesert, Munst. Urk. Buch. I *band* II *Abth. bl.* 35, 36.

No. XVI.

Overeenkomst tusschen den Bisschop van Munster, dien van Osnabrug en hunne stichten, volgens welke OTTO, *Bisschop te Munster, het sticht Osnabrug zijn regt op Voirden overdraagt, en daartegen van Bisschop* DIEDERIK *diens aandeel aan Cloppenburg en Oijte voor ƒ 1100 verkrijgt.*

1397.

Ex Copia coæva ejusd. Archivi Rubr. Cloppenburch. N. 2. lit. A.

Wy OTTO van der Hoya van Godes genaden Byssop to Monster doét kundich allen luden den dessen breff seyt offt horet lesen und bekennet openbare vor vns vnd vor vnse nakomelinge vnd Ghestichte, dat wy mit Wysschap vnd vulbord der erzamen vnser leuen ghetruwen Domdekens vnd Capittels vnser kerken to Munster hebbet ghelaten dem erwerdigen in Gode vadere vnd heren, hern Diderike bysscope to Osenbrugge vnd synen nakomelingen und synen Ghestichte van Osenbrügge alzodane recht alze wy vnd vnse Ghestichte hebbet an den *Slote to Voyrden* vnd an dem grunde dar dat vppe licht vnd an den garden Wysschen kempen holte vnd weyden de se begrepen gebroken vnd gebouwet hebbet vte den Voyrden vor datum desses breues, vnd wy hebt en datselue recht gelaten erflike vnd immermer, vnd hebt darvp vortegen vnd vorteget gensliken in dessen breue vor

vns vnd vor vnse nakomelinge vnd ghestichte vnd hebt dat ghelaten in hant vnd to behoef vnses heren van Osenbrugge vorgg ond syner nakomelinge und syns Ghestichtes van Osenbrugge, were auer dat wy off vnse nakomelinge vnd ghestichte *eyghene lude denstlude* offte *vryelude* wonende hedden bynnen den Voyrden ofte ock dat sedich lant kempe holt eder weyde gebouwet eder ghesleten worden vte den Voyrden, de horden in gude off in erve de vns off vnsen nakomelingen to vordeghedingen worden, dar solde wy vnd vnse nakomelinge vnd ghestichte ghelyke wal vnse recht anbehalden, vnd hiir umme heuet vns de vorgı vnse here van Osenbrugge vor sich vnd syne nakomelinge vnd ghestichte weder ghelaten vnd ghesat synen vnd synes Ghestichtes deyl den se hebt an *der Cloppenborch* vnd *an Oyte* myt eren tobehoryngen vor eluen hundert gude olde rynssche gulden also dat he off syne nakomelingen vnd ghestichte des nimmermer weder van vns vnd vnsen ghestichte losen en solen na vtwysinge der breue de he vns darvp ghegeuen vnd besegelt heuet, mer weret dat wy off vnse nakomelinge vnd gestichte deghedingeanghenigen myt dem Greuen van Tekeneborch alzo dat wy em vnsen deyl van der Cloppenborch und oyte myt eren tobehoryngen weder laten wolden, so solde wy em denseluen deyl den vns vnse here van Osenbrugge vorgı ghelaten und ghesat heuet ock weder laten vor eluen hundert guldene alzo vorgı synt sunder jeninigher hande arghelist, vnd so solde wy ock dan vnsen heren van Osenbrugge vorgı vnd synen nakomelingen und ghestichte besorgen dat en ock alzo dane vorbund vnd vorloffnisse wedervore van den Greuen van Teke-

neborg alze wy vnd vnse Ghestichte dar van kryget, vthgeseget gelt vnd gut dat vns daruan werden mach. Vortmer so lange alze-wy vnd vnse nakomelinge vnd ghestichte de Cloppenborch vnde Oyte vnder hebbt so en soll wij vnsen heren van Osenbrugge vorgl vnd synen nakomelingen vnd ghestichte vnd de he myt rechte verderghedingen mach nynen schaden schen laten van der vorgl sloten noch dar weder to, noch ock synen kopluden vp den Straten in dem lande dar dore te wanderen sunder Arghelist. Oek en soll wy syner *borchmanne* nyn entfaen to borchmannen ter Cloppenborgh dar to wonende. War ock dat he off syne nakomelinge *vrye* lude *denstlude* off *eygene* lude wonende hedden in der herscap van der Cloppenborch off Oyte dar solden se ock ere recht an beholden. Alle desse vorgl punte vnd erer ytlich bysunder hebbe wij Otto Bysscop to Munster vorgl vor vns vnd vor vnse nakomelingen vnd gestichte gelouet vnd ghesekert in guden truwen vnd myt vpgerichteden lyfliken Vyngeren ghestanedes eyder auer den hilghen gesworen vnsen heren van Osenbrugge vorgl vnd synen nakomelingen vnd ghestichte stede vast vnd vnverbroken to holdene sunder jennigher bande Arghelist, vnd hebbet des to tughe vnse Ingheseghel vor vns vnd vor vnse nakomelinge myt Ingheseghel vnses capittels to Munstere vorgl an dessen breff doen haen. Vnd wy Domdeken vnd Capittel der kerken to Munstere vorgl bekennet dat alle desse vorgl stücke myt vnser wysschap vnd willen synd ghescheyn vnd des to tuge is vnser kerken Ingheseghel myt vnses heren van Munstere vorgl Ingheseghele an dessen breff ghehangen. Datum anno domini Mille-

simo CCC° XC septimo. Ipso die beatorum innocentum martyrum.

F.

Bij den zelfden, ter zelfder plaatse, bl. 33.

No. XV.

Oorkonde van den Munsterschen Bisschop OTTO VAN HOYA, *waarin hij belooft, om zijn aandeel aan de ambten en sloten Cloppenburg en Voirden bij het sticht Munster te zullen houden.*

1397.

Ex origin. Archivi Cathedr. Eccles. Monsis. rubr. Cloppenburg N. II. litt. C.

Wij Otto van der Hoya van Godes genaden bysscop to Monstere bekennet in dessn openen breue vor allen luden vor vns vnd vor vnse nakomelinge vnd Gestichte, dat wy vnd vnsen nakomelinge *vnsen deyl* den wy vnd vnse Gestichte hebbt on den sloten Lande vnd Ampten *tor Cloppenborgh vnd to Oyte* myt eren tobehoringen, des wy de Helfte myt vnsen Vrenden bekrechtiget vnd gewunnen hebbt, und den veyrden deyl gewesselt hebbt van den Bysscope vnd Gestichte van Osenbrugge vmb alsodane recht alse wij vnd vnse Gestichte hadden am dem Slote ton *Voyrden*, solen vnd willen laten vnd behalden by vnsem Gestichte von Monster, vnd hebbet vns

des vorbunden vor vns vnd vor vnsen nakomelingen vnd Gestichte by der Huldinge de wy vnsem Gestichte gedaen hebbt vnd deden do wy dar entfangen worden, vnd hebbt des tô tuge vnse jngesegel vor vns vnd vnse nakomelinge vnd Gestichte myt Ingesegele vnss capittels to Monster an dessn breff doen haen. Vnd wy Domdeken vnd Capittel der Kerken to Monster vorgl. bekennet dat dyt myt vnser Wisschap vnd Vulbord gescheyn is vnd des to tuge is vnser kerken Ingesegel myt Ingesegel vnss heren van Monster vorgl: an dessn breff gehangen. Datum anno Domini millesimo trecentesimo nonagesimo septimo. Ipso die circumscisionis Domini.

De beschrijving der twee, aan dit stuk hangende zegels, die NIESERT in de aanmerking hierop geeft, laten wij kortheidshalve weg.

Alleen voegen wij deze woorden van dien geleerden man hier nog bij: »Men vergelijke de oorkonde, nummer 190 in KINDLINGER's *Munst. Beiträge band, III s.* 530, welke uit het origineel uit dit zelfde Archief, *Rubr. Cloppenburg, N.* 2. *litt. b.* genomen is.«

G.

Num. XXV.

Plegtige afstand van den Grave van Tekelenburg op Cloppenburg, Bevergern enz. Van het jaar 1400.

Ex Originali.

Wy Clawes Greve to Tekeneborgh doet kundich allen, de dessen breff seyt oft horet lesen, und be-

kennet openbare vor uns und vor unse rechten Erven und Anerven, dat wy in Vorvüllinge, Wederlegginge und Vorbeteringe Roves, Brandes, Doetslages, Schattinge unde maniges groten Schaden unde Vordreytes, de deme Gestichte van Munstere van unsen Stoten und ute unsem Lande gescheyn synd by unserer Olderen Tyden und ock by unser Tyd, dem erwerdigen in Gode Vadere und Heren, Heren Otten Bisscope to Munster, synen Nakomelingen Bisscopen to Munster und synen Gestichte van Munster hebbet gegeven, upgelaten und upgedregen, und gevet, latet up und dreget up, in dessen Breve errflike und jummermeer to hebbene unde to besittene de Herscap, Ampt unde Borgh to der Cloppenborgh, de Borgh und Stad to Oyte, de Borgh tor Snappen; und vortmer alle Herlicheit, alle Gerichte hoe und syde, alle Manschap, alle Borgere, alle Leenware geistlich unde wertlich, alle Leengude, alle vrye und eygene Gude, alle Lude, alle Renthe, Bede, Bodinge, Klockenslach, Wiltbanen, Vysscherye, Vorfal und Upkominge myt allen eren Tobehoringen in Torve, in Twyge, in Watere, in Weyde, in Holte, in Velde, und wo de gelegen synd in den Kerspelen van Oyte, van Cropendorpe, van Lastorpe, van Essene, van Lonyngen, van Lynherden, van Molbergen, an den Waterstrome, an Sagelterlande, an den Scharlevresen, und war und wo de gelegen synd bynnen und buten den Ampten van der Cloppenborgh und van Oyte, de unse Olderen unde wij in unde to dessn vorg. Herscap und Ampten van der Cloppenborgh und van Oyte gehat hebbet wynte an desse tyd.

Vortmer alle Herlicheit, alle Manschap, alle Leen-

ware, alle Leengude, alle vrye Lude und Gude, alle eygene Lude und Gude, alle Ervetale, alle Gulde, Renthe, Rechticheit, Vorval und Upkomynge myt allen eren Tobehoringen, de unse Olderen unde wy in deme Lande van Emeslande gehat hebbet wynte an desse Tyd, unde by Namen uppe den Hummelingen. Vortmer dat Ambt, de Borgh unde de Stad to den Bevergerne, alle Herlicheit, alle Gerichte hoe und syde, alle Manschap, alle Borgere, alle Leenware geistlich unde wertlich, alle Leengude, alle vrye und eygene Gude, alle Lude, alle Gulde, Renthe, Vysscherye, Wiltbanen, Vorval und Upkominge myt allen eren Tobehoringen in Torve, in Twyge, in Holte, in Velde, in watere, in Weyde, und wo de gelegen synd, de unse Olderen und wy wynte an desse Tyd gehad hebbet in den Kerspelen van den Bevergerne, van Rysenbeke, van Sorbeke, van Greven, van Hembergen, van Detten, van Rene, unde de helfte des Kerspels van Schapen, alse van der Oetmersstrate wynte to dem Hilgenmeere; vortmer an dem Cloester to Gravenhorst und eren Guden, an dem Spellerwolde, an dem Oestenwolde, an dem Staderwolde und an allen eren Rechten und Tobehoringen.

Unde uppe alle desse vorg. Herschap, Ampte, Borge, Stede, Herlicheit, Gerichte, Erve, Gude, Land und Lude myt allen eren Tobehoringen, alse hyr vore benomet unde bescreven is, hebbe wy Clawes Greve to Tekeneborgh vorg. vor uns unde vor unsen rechten Erven und Anerven vertegen, unde vertyget in dessen Breve myt Hande und myt Munde; und synd alyngh ut gegaen alles Eigendomes, alles Rechten und aller Ansprake, de wy aldus lange dar an gehat

hebbet, ofte hyr namals jenigerleyge Wys dar an hebben mochten; und hebbet dat gensliken und altomale gegeven und gelaten in Hand und to Behoef desses vorg. Bisscopes to Munster unde syner Nakomelinge unde Gestichtes: und wy und unse rechten Erven und Anerven solen und willet se nu Vortmer na desser Tyd hyr an restlike unde vredelike besitten laten, und en nummermer Schaden, Hynder ofte Vordreyt doen, ofte doen laten hyr an in nynerleyge Wys, noch Nemant van unser wegene. Und wy hebbet en alle desse vorg. Stucke vor uns unde vor unse rechten Erven und Anerven gelovet unde gesekert, vast und unverbroken to holdene sunder jenigherhande Argelist, und sunder Behelpinge jeniges Rechtes geistlich ofte wertlich: und hebbet des to Tuge unde Bekantnisse unse Ingesegel vor uns und vor unse rechten Erven und Anerven an dessn selven Breff doen hangen.

Und hebbet vort gebeden Arnd Bysscopinch Richtere to Munstere dessen Breff myt uns to besegelne umb merre Bekantnisse der Warheit. wante dit vor deme Gerichte gescheyn is. Und ich Arnd Bisscopinch eyn gesworen Richter to Munster bekenne, dat desse vorscrevene Gifte, Updreginge, Uplatinge, Vortichnisse, Bekantnisse, Lofte und Eyde in aller Wys, alse hyr vore gescreven is vor my in eynen gehegeden Gerichte gescheyn synd, dar ich Stede und Stoel des Gerichtes beseten hadde, und hebbe des to Tuge umb Bede willen Junchern Clawes Greven to Tekeneborgh vorg. myt synen Ingesegele, mynen Ingesegel an dessen selven Breff gehangen.

Hyr weren an und over de erwerdige in Gode Vader

und Here, Her Diderich Bisscop to Ossenbrugge, de edele Arnd van Goterswijck, de erberen Heren Menso van Behehusen Domdeken, Lubbert van Rodenberge Vicedom, Alef van Lembeke Kelner, Herman van Munstere und Herman van Keppele Canonike der kerken to Munstere, Heydenrich de Sasse, Bernd de Droste Albertes-Sone, *Hermanne van Mervelde Berndes Sone*, Herman van Bilrebeke Herman Korf Hern Everdes Sone, Hinrich van Ore, Gerd Keppele, Johan Halewat Knapen und anderer guder Lude genoech. Datum anno Domini millesimo quadringentesimo, ipso die Crispini et Crispiniani Martirum beatorum.

L. S.	Inscriptio Sigilli est „ S. Nicolai: Comitis: de Tekeneb. „	L. S.	Inscriptio est „ † S. Arnoldi d-ci Biscopinch.

Uit V. KINDLINGER's *Munsterische Beiträge*, *I band*, *en aldaar s.* 85 *enz. van de Urkunden.*

H.

Lijst en Staat van het Sagelterlander Archief, zoo als het was in den jare 1812, toen het openlijk op last van de Fransche regering verkocht is, en wel voor de som van 38 franken, 28 centimes. Echter werden alleen de 17 eerste nummers voor dien prijs verkocht, en wel alle door Sagelterlanders weder gekocht. Het overige werd ter Mairie van Ramsloh gedeponeerd.

Deze verkooping greep plaats te Ramsloh den 23 December, 's voormiddags te 10 uren, van het genoemde jaar.

Im jahr achtzen hundert und zwolf, den zwanzigsten des monats August des nachmittags um vier uhr, wurde in auftrag des herrn präfecten Ritter von KEVERBERG durch uns Maire der Communen Scharrel, Ramsloh und Strucklingen mit zuziehung des hierzu specialiter Committirten herrn FRANZ TRENKAMP pfarrern zu Strucklingen und in gegenwart der vormaligen Vorstehers CORNELIUS SCHMITS aus Scharrel und EILERT BLOCK aus Ramsloh dasz sogenannte Sagterländer archive in die kirche zu Ramsloh revidirt und befunden, wie folget.

1. Dasz sogenannte Sagterländer archive bestehet, äusserlich in eine ungefehr vier fusz länglich, viereckigte- mit vier fuessen und mit drei hangschlossern versehene hölzerne kiste, in welcher nachbenannte sachen vorgefunden. als

2. Ein sogenanntes hölzern {zweischeffel- verups-} {fasz mit eisen bänden.

3. Ein viertel hölzern verup-fasz mit eisen bänden.
4. Ein hölzern trächter.
5. Ein hölzern kannenmaasz.
6. Ein zinnern viertel kannenmaasz.
7. Ein zinnern achtel kannenmaasz.
8. Dreij und sieben achtel pfund bleijernes gewicht.
9. Ein linnen sack mit ungefehr einen verup alten rübesaamen.

10. Ein sogenannte Eisene Elsterwaage.

11. Ein eisene Ehlenmaasz.

12. Dreij eisene Ach-oder mark-Eisen.

13. Ein Metallenes Druck-Siegel mit der umschrift: *S. parochianorum in Sagelte.*

14. Ein geschriebenes buch in folio mit weiszlederen umschlag von 1587. die Sagterlands gerechtsamen enthaltend.

15. Ein geschriebenes buch in folio mit schwartslederen umschlag von 1615. gerichtiiche verhandlungen von Vreijherrn Richter TAMELING zu Friesoijthe etc. enthaltend.

16. Ein geschriebenes buch in octavo von 1772 die Sagterlands Schuttemeisters rechte enthaltend.

17. Zwei mit bindfaden zusammen gebundene Rollen altes papier abschriften von gerichtlichen handlungen, suppliken, decreta, und briefe, enthaltend.

Die No. 13 bis 17 inclusive sind darauf sofort im archive der Mairle deponirt worden, und die No. 2 bis 12 inclusive, wieder einsweilen, bis weitere verfugung, in No. 1 verschlossen und am ort und stelle in die kirche zu Ramsloh belassen.

So geschehen Ramsloh tag, monat und jahr wie oben.

KORNILLIEZ SCHMIT.
EILERT BLOCK.
F. TRENKAMP, pastor.
Der Maire C. T. HEIDHAUS.

I.

Verordening van de Twaalve des Sagelterlands, dat geen vreemdeling zich met der woon in Sagelte zal mogen nederzetten, ten zij hij vooraf bewijzen van afkomst, goed gedrag enz. ingediend heeft.

Van Palmzondag 1617.

Nach dem fur diessem allerhandt ungelegenheit wegen der auszheimbschen und in diesses unssers Saeterland sich einsetzen gefallen. Ist auff Sontagh palmarum 1617 auff gunstige zulassing und befelch des woledlen und gestrengen herrn SCHWENCK drost zur Cloppenberg von der samptlichen eingesessenen des Saegerterlandes einhellig beschlozen dashinfüro a dato diesses niemandt auss anteren herren landen sich (nach Saegerterlandt?) begeben, darinne zu heuren oder eine platz oder wonungh zu kauffen ehe und befhoren derselbige den gesetzeten zwelffen des Sageterlandes seiner geburdt vorigen lebens und herkunft genuchsame attestation und beweisstumb schrifftlich eingebracht solle macht haben und dar auch ein oder ander von unsers Sageterlandes eingesessenen dawider

zu handlen sich wurde gelusten lassen solchen obgleich einckomlingen etwas verkauffen oder verheuren wurde, ohne wissen, willen und zulassing der Zwelffe des landes solle er nicht allein vor allen schaden (vermuge unsers landtrechts) so darauff fallen wurde, gehalten sein, sonderen wollen und sollen die Zwelff verordnete wegen des ungehorsambs ihnen zu straffen und solche angerichte handlung zu Cassiren bemechtiget sein. Alle ohne gefehrde ausz befelch und beschlusz der semptlichen unsres Sageterlands eingesessen. Beschrieben anno 1617 am Sontage palmorum.

Zwelff verordnete des Sageterlandes.

Van buiten op stond:

Befelich das kein auzländer sich alhier setzen soll etc.

K.

Deductie hunner vrijheid van de landfolge; door de Sagelterlanders aan het regerend Domkapittel te Munster, bij vacature van den bisschoppelijken stoel aangeboden, met twee Bijlagen L. en M. Waarschijnlijk uit het laatste der 17ᵈᵉ of eerste der 18ᵈᵉ eeuw.

Hochwürdig „ hochwollgebohrne

und

Gnädige herren.

Wieder das jehnige, wasz ahn seithen der hofcammer wieder unsz Saijterländer ohnlangst eingedient

worden, die nothurft zu vorhandelen bestehet zu vordrist der hauptsachlicher vorwurf darein, dasz ein zeitlicher bischoff alz ein reichs regalizerter Fürst des hochstiffsz Munster *vi regalium* das *jus sequelæ* in kraft habender universal jurisdiction über alle seine unterthaenen zu praetendiren habe undt deswegen diejehnige unterthaenen, welche sich von sölchen *á regalibus* dependirenden *jure sequelæ* eximiren, wollen, ein sölches *per modum privilegii* zu erweisen schüldig.

Wan aber diese *regula* undt was ahn seithen der hofcammer diesfals gesüchet werden will, *ad petitorium* gehörig, undt wir supplicirende Saijterländer dahie kantlich *in possessorio* versiren, so mag ein sölches dahie nach ahnweis alteren rechten nicht attendirt werden, undt zwarn umbdweniger das (:welches dan noch weiters nicht dan *ad roborandum possessorium* ahngeführt wirdt:) kentlich ist dasz das ambt *Cloppenburg* vor einige hunner jahren, zu der grafschaft *Tecklenburg* gehörig gewesen, undt von dannen anhn dieses hochstift *Munster* kommen *idque pro primo.*

pro 2do ahngefuhrte *regula universalis*, *qoud vi regalium jus sequelæ Celsissimo principi competat*, verschiedentlich seinen abfall leidet, gestalt *notorium* dasz in ambt *Cloppenburg* das (wirck) *Loningen*, (wirck) *Essen*, jah *Cloppenburg* selbst undt die stadt *Frisoijthe* von sölchen praetendirten *jure sequelæ* obwohlen diese alle ihr landtschatzungs contingent gleichfals bijtragen:) Eximirt gehalten und belassen werden.

Weswegen dan *pro* 3^tio^ wir supplicanten Saijterländer mehrere fueg und ursach haben von söhlcen *Jure sequelæ* Exempt zu sein, gestalt das wir oder

vielmehr unseres Saijterlandt annoch zu der graefschaft *Tecklenburg* gehörig gewesen nach ahnleitung *adjuncti* undt dahbeij *sub n°.* 2, erfindtliches *Extractus* des uhralten Tecklenburgischen in der archive dahselbsten obhandenen Legerbuchs jehder zeits für CHARLE *frije freesen* gehalten, kentlich auch dasz die freijen dahie im hochstift *a tali jure sequelæ* Exempt, undt keine folghe leisten.

Ein welches auch die hofcammer selbsten undt zwarn wegen uns Saijterländer *specifice* ahnerkandt, undt ahnerkennen müszen, indeme die beij ihnen obhandene rechnungen des ambts *Cloppenburg* (:so vie deren von anderthalb hündert jahren beij der hofcammer obhanden:) deren auszug dieselbige durch weijl. Secretarium QUANTE vidimirt, wie bijkommende ahnlage *sub n.* 7 ahnweiset uns Saijterländer mittheilig lassen ausdrüklich mittführen das wir diensten undt aller pfächten freij gegen vier undt einen halben tunnen butter, welches *ein graten-schatsz* genennet wirdt, unde stimmet in so weith dieser Extract mit der uhralte graflicher Tecklenburgscher archiven wordtdeutlich überein.

Ein welches ihro hochfürstliche gnaden weijland CHRISTOFF BERNARD gleichfals (:wie der ahnlage beijgefuegten Copeijlicher schein *sub n°* 3 darthuet:) bereits im jahr thausendt sechs hündert funfzig neun in so weith ahnerkandt in dem wir auf unseres untherthaenigst suppliciren undt dahbeij remonstrirtes altes herkommen *immunitatis et Exemptionis* dahmahlen so gar von der folge zur wulfsjagt Eximirt undt befreijet worden.

Welchem. wan *pro* 4*to* hiezu kombt, dasz die hof-

cammer keinen eintzigen *actum* erweisen oder darthuen kan, dasz wir Saijterländer in hundert, jah zweij hundert undt gahr dreij hundert jahren jehmahlen zur landfolghe aufgebottet oder gebraucht worden, viel weniger zum eisen undt ausreinigung der graben ahm ambthausz wie unser alter Richter zu *Friesoijthe*, so über die 40 jahren dahselbst richter gewesen kraft *adjuncti sub n.* 4 attestirt undt dan die diszeithsz fürgeschlagene zeugen deren dreije über die 70 undt fast zu 80 jahren alt alsolche possession *Exemptionis a tempore immemoriali* beweisen, So folget jah nothwendig, dasz dieserseiths fürgewandte uhralte possession nicht allein beständig erwiesen, sondern auch durch ahngeregte *Extractus* (:deren eine von der hofcammer selbsten herkommet undt mitt getheillet worden:) satsamb colorirt worden.

Es will zwarn die hofcammer dahgegen ein *rescriptum* [*ambtmannorum* von etwan dem jahr 1620 vorbringen in meinung dadurch zu erweisen, dasz wir zur landfolge schuldig, weilen aber ein sölches kentlich einseithig undt danebent *ad petitorum* gehörig alsz kan ein sölches so wenig *vim probandi* haben, als *in hoc possessorio judicio* uns praejudicirlich sein.

Dan will auch ahngefüret werden, obsölten die zeugen *super negativa* deponiren undt dahero keinen glauben meritiren welches aber den stich rechtens nicht haltet, nach lehr FARNACII, *de testibus q.* 65, *n.* 221 ein solches zu verstehen *de negativa vaga, pura, et non coarctata loco et tempore secus autemin negativa coarctata loco et tempore, quæ cum cadat in sensum testis sicut affirmativa ideo non minus creditur testibus super tali negativa deponentibus quam super affirmativa.*

Idem ibidem n. 222.

Siquidem quando testis deponit super eo, quod verosimile est deponenti esse notum, tunc sufficit simplex testis negatio et quod dicat se fuisse praesentem - at non vidisse fieri.

Idem citato loco n. 229.

Dan will auch die hofcammer *ex testium depositionibus* eruiren als wan diszeits *argumentum ex paritate* der friesoijtheren genohmmen undt daraus dieszeithige *Exemptio* fundirt werden wolle, undt dasz die zeugen uns *paritem privilegiorum cum civitate friesoijthensi per Expressum* negiren. Dahgegen aber is wol zu bemercken, dasz wir Saijterländer *paritatem* mitt der tadt *friesoijthe*, nicht nuhr *in* p̄o *Exemptionis a sequela* vulgo *die landtfolghe*, praetendiren, undt die *possessio Exemptionis per testes* gnuchsamb probirt, deswegen dan auch was die zeugen ethwan *super privilegio civitatis extra quæstionem juris sequelæ et hac ex parte praetensae possessionis libertatis pro et contra* unter sich deponiren (:obwohln *ex allegatis* keine *contrarietas* eruirt werden kan:) dieser pfartheijen so wenig schädlich als vortheilhaftig sein kan, immassen da hie keine *quaestio* ist, ob die stadt *frisoijtha Exercitium venationis et piscaturae* undt dergeleichen *privilegia* habe oder nicht.

Wasz entlich auch *ex depositione testium ad interrogatum* 24 fürgebracht, dasz die Saijterlander zur wulfejagt üfgebotten undt balt zur fünf balt zur zehn auch wol zu zwantzig man gefolget, Ein sölches batt kentlich mitt dem *jure sequelae* keine gemeinschaft vielweniger mitt den eisen undt ausreinigen

deren graben abm ambthaus, als wohüber dahie die fraghe ist. und weilen auch kraft ahngeführten beij der ahnlage *sub n.* 3. Erfindtlichen *rescripti de dato* 22 9bris 1659 gnädigst befohlen uns mit aüfbottung zur wulfe-jagt nicht zu beschweren sonderen damit zu verschönen undt ahngeregte erscheinung zur wulfs jagdt nuhr aus unterthänigst schuldigen respect unseres als gehorsahmer unterthaenen nicht aber auf pflicht undt schuldigkeit geschehen sein magh (:dahr sonsten die schuldige zur wolfsjagt allemahlen kopf für kopf wie *notorium* undt die hofcammer selbsten nicht in abrede sein kan zu folgen schuldig:) so kan jah ein jehder *impartialiter* hier ausz von selbsten ermessen, dasz ahngefürte beschehene folghe zur wulfsjagt nicht aus schuldigkeit, gestalt wir sonsten alle ohne unterscheidt undt zwarn man für man hatten folgen muszen, sonderen aus unterthänigsten gehorsamb undt devotion nuhr einige manschaft undt zwarn nach ahnzahl unserer des Saijterlandts Eingeseszenen nicht einmahl den 40ter theill erschienen.

Gleich nuhn ahn seithen der hofcammer aller wollerwogenen obdeducirten umbständen nach wieder uns undt unsere althergebrachten besitz *vel quasi immunitatis a jure sequelae* nichts besonderes fürgebracht, undt in Ewigkeit furgebracht werden kan dahro selbst äigene rechnüngen des ambts *Cloppenburg* von hundert und mehr jahren ein wiedriges bezeugen, dasz ühraltes *archivium Tecklenburgicum* dahrthuet, dasz wir für CHARLE *freye freesen* vor mehr dan dreij hundert jahren gehalten, und die zeugen dahbeij die uhralte *possessionem immunitatis* genuchsamb darthuen undt hierüber dan im rechten versehen, dasz ein jeh-

der beij seinen besitz *vel quasi* allerbilligst zu handhaben. So ist undt gelanget ahn Ew. hochw. hochwollgebohrne gnaden unsere unterthänigst fuesfällige bitt, die wöllen gnädigst gerühen allen oberwehnten woll considerirten umbständen nach uns arme undt geringe unterthaenen beij alsölchen so stattlich erwiesenen besitz *vel quasi* der landtfolghe Eisens undt ausreinigung deren graben ahm ambthausz zu schützen undt zu handthaben, auch fordersambst zu erkennen undt zu befehlen, dasz wir wenigst *ad interim* wieder so althergebrachte possession der freijheit nicht gravirt wirden mögen, darüber.

Ew. hochwr. hochwollgebohrne gnaden

fuesfällige knechte

Eingesessene in

Saijterlandt.

Buiten op stond:

Ahn

Ew. hochwürdiges ~~sede~~ vacante gnädiges regierendes Thumbcapittul zu *Munster*.

Untherthänigste gegenahnzeigh und bitte

Cum adjuncto

In sachen

Sagterlands

und

hofcammer.

L.

Authentiek extract uit de Archiven van Tekelenburg, nopens de vrijheden der Sagelterlander-Friezen.

Zonder jaartal.

Auff abermahliges begehren des von dem Saderlanderschen männeren abgefertigten sein mit vorwissen hiesigen Hernn Cantzlers die beim hochgraflichem archiff alhie etwan vorhandene alte prothocolla, —— vorzeichnung und register Saderlandt und dasige öhrter betreffend wiederumb fleissig nachgeschlagen und befindet sich dieses und nicht anders darein, alsz alszo: *Die* CHARLES *freije freesen im Saderlandt.* ℓ *(am?) grafen schatz* IIII) (4½) *tonne botter* ℓ.

Pro extractu.

ADOLPH ARNOLD WEIDTBUSH *celsi et illustrissimi domini Comitis Tecklenburg archivarius et Sijndicus Comitatus Tecklenburgensis.*

M.

Pro copia cum originali concordante
CHRISTOPH BERNARD LOHN *Notarius subscripsit.*

Authentiek uittreksel uit de Vorstelijke rekeningen van het ambt Cloppenburg, ten opzigte van de privilegien der Sagelterlanders.

Zonder dag- en jaarteekening.

Die eingesessenen des Saijterlandes geben jährlich am butter, welches *ein grauen schatz* genannt wirt, damit sie dienst und aller pfacht befreijet werden, welche butter auf die waage zu liefern zu *Oijtha* schuldig sein, funftehalb vasz butter — — 4½ vasz.

L. S.

In fidem Extractus,
C. B. QUANTE *Secretarius.*
cameræ m. PP.

Bovenop stond:

Extractus aus der fürstlicher rechnung ambtes *Cloppenburg, folio* 35. *pagina prima*
Claa (?) concernens.

N.

Acte van een verhoor van eenige hoogbejaarde Sagelterlandsche getuigen, aangaande hunne vrijheden, opgemaakt door den Notaris EGBERTUS HENRICI.

Van het jaar 1699.

In Gottes Nahmen Amen.

Zu wissen seij hiemitt Jehdermänniglichen Dehme gegenwartiges *documentum* künfftiger zeit zu sehen oder hoeren lessen vorkohmmen wirdt, dass im Jahr nach Christi ünsers einigen Erlöesers unnd Sahligmakers gebuhrt Thausent Sechshundert Neunzig Neun *anno indictionis septimo* am sieben unnd zwantzigsten tagh monats Novembris mir Endtes gemelten Notario durch DIETRICHEN HANEKAMP zu *Scharll* wohnhaft als gevolmachtigten des Sagterlandts nachfolgende requisition Schriftlich Eingehandiget worden.

Domine Notarie!

Wir vorsteher oder Zwolffe des Sagterlandes zu Endt untergeschrieben muesen Euch Notario nahmens der gantzen gemeinheit hiemit zu Erkennen geben, wassgestalt unsere vorvattere unnd wir dergestalt *privilegirt* gewessen, dass man sich der freijheiten zu jagen, schiesen und fischen ruhig bedienet, und von keinen diensten und dehren praestirung so weinig mitt den leibe oder Schiffe alss pferden und wagen in Sagterlandt zu zagen gewust, auch nimmer zu præstiren (: ausser wass in kurzen jahren geschehen :) abngemuhtet worden, und also wie woll wir auff platten landen gesessen vor anderen dess ampts Clop-

penbürg Eingesessenen bauersleuten Jehderzeit Eximirt gewessen, dahgegen aber alle jahre unseren gnädigsten Landtsfursten und herrn $4\frac{1}{2}$ tunne butter auff der wage zu Friesoijthe hergeben und liewren müesen; üund wiewoll wir in solchen liwrantz uns annoch so willich als schuldig befinden, so haben wir doch vor einigen jahren Erfahren müesen, dass wir diesem ohnahngesehen wieder altes herkohmmen in unseren wollhergebrachten privilegüs betrubet, unnd aller dienstbahrheiten unnd landtfolgen der rentemeisteren rechnungen zu wieder gleich anderen gemeine bauersleute zu præstiren zugemuhtet und durch scharfrer Execution darzu gehalten worden; in dehm wir aber der hoffnung leben dass Ihrer hochfürstlicher gnaden gegnädigstér wille unnd meinung nicht seij Ihre getrewe untherthanen in Ihren wollhergebrachten privilegiis und gerechtigkeiten zu betrüeben, also haben wir nicht ohndienlich erachtet Etliche unseres, also Sagterlandes Eingesessenen, der Eltesten abhoeren und wass dieselben von unseren privilegiis und gerechtigkeiten, auch leistung einiger diensten testiren wurden, vorzeigen zu laesen und solcher zeugnis unserer noturfft nach zu gebrauchen und vorzeigen Euch Herrn Notarium freundtlich Ersüchendt, gestalt Ihr Euch zu KOEP REMMERS, HAIJE BORGMANS und CLAES HOPKENS aus *Scharrel* auch AIDTJE HENRICHS zu *Ramels* und DEUTJE EIJLERDES zu *Uthende* verfuegen, unnd unserer, also dess Sagterlandes privilegien freijheiten unnd gerechtigkeiten halber, wie es vorzeiten damitt gehalten, wass die Sagterlandere für dienste præstirt und zu præstiren schuldig zu Erfraegen dessen andtwordt fleisig verzeichnen, unnd uns darab in

forma probanti Instrumentum oder *Instrumenta* fur die. gepüre Ertheilen.

DIERICH WILCKENS.	ENGELBERT HENRICHS.
UPKE ELSENS.	HAIJEN VOCKEN.
GEROLD HENRICHS.	WILM JANSEN.
DEDDE BORGMANS.	EIJLERT HAIJES.
AHLRICH REMMERS.	
JOHAN AHLERS.	
WILCKE KNIP.	
EIJLERT HARENS.	

Zwolffe dess Sagterlandes.

In dehm nuhn ein solches tragenden Notariat ampteshalber Ihnen reqüirenten nicht verweïgeren sollen, alsso habe mich heut dato den acht und zwanzigsten 9bris dieses 1699 Jahres nacher Sagterlandt begeben, und vorgeschriebener requisition zu folge die darein benente Etlichen des Sagterlandes mitt nahmen KOEP REMMERS, HAIJE BORGMANS, CLAES HOPKENS, AIDTJE HENRICHS und DEUTJE EIJLERDES der Sagter freijheiten, privilegien üed gerechtigkeiten auch diensten halber Erfraeget und davon der wahrheit gemaess zu deponiren begehret, welche aussgesagt unnd bekandt alsz folget,

Und zwarn Erstlich KOEP REMMERS in ahnwessenheit nach benenter gezeugen so hier zu sonderlich Erbitten ahngezeuget und bekandt wie folget,

KOEP REMMERS äigner bekandtnigt noch ad funff und achtzig Jahren alt, gueter vernünfft wie nicht anders ahn denselben zu verspueren wahr, sagte dass Ihme nicht bewust dass Ihnen Sagterlander zu gemuhtet worden mitt dem leibe, wage oder schiffe Einigen dienst zu præstiren, auch nimmer auffgeburdet nach der landfolge zu arbeiten, fascinen oder pfaele zu liwren, hatten auch ein solches seines wissens nicht

verrichtet ausser wass sie vor weinig jahren auff einkohmmen scharfferen befelchenen, und darauff wieder sie ergangenne Execution thun muesen, sie hatten von undencklichen Jahren hero biess zu heutigen tage jahrlichs de graven Schatt also 4½ tunne butter ahn Ihren gnädigen landts hernn geben und zu Friesoijth, auff der wage liweren muesen, dahgegen wehren sie wie Er von seinen Elteren offtmahlen gehöret pfachten und aller so Extra- als Ordinari diensten freij, auch sich jehderzeit der freijheit zu jagen, fischen, und schiesen ruhig bedienet, wuste also von keiner dienstbahrkeit so sie zu præstiren schuldig zu zagen, sie wehren zu weilen in seiner jugendt ahns ampthauss mit ihren gewehr zu Erscheinen auffgebottet worden, alwoh sie auch Erschienen und hatte er auch selbsten seinen man mitt dahinn gehabt, welche dess morgens beij der sonne auff und des abendts beij der sonne auch wieder darab gangen, und nur allein beij der sonne ihren dienst auffs ampthauss verrichtet dahgegen wehre ihnen Sagterlander Essen und trincken, auch pulver und blie gegeben worden, sonsten hatten sie sich jehderzeit ahn der Statt *Friesoijth* gehalten, weiters wuste er der reqüisition zu folge nicht zu deponiren, sondern erpot sich auff Erfordern diese seine aussage allemahl zu wiederhoelen, und mitt seinen leiblichen aide zu verificiren vermoeg zu meines *Notarii* händen gethaener handttastung; so geschehen zu *Scharrell* in WILM AWICKS behausung beijseins Hernn JOHANNEN WESTERMAN pastorn dahselbst und JOHAN HENRICHEN PLATEN alss hierzu Erbittenen und adhibirten gezeugen ohne gefehrde und argelist wie oben.

Dahselbsten Erschiene auch auff meines *Notarii* begehren HAIJE BORGMANS, welcher in gegenwahrt voriger Hernn gezeugen der requisition zu folge aussgesagt und bekandt also folget

Er wehre ohngefehr 90 jahren alt, hette inmittels nicht Erlebet, noch von seinen Elteren noch anderen jehmahls gehoeret dass sie Sagterlander gedienet, oder zu dienen schuldig wesen er wuste nicht dass ihnen zu gemuhtet worden, brieffe zu tragen, Eisen, steine oder pfannen zu fahren, fascinen und pfale zu liweren viel weiniger dass sie solches in der that præstirt noch geld dah fur gegeben hetten, ausser was ohngefehr vor jahren geschehen, war zu durch wurcklicher Execution sie gezwungen worden, sie Sagterlander hetten zwar beij seiner jugendt ahns ampthauss *Cloppenburg* mitt ihren gewehr muesen Erscheinen wohinn Er zwar selbsten nicht mitt gewessen hette aber von dehnen so dahinn gewessen woll offt gehoert, dass sie dahselbst mit Essen und trincken kräut und loet vorsehen worden, und wan sie dess morgens sich dahselbst sistirt hetten wehren sie dess abendts wiederumb dimittirt worden; hetten auch zeit seines lebens die freijheit zu jagen und fischen ruhig genossen, dahgegen muesen sie nebenst ihrer Contribution den gräven schatt (: nach ihrer Sagter sprach :) also 4½ tunne butter ahm ihrer hochfurstlichen gnaden auff der wage zu *Friesoijth* præstiren, welches Er also wahr zu sein und auff erforderen mitt seinen leiblichen aide zu verificiren *stipülato* versprochen.

Folgenden tages also am 29sten Novembris dieses 1699 jahres sistirte sich auff meines *Notarii* begehren vor mir und Endtes gemelten gezeugen in DEDDE BORGMANS behausing CLAES HOPKENS auss *Scharrel* und bekandte alsz folget.

Er wehre ahn die 78 jahre alt, sie geben jahrlichs den gräven schatz also 4½ tunne butter ahn ihro hochfurstlichen gnaden nebenst der gewohnlichen schatzung, und muesen solche butter zu *Friesoijth* auff der wage liwren dahgegen wehren sie, wie Er von seinen vatter säliger oftmahls gehoert und Er auch nicht anders Erfahren, (: ausser wass nuhn in kurzen jahren ihnen ihren uhralten privilegiis und gerechtigkeiten zu wieder ahngemuhtet und aufferlagt worden :) allerhandt diensten und pfächten freij gelaesen, und von allen amptes lasten, so dah die haussleute in ampte præstiren muesen Exempt und befreijet gewessen und wehren in ihnen privilegiis und gerechtigkeiten der Statt *Friesoijth* gleich gerechnet, warahn sie sich auch jehderzeit gehalten, sie hetten die fischereijen unnd jagten mitt jagen, schiesen, kurrhanen fangen allezeit freij Exercirt und es wehre ihnen ein solches nicht besperet worden, Er selbsten wehre vor ohngefehr 40 jahren mitt dess Hernn Drosten VON GROETHAUSS Schutten auss gangen zu schiesen und hette ein jehder sein geschossenes wild zu sich genohmmen und behalten, Er hette auch von seinen vatter saliger gehort, dass sie Sagterlander zu weiln ans ampthauss zur wacht Erfordert worden, wohinn sie gefolget wehren aber nicht langer dahselbst gewessen, alsz dasz sie nur desz morgens beij sonnen auffs ampthauss und dess abendts

wiederumb beij sonnen darab gangen ihnen wehre dahselbst essen und trincken gegeben, und dass pulver mitt ein kleine schüssell zu getheilet worden; Weiter wuste Er nicht zu deponiren sondern erpot sich diesem nach seine gethaene bekandtnuz aufferfordert mitt seinem aide zu verificiren vermoeg hier uber zu meines Notarii handen gethaener stipulation, so geschehen ohne gefehrde beijseins HERMAN SENDEKER und JOHAN HENRICHEN PLATEN alss hier zu sonderlichs Erbittenen und adhibirten gezeugen.

eodem dato habe mich nebenst Endtes gemelten gezeugen nacher *Ramels* zu AIDTJE HENRICHS in aigner behausing verfueget, welcher ad 82 jahren alt mitt gueter vernunfft deponirt alsz folget

Sagendt Er wehre in Sagterland gebohren und aufferzoegen und alle zeit darein gewohnet, hette also von seiner frawen Elteren saliger mitt nahmen REMMERREN HAIJENS so ahn die 80 jahren alt gewessen GEPCHEN AHLRICHS so 95 jahren alt gewessn offt und vielmahl gehoert, dass sie wie sie annoch thun 4½ tunne butter ahn ihro hochfurstlichen gnaden nebenst ihrer schatzung jahrlichs Endtrichten muesen, dahgegen wehren sie pfacht und aller diensten freij, hetten auch von præstirung einiger diensten nichts gewust zu sagen, hetten sich auch der freijheit zu jagen und schiesen auch fischen ruhig bedienet, wie sie dan auch zeit seines lebens noch gethaen und hette man vor ohngefer 20 jahren noch von keinen diensten, briefftragen, wagen- oder schifffuhr mit steinen pfannen oder roggen und solcher wurck-

licher præstirung, von keinem Eisen fascinen oder pfael liwerüng, von arbeitung noch der landtfolge, im Sagterlandt zu zagen gewust und wehre ihnen auch nicht zu gemuhtet, ausser wass nuhn in weinig jahren geschehen, zeigete dahbeij ahn von seinen frawen elteren sälüg gehoret zu haben, dass Einsmahls der Hernn Drost zu *Cloppenburg* dahselbst im Sagterlandt auff der jagt divertirt gewessen, und des Voigtes nachbahren umb ein pferdt zur jagt zu lehnen begehren laesen, welcher darauff selbigen Erpotten, Er wolte ihme doch woll ein pferdt zur jagt lehnen, Er besorgete aber immittels dass dar auss ein dienst oder schuldigkeit Endtstehen mogte warauff der Hernn Drost geriplicirt hette; »wan du dich dessen besorgest so will ich lieber zu fuess gehen" so Er dahmahls auch gethaen hette; Und wan sie nacher *Cloppenbürg* mitt ihren gewehr erfordret worden, hetten sie dahselbst nur einen tagh und keinen nacht ihren dienst versehen, dahrgegen wehre ihnen Essen und trincken auch kraut und loet hergegeben worden unnd in dehm Er dieserhalb nicht weiter zu deponiren wuste, erpot Er sich auff Erforderen diese seine aussage mitt seinem aide zu verificiren *mediante stipulatione*, so geschehen ohne gefehrde in dess *deponentis* behausing beijseins JOHAN HENRICHEN DERKEN Custern dahselbst und FRIEDERICHEN JANSEN alsz hierzü Erbittenen gezeugen.

Diesem negst DEUTJE EIJLERDES zu *Uthende* in gegenwahrt jungst vor erwehnten gezeugen deposuit alsz folget

Sagte Er wehre ahn die 90 jahre alt, und wuste von keinen Herren dienst im Sagterlandt zu sagen,

sie hetten nimmer einen wagen oder brieffdienst gethaen, und thun auch solche dienste nicht sonderen wehren jehderzeit vor anderen bauersleuten befreijet gewessen dahgegen muesten sie 4½ fass butter ahn ihro hochfurstlichen gnaden geben, wass sie aber nuhn in weinig jahren ahn Eijsen, Stein und pfannen fahren liwerung der fascinen und pfaelen ahns ampthausz *Cloppenburg* unnd sonsten thun muesen, darzu wehren sie durch wurckliche Executiones jehdesmahl gezwungen worden sonsten hetten sie Sagterlander solches nimmer gethaen, und wehren ihnen auch vorhinn nicht ahngemuhtet worden. Wo mitt Er seinen aussage beschlossen und selbigen auff Erforderen mitt seinen leiblichen aide zu verificiren, mediante ad manus mei *Notarii facta stipulatione* versprochen ohne gefehrde

Ferners am 3ten decembris selbigen 1699 jahres hatt AHLRICH REMMERS auss *Hollen* mir *Notario* vorgepracht JOHANSEN MENEN Custeren zu *Scharrell* und HERMAN BORGMAN dahselbst mitt Ersuchen dieselbe vorhinn inserirter requisition zu folge auch zu Erfraegen und dessen andtwort der vorigen hinn zu zu setzen

Warauff dieselbe auff beschehener erforschung geantwortet also folget und zwarn erstlich JOHAN MENEN

Welcher aussgesagt dass er 60 jahren alt, und wuste nicht dass die Sagterlander zu einiger dienstleistung jehmahls auffgebottet weiniger dass sie solche praestirt unnd wie er jehderzeit gehoert wehren sie selbigen zu præstiren nicht schuldig, die Sagterlander muesten jahrlichs ihren gnädegen landtsfursten und

herrn 4½ fass butter geben dahgegen wehren sie dienst und pfachtfreij, wehren auch zeit seines ahndenckens von alle so Extra- alss ordinari diensten befreijet und vor anderen haussleuten Eximirt gewessen: aber beij ihro gnaden Herrn Drosten VON GROETHAUSS lebzeiten wehre zu erst mit ihnen dahwieder gehandelt worden wie selbiger herrn Drost ihnengedräwet, in dehm Er dehnen Scharreleren ahngemuhtet ihnen, zum *Ellerbroeck* eine viehetrifft ins schwartze moer zu vergonnen und ein zu willigen, und sie Sagter: (weiln sie solches moer nicht endtbehren kohnnen): ihme solche drifft verweigertt, hette wollgemelte Hernn Drost saliger dehnen zu ihme abgeschiktten Sagterlandern, alsz LAUTET BERENDTS und seinen mittgezeugen HERMAN BORGMAN in seiner gegenwahrt mit mehreren zu gesprochen, » wollet iho solches mir nicht verstatten so sollet ihr nach diesem gleich anderen haussleuten mitt nacher *Vechta* zu Eisen gehn," wie auch nach der zeit ihnen Sagterlandern dass Eisen und andere fernere dienste zu præstiren ahnbefohlen und darzu gezwungen worden, welches er deponens also wahr zu sein offentlich bekandt, und nach verlangen mit seinem aide bestarcken konte und wolte, in krafft der hier zu meines Notarii handen gethaener handtastung

Welchem nach HERMAN BORGMAN auch *stipulato* vor mir *Notario* und Endtes gemelten glaubwurdigen Herren gezeugen bekandt, dass Er ahn die 60 jahren alt und wie sie gegen hergebung 4½ tunne butter so sie jahrlichs præstiren muesen jehder zeit von pfachten und aller diensten so ordinari als extraordinari beschwehren, die schatzung aussgenohmmen, befreijet geplieben, zeithero aber dass sie den abgelebten Herr

Drosten die viehetrifft zum *Ellerbroeck* ins schwartte moer nicht Einwilligen wollen, und er HERMAN BORGMAN selbsten mitt ahn selbigen derhalben abgeschicket gewessen hette wollgemelte Hernn Drost ihnen mitt den Vechtischen Eisen gedrewet und wehren sie Sagterlander nach der zeit zu præstirung allerhandt dienstbahrkeiten und Vechtischen Eisen mitt auffgebotten und darzu Executive gehalten worden; vorhinn hetten die Sagterlander nicht von dienstleistungen zu sagen gewust, wie Er dan mitt seinem leiblichen aide darthuen konte und auff Erforderen sich hiemitt *stipulato* offerirte. So geschehen zu *Friesoijth* in meines *Notarii* behausung ohne gefehrde und argelist in ahnwessenheit des wollEhrwurdigen Herren LUBERTI MEMERINGS *Vicarium* hieselbst und meisteren JOST KARHST also hierzu Erbettenen und adhibirten glaubwurdigen Herren gezeugen. Uhrkundt meines *Notarii* aigenhändiger unterschrifft, und beij getruckten gewohnlichen Notariat zeichens. *Anno mense et die ut supra.*

In fidem præmissorum Ego EGBERTUS HENRICI *Notarius publicus et Immatricu-latus ad hunc actum debite requisitus scripsi et Consueto Notariatus mei signo Communivi.*

EGBERTUS HENRICI.
Notarius MP.

Locus sigilli Notarialis in quo haee verba: »vinci patientia durum. In marginis parte superiore sunt literae E. H.

O. 1.

Schrijven van den Heer DUVELL, *Rigter te Frysoithe aan de Heeren President en Raden der Hofkamer te Munster, wegens den door hem bepaalden dag (8 Januarij 1707), waarop het verhoor van de Frysoither getuigen, in de zaak van der Sagelterlanderen vrijheid van de landfolge, te Frysoithe zoude plaats hebben.*

Hochwurdige hochwollgebohrne, hoch Edele unndt hochgelährte gnädig gepietende unnd hochgeEhrte hernn

Dasz vom einem hochwurdigen Thumbkapittul auf der Sagterlander wegen der von ihnen prætendirter landfolge eingewandter unterthänigen supplic unnd verlangten zeugen verhoers mihr Richteren zu *friesoijte* gnadig committirt worden dasz belieben Ew. hochwollgebohren gnaden und hoch Edele herren ausz den anschlusz mit mehreren gnädig unnd groeszgunstig zu verleszen nachdemahlen nuhn dabeij auch anbefohlen wörden dasz die ahn seithen obgemelten Saijterlanderen übergebene *positiones* der hochfurstlichen kammer *ad dandum si lubeat interrogatoria cum denuntiatione termini* solten zu gestellet werden so habe ich Richter obgemelt selbige zu solchem ende diesem anschlieszen unnd Ew. hochwollgebohrn gnaden unnd hochEdele herren anbeij gehorsambschuldigst benachrichtigen unnd andienen sollen dasz der achter tag monaths Januarij negst antrettenden jahresz zu alsolchen verhoer anbestimmet unnd determinirt seije worden welches dan ahn seithen hochgemelte Cammer

verhoffentlich wird begnehmigt werden, geben *friesoijtha* unterm gewohnlichen gerichts siegel unnd desz *Notarii* subscription den 14 december 1706

L. S. JOAN HENRICH SUMSANDS *Notarius*
undt gerichtsschreiber
Ex commissione judicis friesoijthensis

Buitenop stond:

Copia

Annen hochwurdigen hochwollgebohren herrn herrn Cammer præsident deputirt unnd Rhäten der hoffkammer zu *Munster* meinen gnadigen unndt hochgeEhrten herrn etc.

unterthänige denuntiation wegen *ad instantiam* deren Saijterlander crafft erhaltener gnadiger Commission abhoerenden zeugen *ad dandum si lubeat interrogatoria.*

Intimatum den 20
december 1706
per me
E. SMIDDINCK, *Notar. immatric.*

O. 2.

Woordelijk uittreksel uit eene acte van verhoor van eenige Frysoither getuigen, als JOHAN VON DER HORST, *oud* 76 *jaar,* JOOST KARHOFFS, *ook* 76 *jaren oud,* WINHOLT WINHOLTS 73 *en* IOHAN SCHUDDEN *over de* 60 *jaar oud. Dit onderstaand getuigenis is door genoemde personen afgelegd voor den Rigter* RABAN WILHELM DUVELL *te Frysoithe, en betreft de vrijheid der Sagelterlanders van de landfolge.*

Van het jaar 1707, den 8 Januarij.

Uit de *specialia interrogatoria.*

1 Ob zeuge wisse wass ein *privilegium* äigentlich seije?

A Wuste wohl dass Es eine freijheijt wehre aber nicht äigentlich zu definyeren.

B Wuste solches nicht äigentlich zu definijeren.

C en D Wissen es nicht.

2 Ob zeuge wiste wass zü beweissung deren privilegien äigentlich erfordert werde?

Alle vier — wissen es nicht.

4 Ob zeuge nit vermeine das ein *privilegium* ordinarie morte dantis exprimire? (expirire?)

A *Nescit.*

B Vermeinte nicht, wuste auch nicht auff so gelehrte fragen zu andtwordten.

C Vermeinte nicht wahr.

D Vermeinte dass die einmählen gegebene freijheit immer Continuirte.

5 Ob zeuge lesen konne?

A, B, C. Wahr.

D Wahr, konte wohl bucher, nicht aber schriften lesen.

6 Ob zeuge der stadt friesoijthe *privilegia* gelesen oder gesehen habe?

A Wahr.

B. hette sie wol lesen gehoert

C Wahr.

D *negative.*

Si affirmat quaeratur.

I Ob selbige in einen buch oder anderen beij ein ander gemachten papier geschrieben gewehsen?

A Sagte wehren in zu sahme gebundenen briefen.

B Sagte auff beij sahme gebunden papier.

C beij zu sahme gemachten papier.

D *Cessat.*

II Ob darunter Siegel oder original hände gewesen?

A, B Wahr, C Glaubte wahr, D *Cessat.*

III Von welchen solches geschrieben, Sigillirt oder untergeschrieben gewesen?

A Wehren beij der geheimben Cantzeleij versiegelt undt geschrieben.

B andersten nicht alss von Jhro Hochfurstliche gnaden.

C Von einen zeitlichen landtsherren.

D *Cessat.*

7 Ob zeuge von den *privilegiis* der Stadt *Friesoijthe* deponiren konne Wan davon nichts gesehen *et specificet modum qualiter?*

A *Negative.* Er hette sie aber gesehen daher Er davon deponiren konte?

B *Negative.*

C. *Negative.* Er hette sie aber gesehen.

D Sagte nicht weiterss alss wass Er gehoert hette, dass gehoer undt selbst äigene geubte *actus verbi gratia venationis et piscaturae* etc. *pro modo qualiter specificirendt.*

8 Ob zeuge wiste wie die gleicheit dehren *privilegiorum* probirt undt erwiessen werden musse?

A Wuste äigentlich nicht, weillen Er kein gelehter wehre.

B—D *Nesciunt.*

9 Ob zeuge vermeine dats ein kirspel durch nicht geschehene auffbottung also forth ein *privilegium* davon, dass dazu nicht schuldig uberkohmme?

A Darauff wuste sich nicht zu resolviren.

B Wuste nicht.

C *Nescit.*

D Vermeinte nicht wahr, wan solchess verschönungsweisse oder einige wenigmahlen geschähe.

10 Ob zeuge wisse woh dass Saijterlandt gelegen?

A—D Wahr.

11 Ob solches nicht am endt diesses hochstiftts *Munster* undt ferner vorn Ambthausse gelegen?

A Sagte vier meile vom ambthausse entlegen zu sein.

B Sagte wahr, wehre wol vier meile weges vom Ambthausse entlegen.

C, D Wahr.

12 Ob solches nicht mitt grueben undt morassen dergestalt umbzwägelt undt durchgegraben dass schewrlich dahin zu kohmmen?

A Wahr wats pferde undt wagen anbelanget, zu fuesse konte man aber wol durch kommen.

B Es lege im morass dahero wol zu fuess nicht aber mit pferde undt wagen man dahin kohmmen konte.

C Wahr, soviel pferde undt wagen belangete.

D Wahr.

13 Ob zeuge wisse dass alle jahr alle Kirspel im Cloppenburgischem zur landtfolge verbottet?

A Wuste nicht.

B—D *Nesciunt.*

14 Ob zeuge nicht vielmehr gestehen muesse, dass fur zwantzig undt dreitzig jahren fur undt nach einige jahren verbeijgangen dass die landtfolge der örter nit verbrauchet worden?

A Hette von keiner landtfolge ehender gehoert oder gewist alss von zeithen hochsahligen andenckens Bischoffen FERDINANDI von *Paderborn* undt *Munster* de coetero wuste nicht zu deponiren.

B *Nescit.*

C Wahr.

D Wuste nicht.

18 Ob zeuge nicht wahr glaube dass einen Landsherren freijstehe einen schuldigen auffzubotten oder zu hauss bleiben zu laessen?

A—D Glaubten wahr.

21 Ob zeugen nit bekandt dass die landfolge ein general seij wozu alle schatzbahre unterthaenen auf-em lande schuldig undt gehalten?

A Wuste sich nicht zu resolviren weillen sich männiger auch durch die possession zu schutzen pflegete?

B, C, Nesciunt, D wisse sich nicht zu resolviren.

22 Ob nit diejenige welche sich davon eximiren wollen solches durch ein speciale *privilegium* zu thuen schuldig?

A Wehre seinem verstande zu hoch undt wuste davon nicht zu deponiren.

B *Nescit.*

C *Nescit.* undt wehre ihme zu hoch.

D Wuste sich nicht zu resolviren.

23 Ob zeugen vermeinen dass wan ein Landtsher auss guetheit oder dass der landtsherr der landfolge nicht nothig habe selbe nit auffbotten laesset solcher *actus omissionis* alsso forth fur einen privilegio aussgedeutet werden konne?

A Wehre sein verstandt zu hoch.

B Vermeinte nicht.

C Glaubte nicht wahr.

D Vermeinte nicht nach seinen wenigen verstande.

24 Ob zeugen nit wissig dass die Saijterlander fur diessem zur wolffsjagt auffgebottet undt dabeij erschienen seijn?

A Dieselbe wehren zweijmahlen undt zwaren dergestalt auffgebottet gewehsen dass sie gleich auch die stadt *Friesoijthe* dahmahlss gethaen nuhr einige wenige manschafften ad funffzehn oder hochstens zwantzig dahim gesandt hatten?

B, C. Wahr, D wuste nicht.

25 Ob seugen nicht gestehen muessen dass wan einer sich voor einer universal gewohnheit dess landes eximiren wolle solches durch beweissung einer special exemption geschehen muesse?

A Glaubte wahr.

B Wuste sich darauff nicht zu resolviren.

C *Nescit.*

D Vermeinte wahr.

26 Ob die zeugen wissen dass die Saijterlander mehr privilegien haben als die andere auffm lande wohnende schatzbare unterthaenen des stifftes *Munster?*

A, B, C, Wahr, D hette ess wol gehoert.

27 Ob zeugen nit gestehen muessen dass *per unum actum intermedium* dass *jus et possessio* des landtsherren Conservirt werde?

A Wuste sich nicht zu resolviren weillen ihme selbiges zu hoch wehre.

B Wuste sich darauff nicht zu resolviren.

C Wehre ihme zu gelehrt zu beandtwordten.

D. Nach teutlicher ansslagung diesses interrogatorii hatt zeuge selbiges undt dass in solchem fall dass recht eines landtsherren ohngekräncket bliebe seiner meinung gestanden.

28 Absonderlich dah dass jus der folge zu dem regall einess landtsherren mit gehoerig undt also *absque titulo possessionis* nicht praescribirt werden kann.

Caetera suppleat dexteritas Domini examinantis.

A Darauff wuste Er deponens sich nicht zu resolviren weillen Ihme solbigess zu hoch wehre.

B Konte sich darauff nicht resolviren weillen Er keine rechtssgelehrter wehre.

C Wehre ihme zu gelehrt zu beandtwordten.

D Nach deutlicher ausslagung diesses interrogatorii had zeuge diess fragstucke undt dass in sol-

chenfall dass recht einess zeitliehen laudtsherren ohngekräncket bliebe seiner meinung nach gleichfalls gestanden *ut ad septimum.*

Interrogatoria over de *positiones Sageltanorum.*

2 Wahr dass sie der endtes wohe sie wohnen als zu *fries-Oijthe* undt im Saijterlandt viele jahren undt von jugent auff umbgangen.

A—D Wahr.

5 Wahr dass ihnen zeugen die *privilegia* undt freijheithen der stadt *friesoijthe* wolh bekandt?

A—D Wahr.

6 Wahr dass unter anderen die stadt *friesoijthe in specie* von undencklichen jahren von der landtfolge exempt gehalten, undt noch de facto exempt gehalten werde?

A—D Wahr.

7 Wahr undt zeugen bewust dass sie gehoert undt selbst erlebest dass die Saijterlander der stadt *Friesoijthe* gleiche freijheiten privilegien undt gerechtigheiten von mehr dan menschen gedencken hero genossen undt annoch gebrauchen undt geniessen thuen?

A Nicht wahr.

B Wuste nicht.

C Wuste nicht; ess hetten aber die Saijterlander sich steetes an sie gehalten.

D Hette es wohl gehoert ob aber solchess wahr wehre wuste Er nicht.

8 Immaesen wahr undt zeugen bewust dass die Saijterlander zwolff männer haben so sie auss mittel der gemeinheit erwehlen welche alss burgermeister

auff alless achtung haben die schatzung so gahr ausschlagen, einnehmmen, undt uberlieferen?

A—D Wahr.

9 Wahr undt zeugen bewust dass die Saijterlander mit der stadt *friesoijthe* gleiche *privilegia* undt freijheit *in specie* wegen der landtfolge haben?

A, B, *Nesciunt.*

C Ins besondere wuste Er von keinen privilegien undt freijheiten zu sagen sie hetten sich aber immer an die stadt *friesoijthe* gehalten.

D *Nescit.*

10 Gestalt wahr undt zeugen bewust, dass wan auch dess gantzen ambtss Eingesessene bauren undt haussleuthe zur landtfolge auffgebottet undt gebrauchet, die Sagterlander gleich *friesoijthe* davon befreijet gehalten worden?

A Nescit, hette aber niemahlen gehoert dass sie dahzu auffgebottet worden.

B *Nescit.*

C Wuste von keine besondere befreijung wol aber dass die Saijterlandere •(. wan sie friesoijther nicht gangen •). zu hausse geblieben.

D Wuste von keiner besonderen befreijung auch von keiner auffbottung, wehren aber seines wissens nimmer dah gewesen.

11 Wahr dass wan auch andere dess ambtss bauren undt schatzbahre leuthe zur landtfolge und in specie zu aussreinigung deren gräfften, auffgrabung einiger deichen undt dammen oder sonsten, wie es auch nahmen haben mag auffgebottet undt gebrauchet worden; die Sagterländer allezeit von undencklichen jahren davon eximirt undt befreijet gehalten worden,

A Wuste von keiner auffbottung zu sagen.

B Wuste von keiner auffbottung auch von keiner bijzonderen befreijung.

C Wuste von keiner exemption, wuste auch nicht dass die Saijterlandere jehmahlss erschienen wehren.

D Wuste von keiner exemption doch auch nicht, dass die Saijterlander auffgebottet undt erschienen.

12 Wahr undt zeugen bewust, dass die Sagterlander niemahlen zu solcher arbeit erschienen undt gebrauchet worden undt zwaren von undencklichen jahren her?

A Wahr seines wissens.

B Wahr.

C Hette niemahlen gehoert dass sie erschienen, wuste auch nich von einige auffbottung zu sagen.

D Seines wissens wahr.

13 Wahr undt zeugen bewust, dass der abgelebter herr Drost VON GROTHAUSS ein kleines gütgen nächst Sagterlandt habe dass *Ellerbroick* genandt?

A—D Wahr.

14 Wahr undt zeugen bewust, dass weijlandt der Herr Drost dahselbst am *Ellerbroick* viele graben undt damme machen laessen?

A—D Wahr.

15 Wahr dass selbige herr Drost die landtfolge dess ganzem ambtss *Cloppenburg* dahzu auffbotten laessen gehabt undt gebrauchet?

A Wahr,

B Hetten leuthe gnüg dabeij gearbeitet ob sie aber darzu auffgebottet worden wuste er nicht.

C, D, *Nesciunt.*

16 Wahr aber undt zeugen bewust, dass so wenig die friesoijther alss die Sagterlander darzu auffgebottet undt erschienen oder arbeiten geholffen?

A Es wehren dohmalss die friesoijther bittweisse ersuchet einige manschafften zu hulfe zu schicken, dah dan auch einige hingesandt; die wol tractirt worden, ob aber auch die Saijterlandere aldah gewesen wuste er nicht.

B Auff gestaenes ansuchen selbigen herren Drosten von Grothauss hatten bittweisse die friesoijther da zu geholffen, von denen Saijterländern wuste er nicht.

C Die friesoijther wehren bittweisse dah gewehsen undt mit essen undt drinken wol tractirt worden, von denen Saijterländern konte er nicht sagen.

D Die friesoijther wehren bittweisse selbigen herren Drosten zu hulffe kohmmen.

17 Wahr undt zeugen bewust, dass so gahr der herr Droste von Grothauss die Sagterlander guetlich ersuchen laessen, sie mögten ihme auss nachbahrschafft undt auss freijen willen da zu helffen?

A Wuste nicht *referendo se ad praedeposita.*

B—D *Nesciunt.*

18 Wahr dannoch die Saijterländer auss furcht dass ihnen ein nachtheil darauss erwachsen mögte ein solches nicht thuen wollen auch nicht gethaen?

A—D Nesciunt.

19 Wahr undt zeugen bewust, dass die Sagterlander von undenchlichen jahren hero zur landtfolge wie sie auch nahmen hatt undt zu wass ende sie auch gebrauchet undt verwendet niemahlen auffgebottet oder gefolget?

A Hette von keiner auffgebottung gehoert.

B Wuste von keiner auffbottung zu sagen.

C Konte er nicht sagen ob sie auffgebottet, ob sie gefolget wuste auch nicht.

D Hette niemahlss von einer auffbottung gehoert.

20 Immaessen auch wahr dats wie zur zeith FRIEDRICH CHRISTIAN hochsähligen andenkens im Sagterlande durch anordnung weijlandten JOHAN HERMANS des oberjägeren hinter des Pastores lande eine groesse quantität torff gegraben undt des gantzen ambtss Cloppenburg landtfolge darzu verbrauchet, die Sagterlander so doch umbher wohnen so wenig auffgebottet, alss dazu einen schuppenstich gethaen oder geholffen?

A Wuste von keiner auffbottung, hette aber wol gehoert dass sie ess nicht gethaen undt nicht thuen wollen.

B Wehren seines wissens dazu nicht auffgebottet, glaubte auch nicht dass sie dazu geholffen hetten. —

C, D, Nesciunt.

21 Wahr undt zeugen bewust, dass zur zeith Ihro hochfurstlicher gnaden CHRISTOPH BERNARDTEN verschiedenen mahlen die wulffe jagt auff dem boemweg gehalten undt selbst mit beij gewohnet?

A Wahr, zu zweijmahlen.

B Wehren wol wolffe jagten gehalten ob Ihro hochfurstliche gnaden selbst dabeij gewesen wuste er nicht.

C, D, Wahr.

22 Wahr dass das ambt durch die bauren man für man darzu auffgebottet und erscheinen muessen?

A Wahr.

B Es wehre das ambt dazu auffgebottet, ob aber alle manschafften erschienen davon wuste er nicht.

C Wahr.

D Es wehre dass ambt darzu auffgebottet, ob sie aber alle dah gewehsen wuste er nicht.

23 Wahr dass hergegen auss respect dess anwesenden landtsherren undt nicht auss schuldigkeit sowohl die friesoijther alss die Sagterlander einige manschaften nur undt zwaren 10, 15, 20, oder 30 man dahin geschicket?

A Sagte, die stadt *friesoijthe* hette zehen man die Saijterlander funffzehen oder höchtens zwantzig man dahingesandt.

B Wahr.

C Wahr, *quoad membrum* (*numerum?*) könte aber sich aigentlich nicht erklehren.

D Wahr.

24 Undt zwaren dergestalt wie wahr das wan die friesoijther nicht dahin gegen wollen sie Sagterlander auch zu hauss geplieben oder wieder nach hauss gekehret?

A Hette solches wol sagen gehöert sonsten wuste er nicht.

B—D Wahr.

25 Immaessen dan wahr dass einstmahlen die friesoijther zur wolffe jagt nicht gehen wollen die Sagterländer auch zurück gekehret in des mitzeugen meister JOESTEN KARHOFFS hauss sitzen gangen ihr gewehr niedergestellet, eine tonne bieres verdruncken ihr gewehr loesgebrandt undt so nacher haus gegangen?

A Wehren wieder zurück gekehret, ob sie aber getruncken undt was sie gethaen wuste er nicht.

B Wahr.

C, D, *Nesciunt.*

26 Wahr undt zeugen bewust, dass ausser oban-gefurther wolffejagt so CHRISTOPH BERNARDT hochsähligen andenckens selbst gehalten undt beijgewohnet von anderen wolffejagten die Saijterlander immer befreijet plieben undt gehalten worden?

A Wahr, weillen er nicht wuste, dass sie andersten woh dazu gekohmmen wehren.

B Sie wehren so weith gangen alss die stadt *friesoijthe* undt ohne diesse sich nirgents einfinden wollen.

C Nescit wan aber sie friesoijther nicht mitgangen wehren sie auch zu hausse geplieben.

D Hette sonst von keiner auffbottung jehmahlss gehoert.

27 Wahr dass ührralterss hero in dergleichen privilegien als landtfolgen undt wolffejagdten die Sagterländere denen friesoijtheren gleich geschatzet undt gehalten worden?

A Sagte, hette solches von denen Saijterlanderen wol sagen gehoert weiterss wuste er nicht.

B Davon konte er nicht sagen.

C Ob ein zeitlicher landtsherr die Saijterländere denen friesoijtheren gleich geschatzet wüste er nicht wol aber dass die Saijterländere sich an die stadt *friesoijthe* gehalten undt ohne diessen nirgents hingehen wollen.

D Er hette ess also wol sagen gehoert von eigentlicher der sachen wahrheit wuste er nicht.

28 Wahr undt zeugen bewust ob sonst von ihren elteren woll gehoert dass die Saijterländere zu andersten keine diensten undt folgen verpflichtet alss beij

notherforderenden kriegs laufenden gefehrlichen zeithen dass ambthauss zur Cloppenburg mit gewehr zu bestercken undt zu bewachen?

A Wahr hette ess wol gehoert.

B Hette es sein lebthage nicht gehoert.

C Hette ess wol sagen gehoert, sonsten wehre ihn darab nicht bewust.

D Er hette die Saijterlandere nach dem ambthausse umb solches zu bewachen undt zu bewahren wol hingehen gesehen ob sie aber neben diess noch andere diensten schuldig wehren wuste er nicht.

P.

Besluit van den Bisschop van Munster CHRISTOFF BERNARDT, *waarbij aan zijne ambtenaren te Cloppenburg bevolen wordt, om de Sagelterlanders voldoende bewijzen van hunne vrijheden af te vorderen.*

CHRISTOFF BERNARDT etc.

Uns liebe getreüen. Ausz den anlagen habt ihr gehorsambst zu vernehmen, wasz die Eingesessene des Sagterlandts, wegen handthabüng ihrer angezogenen privilegien unndt gerechtigkeiten unterthanigst gesucht unndt gebetten; weilen nun beij denen von jenen zugleich übergebenen auffgesetzten articulen, zu einer obrigkeitlich bestattigten lantrechtsbuch, nun auch im jahr 1572 unndt 1592 auffgerichteten recessen unndt abscheiden (mention?) geschäht, unndt sonsten *in facto* weiters viell angezogen, so woll in einem

alsz anderen, aber nichts beigelagt unnd bewahrt wirt, alsz habet ihr von besagten Sagtenländer ihren nachrichtungen, so dieselbe wegen prætendirten privilegien und gerechtigkeiten haben mögen, *in probanti forma* abzuforderen zu gleich auch Euch uber ihr angeben, bestendig weiters zu informiren, und uns mit Eweren guetachten forderligst alles gehorsambst zu überschicken, und wir verpleiben Euch mit gnaden wolgewogen. Geben in unser stadt *Coesfelt* den 15 januar 1659.

Onderaan stond:

Ahn
herren beambten zur *Cloppenburg*
abgeben.

Q.

Bevel van den Bisschop van Munster FERDINAND *aan de ambtenaren te Cloppenburg, om de gegrondheid van der Sagelterlanderen bewering, dat zij vrij zijn van het briefdragen, beter te onderzoeken.*

FERDINAND etc.

Unsz liebe getrewe wir haben Ewren jungsthin wegen der eingesessenen des Saterlandts des brieffttragungs halber ahn unsz gelangten gehorsambsten bericht Empfangen, nachdemalen wir aber darausz nicht ersehn warumb und auff wasz fundament oder ursach gemelte Saterländer sich in uberspringung der brieffen

und anschaffung da zu nöthigen bottens weigerlich bezeugen Euch aber dass alte herpringen hierunter bekant sein oder beszer erkundiget werden musz; alsz habt ihr deme nach zu forschen, beij dem alten herkohmmen zu halten sogleich davon zu berichten unnd alszdan fernere gnäd. verordnung zu Erwartten, pleiben Euch damit in gnaden gewogen. Geben *Munster* den 8 augustus 1687.

Onderaan stond:

Ahn die beambte zu *Cloppenburg*
abgangen.

R.

Besluit van den Dom-Deken Senior en Capittel-Heeren te Munster, bij vacature van den bisschoppelijken stoel, waarbij de Sagelterlanders bij voorraad van de landfolge worden vrijgesteld.

Copia.

Wir thumbdechant senior und sämbtliche Capitularn der hohen Cathedral kirchen zu *Munster* alsz beij noch furwehrender erledigung des bischofflicher stuehls regierender herren z fuegen hiemit zu wissen, nachdem wir ausz denen zwischen die hochfurstliche hiesige hoffcammer und denen so genandten Sagterländern der Jährlicher landfolge halber geschlosene handelungen unsz die unterthanige relation abstatten laessen,

So ist unser gnädiger befelch hiemit dasz gedachte Sagterländer für erst und biss anderwarttige verordtnung *citra casum necessitatis* von der ordinarie Jährlicher landtfolge befreijet seijen und verbleiben und ohne eines zeitlicher landts herren oder unseren besonderen befelch und verordtnung von niemandten hiewieder beij arbitrarie straff gekränckt oder beeindrächtiget werden, die biss hiehin verubte und vorgenohmmene *executiones* Ihnen Sagterlandern auch in keinen nachtheilig sein sollen. Urkundtlich vorgetruckten Insiegels und gewönlichen Secretarij unterschrifft: geben ausz unser capitular versamblung zu *Munster* ahm 20sten martij des 1707 Jahres.

J. W. Bisping *Secret.*

Pro copia cum originali concordante scripsi, subscripsi ac subsignavi Joannes Hermannus Grodthaus *nots publ. et Immatriculatus debite requisitus.*

S.

Verzoekschrift der Sagelterlanders aan den Bisschop van Munster, om verder bij het genot van hunne vrijheid van de landfolge gehandhaafd en voor de uitvoering van de hun gedane bedreigingen van de ambtenaren te Cloppenburg beschermd te worden.

Zonder jaartal, doch uit het eerste der 18 eeuw.

Hochwürdigst-hochgebohrner fürst
Gnädigster herr.

Ew. hochfürstlichen hochgebohrnen gnaden müssen wir betrangte dehro unterthanen und eingesessene dess Saijterlandts unterthanigst gehorsambst ahn undt vortragen, wasz massen wir zeith wehren der *Sedis* vacantz für einem hochwürdigen hochwollgebohrnen thumbcapittul durch zeugen undt *in copia* beijgehendes *attestatum* dehro Friesoijtischen mehr dan viertzigh jahrigen richtern GODTFRIDTEN DUVELL beschienen, dasz wir uhraltess hero im besits der freijheit von der ordinari landfolge bestanden Ein hochw. thumbcapittel unss beijgehendes manutenentz befehl gnädig rechtlich mittgetheillet. Wan aber wir sölchen Erhaltenen gnädigen befehl gerad zu wieder, von unseren H. H. beampten wegen præstirung der landtfolge *de facto* mit harter execütion bedröet worden, Ein sölches aber onbillig iss, undt Ew. hochfürst. gnaden gnädigste will undt meinnung auch nicht sein wirdt, dasz wir geringe leuthe wieder uhraltes herkommen beschweret werden, und unss einige newrung wiederrechtlich auffgebürdet werden solle

So ist ahn Ew. hochfurstl. gnaden unsere unther≠thanigst-fuessfallige bitte die geruhe gnädigst unss armen betrangten unterthanen beij alsölchen rechtlich bestrittenen besitz *libertatis* von der landtfolge zu schutzen und beij den manutenentz befehl ohnanderlich in gnaden zu belassen; worahn unss betrangten Eine sonderliche fürst≠vätterliche gnad gescheht, diewelche wir jeder zeith wieder zu verdienen nicht unterlassen werden Ew. hochfürstl. gnaden zu langfristenden hohen wollstandt undt glückliche regierung dem allerhochsten Empfehlende verharren

Ew. hochfürstl. hochgebohr.. gnaden
unterthan. gehorsambste
unterthanen undt sämptliche eingesessenen in Saijterlandt.

Het opschrift van buiten was:

Ahn
Ihro hochfürstl. hochgeb. gnaden zu *Munster* und *Paderborn* unseren gnädigsten Landtsfursten undt herren
unterthan. fuessfallige bitt
unserer
armen unterthanen undt eingesessenen
in Saijterlandt amptss *Cloppenburg*.

T.

Verslag van de Munstersche hofkamer aan het Domkapittel aldaar van de gegrondheid der vrijheid van de landfolge, door de Sagelterlanders beweerd.

Hochwürdig „ hochwollgebohrne respee
geehrte unndt gnädige herrn, herrn ss

Auff den ahn seithen desz Cloppenburgisihen ambts drosten freijherrn SCHMIESING ahn einem hochwurdigen Thumbcapittull *in puncto* der Saterlandischen landtfolge abgestattenen ahn unszaber mit dem befehl remittirten bericht umb daruber unparteijische relation abzustatten so findet sich vorerst in denen Cloppenburgischen rechnungen *fol.* 43 laut anlage *sub a* dasz die Eingesessene des Saterlandesz jahrlichs ahn butteren 4½ tonne, damit sie dienst unnd aller pfacht befreijet sein, geben muessen, ausz welchen *principio* dan die Saterlander sustiniren wollen, dasz dieselbe *hoc intuitu* auch der landtfolge befreijet sein mueszen: Esz ist sonsten auch hingegen ausz dem beij hiesiger Cammer registratur befindtlichen unnd hiebeij gelagten *rescripto ambtmannorum de anno* 1620 zu ersehen dasz die Cloppenburgischen beambten berichten dasz die Saterlander für diesem unnd zwarn *ante annum* 1620 schon die landtfolge nicht allein binnen *friesoitha* sonderen auch ahm ambthausze *Cloppenburg* unnd *Vechta* verrichtet haben alszo dasz allen ansehen nach unter den nahmen der dienste die befreijung von landtfolge nicht comprehendirt werde absonderlich dah *generaliter* alle schatzbare persohnen dem landtsherrn die landtfolge præstiren mueszen obschon mit anderen dienst unnd pfachten nicht obligat sein.

Verfolglich *in tali generalitate obligationis* die Saterländer *specialiter* die befreijung von der landtfolge dociren muessen, wir haben dieses ahn platz unss abgeforderten bericht alszo dienstfreundtlich unnd respective gehoersambst referiren unnd demnechst dero gnädige verordnung darüber gewartigen wollen.

Ew. hochwurden hochwollgebohrn unseren respec geehrten unnd gnädigen herrn

Dienstfreundtwillig unnd respective unterthanige gehorsambste

Cammerpræsident departirte Capitularherrn unnd räthe

vidit

C. B. Pettendorff *doctor*.

Signatum *Munster* am 6 augusti 1706

Buitenop stond:

Copia.

Ahn

Ein hochwurdiges thumbcapittull zu *Munster* alsz *sede vacante* regierenden herrn herrn Dienstfreundtlich unnd respec unterthänige gehoersambster bericht

nahmens

der hoffcammer

wegen der Saterlandischen landtfolge.

præsentatum et lectum in Capitulo 9 *augusti* 1706. *Communicetur* denen Saterlandern umb befurdersambst ihren erheblichen gegenbericht darüber *ad Rmum*.

Capitulum einzuschicken. *Ita resolutum in Capitulo ut supra.*

J. M. Kifling *Secr. m. p.*

Cum adjuncto A. B item priori rescripto. Deze worden vermist.

U.

Verzoekschrift der Sagelterlanders aan hunnen landsheer, den Bisschop van Munster en Paderborn, om vrijgesteld te mogen worden van de betaling van eenen vreemden krijgsbevelhebber en het menigvuldige exerceren, met het besluit daarop gevallen.

Zonder jaartal, doch uit het begin der 18e eeuw.

Hochwurdigst, hochgebohrner herr!

Euer hochfurstliche gnaden wird zweifels ohne von dem was beij dero hohe anwessenheit *aufm Hummelinge* an dieselbe wir um abstelling des fuhrers unterthanigst flehend belangen lassen annoch errinnerlich bevorstehen.

Auch zu folg dero gnädigsten befelchs der Richter zu *friesoijte* bereits ab der wahren beschaffenheit pflichtmäszig berichtet haben, wie dasz *Erstlich* unter uns sichere so genannte Schuttemeisters bestellet seijn deren an der zahl sechs jahrlichs viermal denen leuten das gewehr visitiren wan selbige nicht in tuchtigen stand befunden wird abstrafen und sonsten uns samentlich in den wafen exerciren.

Zweijtens dasz wir jahrlichs um pfingsten eben auf gleicher manier den vogel abschiessen wie die stadt *fresoijte* so doch mit keinem fuhrer zu schaffen hat auch

Drittens dasz unsere gemeinheit zumalen in schlechten armen leuten bestehe welche wenig zeit beij haus sich aufhalten sondern mit höchster mühe ꞊ und arbeit ja stundlicher lebensgefahr durch das bothen-fahren tag ꞊ und nacht zu erwerbung des brodts und herren schatzung vom haus in Ostfriesland in der arbeit seijn müszen.

Wann nun gnädigster Fürst und Herr! hierausz ihro hochfurstliche gnaden hochst vernunftig ermessen konnen gestalten die fernere salarirung eines führers um uns in den wafen zu üben theils eine lautere ohnnoth theils auch uns geringen armen leute hochst beschwerlich ja ein *onus* seij durch welches wir in kurtzen (: in dem wir allemal auf des führers ankunft warten und zu hause bleiben unsere arbeit versäumen widrigen falls, dasz wir dem *fisco* denunciirt werden gewartigen müszen :) zur hochsten armut und augenscheinliches ohnmoglichkeit *ad præstandas contributiones* endlich gebracht werden. Dorowegen zu ihro hochfurstl. gnaden weltberuhmte gemutsbilligkeit wir unsere untherthanigster leste zuversicht hegen gestallten dieselbe als unser gnädigster landesvater unseren dero treusten unterthanen geringen zustand so wol als die wahre bewandnis der sachen mildest und fürstväterlich zu herzen nehmen weder uns mitt einen unnötigen beschwer ohnschuldig beladen werden.

Alsz gelanget hierdurch an ihro hochfürstl. gnaden unser armen sämmtliche Saterlanderen unterthanigst fuszfalliges flehen und bitten, sie gnadigst geruhen

nunmehro uns von der überfluszigen ferneren mitunterhaltung des führeren HETZERS in gnaden zubefreijen, anbeij führohin mildest zu verstatten, dass wir gleich die zu *Friesoijte* ohne einigen führer durch unsere sechs Schuttemeisteren in gueten gewehr beobachtet und exerciret werden mögen.

Solche hohe gnaden werden wir nebst den unsrigen durch innbrunstiges gebet zu Gott suchen zu verdienen als in wessen almächtigen schutzarm dieselbe zu langfristender hochfürstl. regierung und selbstwohlenden hohen wohlwesen unterthanigst einschliessend verharren

Eure hochfurstl. gnaden unseres gnadigsten fursten und herrn

unterthanigst treu gehorsamste unterthanen und sammtliche Eingesessenen von Saijterland ambt *Cloppenburg*.

Decretum erat.

Nachdemalen ihre hochfurstl. gnaden zu *Munster* und *Paderborn* unser gnädigster herr die gelegenheit des orts und der eingesessenen im Saterland im gnädigster consideration gezogen so bleibet es zwar dabeij, dasz die *supplicantes* zu salarijrung des führers das ihrige beijtragen sollen. Hochgemelter ihro fürstlicher gnaden haben aber wegen exercirung dahin in gnaden dispensirt, dass bis zur anderwärter verordnung selbige nur zweijmal im jahr vorgenohmen werden solle warnach sich dann der führer zu richten hat.

Urkund hochfurstl. handzeichens und secretes siegel. *Munster* den 9 9ber 1709

FRANTZ ARNOLDUS L. S.

ad supplicam der Eingesessenen des Saterlands

pro copia authentica subscribsit et subsignavit ANTONIUS JOSEPHUS LOTTEN, *Notarius publicus.*

Het opschrift van het request van buiten was:

an
ihre hochfurstl. gnaden zu *Munster* und *Paderborn*
unseres gnadigsten fursten und herren
untherthanigst gehorsamst und
flehentliche bitte
wegen
der führers HETZERS ..
namens
deren sammtlichen Eingesessenen
des Saijterlandes ambt *Cloppenburg.* N. 2
præs. den 9ber 1709.

V.

Schrijven van de hofkamer te Munster aan den Heere Rentemeester MOLEN, *om de Sagelterlanders wegens hunne weigering van de landfolge geene executie aan te doen.*

Ewre bericht und von wegen deren Sachterlanderen abgelasenes an- und vorschreiben ist von der Sachterlander abgeordneten zu recht einkommen, wie wihr nuhn den Sachterlander privilegien und pflichten halber verschiedene einrichtungen beij unser hofcammer *in archivio* bewahret haben, und fur beschehener be-

ständiger und grundlicher information nichts gewisses auff Euwer bericht rescribiren konnen alsz wollet ihr biss daerhin von fernere Exaction und Execution anstehen.

Signatum den 19, 7ber 1705.

W. Schulding

Aan het hoofd dezes stond:

Copia.

Von wegen die Sachterländer und darab prætendirender landfolge an Herrn renthemeisteren Molen beschehenen anschreibens

Buitenop stond:

Cammerschreiben
an
Hern Rhentmeisteren
dasz mit der execution wegen
der landtfolge gegen den Sagteren eingehalten
werde selte.

W.

Verzoekschrift der twaalve in naam der Sagelterlanders aan den Keurvorst van Keulen enz., om met tweemaal exerceren in het jaar vrijgesteld te worden, met des Keurvorsten antwoord daarop.

Zonder jaartal, doch uit het begin der 18e eeuw.

Hochwurdigst-Durchlauchtigster Khurfurst etc. etc.
Gnädigster Herr.

Ewr Khurfustlicher Durchlauchtigkeit ruhet ohne zweiffel in gnädigsten andenken, was gestalten uns anbefohlen gleich anderen dero hochstiffts *Munster* unterthanen sechsmahlen im jahr auffen Exercir-platz zu erscheinen, der von denen herren beambten gesetzten tambour anzunehmen und dasz wir 12 vorstehern gleichfals mitten gewehr erscheinen sollen;

Wenn wir nun gnädigster Khurfurst und Herr diesem Dero gnädigsten befelch so willigst als schuldigst unterthanigst gehorsambst nachleben, so wird uns doch in gnaden erlaubet seijn in tiefster unterthänigkeit zu remonstriren, dasz wir kentlich unsere lebensnothdurfft und nahrung auszerhalb landes suchen müszen also nicht ohne unseren empfindlichsten schaden solche zeiten abwarten können. Alsz wäre woll zu Ihro Khurfustlicher durchlauchtigkeit unsere tiefst unterthänigste bitte solche Exercirung bis auf zweijmahl ins jahr, wie vorhin gebräuchlich gewesen in gnaden zu verminderen, auch unseren tambour, so wir bisher gehabt, uns zu belaszen, oder so ja die herrn beambten einen setzen wollen, welches wir

ihnen gerne gönnen, solcher beij uns bleiben und mit dem gewöhnlichen tractament vorlieb nehmen solle, demnechst dasz die vorstehere zwar ihr gewehr zeigen, dennach aber nicht gleich den anderen gemeinen unterm gewehr stehen durffen, auch dasz die absenten, so ihrer nahrung halber abwesend, deszwegen nicht gestrafft werden mögen, obsonsten gnädigst darunter zu verordnen, fur welche gnade wir in tiefster devotion bleiben.

Ewr Khurfurstl. Durchlaucht.
treu- unterthänigst-gehorsambst
Dero unterthanen im Saterlande.

Buitenop stond:

Ahn

Ihro Khurfurstl. Durchlaucht. zu *Cölln*, Bisschof zu *Munster Hildesheimb* und *Paderborn* etc.

tiefstunterthanigster supplication
unserer
Dero treugehorsambsten unterthanen im Saterland.

præsentat. im geheimbten rhat am 8 januar. 1728.

Insinuirt am 3 julij *per me* HENRICUM KLUGE *notarum* dehnen herren Rhentemeisteren zur *Cloppenburg*, *præsentibus requisitis testibus* BERENDT DEETS und FRITZ . . . .

Verder.

Ihre Churfurstlich Durchl. zu *Cölln* Bisschops zu *Munster* etc. unseres gnädigsten herren gnädigster erklehrung unnd will ist hieruff, dasz der von denen

beambten angeordneter tambour im Saterlandt wohnen unnd mit dem jenigen, wasz voriger Saterländischer tambour genoszen, sich contentiren solle, so dan dasz der vorstehern beij denne musterungen unnd exerciren zwarn ihr obergewehr mitbringen unndt vorzeigen, jedoch denen gemeinen geleich darunter zu stehen nicht schuldig seijn sollen, mithin dasz diejenige welche in ihren handel absent seijn, wegen auszbleibung vom exerciren nicht gestraffet, diejenige aber, welche beij hausz seijn, jedoch ohne ehehaffte ursach dannen auszbleiben doppelt gestraffet werden sollen.

Urkundl. Churfurstl. Secret Insiegels unndt der vidimation. *Signat. Munster* am 8 januar. 1728.

V^t^. I. W. Freijherr von Twickel.

B. Munsterman.

Ad supplicam der Saterlanderen.

Met een papieren segel.

X.

Verzoekschrift der Twaalve van Sagelterland aan den Keurvorst van Keulen enz., om verschoond te mogen blijven van de aanschaffing van montering bij den wapenhandel, met antwoord daarop.

Zonder jaartal, doch al weder uit het begin der 18e eeuw.

Hochwurdigster Kuhrfurst
Gnädigster furst und herr.

Euer Kuhrfustliche gnaden haben in der beijlage *sub. n.* 1 hôchst dero beambten zu *Kloppenburg*, wie mit unterthänigsten dank erkennet wird, gnädigst aufzutragen geruhet in betreff des offteren exercirens so viel es fueglich geschehen kann, auf die einhalt derer bittschrifften derer vorsteheren des Sagterlandes rücksicht zu nehmen so wie wege (?) ihro hochtfurstlicher gnaden FRANTZ ARNOLD KRIST, mildester gedachtnisz in der anlage *sub n.* 2 das Sagterland, nachdem die gelegenheit des ohrts und eingesessenen in gnädigster consideration gezogen, wegen exercirung dahin in gnaden dispensiret, dasz solches nur zweijmahl im jahr sich für den führer stellen solle.

Die umstände so beij dieser gnädigsten verordnung erwogen worden sind diese gewesen, dasz

A) die Saterlander als mit wenigen ackerbow versehen tag und nacht beständig mit ihren bothen auf den wässeren und in fremden landen fahren, dadurch ihr brod und *onera publica* (LANDSLASTEN) gewinnen

muesten, und also dem exerciren nicht wie andern beijhause seijende beerbte abwarten konnen.

B) Die Sagterlander aber diese wasserfahrten zu ihren eigenen ruin und zum nachtheil des *commercii* nicht einstellen können, wodurch auch nach anweisung der anlage *sub n.* 3 dem landes herrlichen *cerario* (SCHATKIST) für ausfuhr deren keijselsteinen des amtes *Meppen* 215 reichsthaler, des amtes *Kloppenburg* 23 reichsthalers für zoll, des gerichtes *frijsoitha* 301 reichsthalers jahrlich zufliessen. Wann nun gnädigst erwogen wird, dasz eines theils die anschaffung deren kittelen beij dem wenigen exerciren in Saterland eine geringe anwendung findet anderen theils aber dem Sagterland, so alters hero aus sieben Erben bestehen soll, dannoch 95 reichsthalers in mohnatliche ordinairen schatzung contribuiret und nuhn 253 haüser hat, die anschatzung einer so grossen anzahl von 253 kittelen gegen andere beerbte höchst beschwerlich fält.

So geruhen Eure Kuhrfurstlicher gnaden gnädigst zu erlauben dasz die vorstehern des Sagterlandes diese bewandnissen zûr gnädigsten erwegung unterthänigst vorstellen, und nochmahlen gehorsambst bitten mögen, die Sagterlander so beständig mit ihren schiffen auf dem wasser liegen, und darbenebst fur der freijheit von diensten der jahrlichen graffen schatz mit 4½ fässeren butter Entrichten, von anschaffung deren exercir kittelen in gnaden zu Entlassen daruber.

Eure Kuhrfurstlicher gnaden unseres gnädigsten fursten und herren
unterthänigst treu gehorsamste
vorsteher des Sagterlandes.

Buitenop stond:

An

Ihro Kuhrfurstlichen gnaden zu *Kölnn* als Bisschoffen zu *Munster*

Unterthanigste vorstellung und bittschrifft mit 3 anlagen (die er bij ontbraken).

deren

Vorsteheren im Sagterlamd amts *Kloppenburg.*

Præs. ahaus dem 27 September 1779.

Cotten ág.

Het antwoord was:

Es hat beijm vorigen bescheid sein bewenden.

Y.

Klaagschrift der Sagelterlanders over de handelwijze van hunnen Rigter N. DUVELL *te Frysoithe ten hunnen opzigte aan zijne Hoog-Vorstelijke Doorluchtigheid te Munster, met antwoord daarop.*

Weder uit het begin der 18e eeuw, hoewel zonder jaartal.

Hochwürdigst hochgebohrner furst
Gnädigster Herr.

Ew. hochfurstl. gnaden erinneren sich gnädigst belieben sonst ausz *in Copia* hiebeij verwehrte *sub* 5ta xbris 1707 præsentirte supplic oder bitt *cum adjunctis* worab das original beij dero geheimbsten Cantzleij sich findet, in gnaden zu ersehen, wasz wir deroselben geringe undt betrangte Eingesessenen des Sa-

terlandts wegen uhralter Exemption von Extraordinarien beschwehrnuszen alsz ambtspost Eijszgeldt, wachtbrandt, undt dergleichen, unterthänigst gehorsambst remonstrirt haben, ob zwarn nuhn ein gnädigstes *communicetur* ahn dero beambten zu *Cloppenburg* in gnaden ertheilt, anbeij befohlen worden, bisz fernere verordnunge es *in statu quo* zu belaszen, undt obwoll wir arme leuthe solches gnädigstes bescheids nicht andersten begreiffen, alsz dasz bisz fernere verordnung beij uhralter Exemption verbleiben undt von keinmandten dawieder beschweret oder molestirt werden mögen, so besorgen dannoch dasz von unsern receptorn Richtern zu *Frieseute* N. DUVELL deme ohnerachtet wegen denen Extraordinarien hart überfallen worden dörfften, gestalt in behueff fourage, fuhrers undt tamboursz-geldt vermög angelagten zettul *sub* A einige Extraordinarien bereits nicht allein auszgeschrieben undt angesagt sonderen auch die Execution deszhalber anbedröhet worden, da wir doch *ab Extra ordinariis* befreijet undt niemahlen von tamboursgeldt biszhero gehört haben. undt alsz ohnbillig sein will, dasz wir mit dergleichen newerungen von einer zeith zur anderen beschwert werden.

Belanget dahero ahn Ew. hochfurstl. gnaden unsere nochmahlige unterthänigste gehorsahmbste undt fueszfällige bitte, sie geruhen unsz geringe leuthe mit denen *Extraordinariis* nicht zu beschweren, sonderen die gnädigste Erläuterung undt Erklährung dahin ergehen zulaszen, dasz zu denen Extraordinarien wieder aldtes herkommen nicht gezwungen und dergestalt alles *in statu quo* bisz fernere verordnung belaszen werden moge, in welcher vertrosteter unterthänigster zuversicht verharren

Ew. hochfurstl. gnaden
unterthänigst gehorsambste Eingesessene
des Saterlandes.

Buitenop stond:

Ahn
Ihro hochfurstl. gnaden zu *Munster* undt *Paderborn*
untherthänigst gehorsahme
nochmalige fueszfällige bitt *cum*
adjunctis (die verloren zijn)
nahmens
der sämbtlichen Eingesessenen des Saterlandts.

Litt. A.

Supplicanten bitten unterthänigst gehorsambst dasz in Extraordinarien wieder altes herkommen nicht beschwehrt noch dazu von receptoren gezwungen, undt dergestalt et *in statu quo* belaszen werden möge.

præs. im geheimbten rhat, den
19 Januar. 1708.

Verder stond dit antwoord op de klagte.

Ihre Hochfürstl gnaden zu *Munster* und *Paderborn* unser gnädigster herr befehlen dehro beambten zur *Cloppenburg* hierauff gnädigst, dasz sie über den inhalt der denneselben hiemit zu gefertigter klag und dieser sachen aigentlicher beschaffenheit ihren umbständtlichen unterthänigsten bericht anhero einschicken,

inmittels aber die sache in biszherigen standt belassen zu dem auch den receptoren Richteren DUVELL andeuten sollen dasz Er mitlerweil mit fernerer exaction unnd Execution wieder supplicanten nicht verfahren, sondern bisz zu fernerer gnädigster verordtnung damit anstehen solle. Uhrkundl. vorgedruckten hochfurstl. geheimbten rahts insiegels unnd der vidimation. *Sign. Munster*, den 19 jannarij 1708.

Vt. I. F. VON PLETTENBERG.
I. B. MUNSTERMAN.

Ad supplicam sambtlicher eingesessenen des Saterlandts.

Met een zegel van rood lak.

Z.

Aanschrijving van de ambtenaren te Cloppenburg aan de Officieren en dienstpligtige landlieden in Sagelterland, dat Zijne Keurvorstelijke Doorluchtigheid de Wapenoefeningen en de daartoe noodige montering afschaft.

Copia.

Da seine Churfurstliche Durchlaucht gnädigst beschlossen haben, es in betreff der muster-kittel, auch des Exercirens des landvolkes lediglich beij den alten verordnungen und altem gebrauche, ohne den landleuten ein mehreres als diesse mit sich bringen, zu-

zumuthen, zu belaszen; mithin da hierdurch so wohl die nohtwendigkeit der muster-kittel als auch das wollständige militär *exercitium* wegfällt, auch dieserhalb keine bruchten mehr stat haben, so wird sölches den führeren und musterpflichtigen zu ihrer untertbänigster befolgung hiemit bekannt gemacht. *Kloppenburg* den 11 September 1787.

Khur kölnische und hochfurstlich Munstrische beammte des ammts *Kloppenburg*.

MÜLERT.

In fidem subscripsi

PHILIPPUS MARTINI *p. s. pastor Strucklingen m. p.*

Buitenop stond:

Copia authentica

in puncto

der gnädigst abgeschaften so wohl *exercitii* des landvolkes, als auch der zu dem Ende zu brauchenden muster-kittels. *ut intus.*

a. 1.

Aan den Voogd in Sagelterland wordt door den Drost van het ambt Cloppenburg bevolen om de Sagelterlanders wegens de 16 personen, uit hun midden tot de krijgsdienst gevorderd, doch van hen geweigerd, op last van Zijne Hoog-Vorstelijke Genade niet verder te vervolgen.

Ausz gnedigsten befellich Ihro hochfurst. gnaden zu *Munster* unnd *Corueij*, unseres gnadigsten Herrn wirdts den Vogten im Sagterlandt bedeutet, dasz er wegen auszsetzung deren zum erforderten gemeinen auszschusz selbigen lande zugetheilten sechszzehen man fernerhin keines weges zusetzen noch dieselbe bisz weiterer hochstgemelten Ihro hochfurstlichen gnaden gnadigster verordnung beunruhigen solle.

Cloppenburg den 29 Junij 1667.

CARLL. GRODTHAUSZ.

Drosten, *manu propria.*

Pro Copia cum originali verbotenus concordante ENGELBERTUS GRESELL *authen. Cæsar. Notarius Publicus extraxit et in fidem veritatis subscripsit.*

Inscriptio:

Dem Vogten im
Sagterlandt
Dieszes
Sagterlandt.

a. 2.

Schrijven van den Drost CARLL GRODTHAUSZ *te Cloppenburg aan de Twaalve van Sagelterland, dat aan hun verzoek, om verschoond te worden van de aanneming van den vreemden krijgsoversten, niet voldaan kan worden, doch dat deze hen boven hunne gewoonten met drillen enz. niet bezwaren zal.*

Ehrsame guete freunde.

Wasz an mich dieselbe durch vorzeigern dieses wegen desz ohrtsfuhrern supplicative eingeben unnd begehren laszen, solches habe ausz der præsentirter supplication mit mehren ersehen, ob nun zwarn wohl ich derenselben suelchen gehrne stett geben wölte so ist aber sölches anietzo schon zu spaeth versichere dannoch dennenselben, gestaldt sie gemelte führer uber dero alten gewonheit nicht erschweren solle, gleich dann crafft dieses denselben anbefohlen wirdt dasz Er dieselbe mit keinem drillen auszerhalb speciall vom hiesigen furstlich. ambthausz eingeschickten befellich exerciren sölle unnd ich verpleibe

Ewrer
freundt
CARLL GRODTHAUSZ.

Cloppenburg den 19 maij 1659.

b. 1.

Getuigenis van den Rigter GODTFRIEDT DUVELL *te Frysoythe, nopens der Sagelterlanderen verpligting tot de landfolge.*

Alsz die Eingesessene desz Sagterlandts von mich einständig begehrt dasz ihnen eine glaubhaffte zeugh-

nus ertheilen mögte, ob sie beij lebzeiten desz negstverstorbenen hiesigen ambts drostens herren CARLN VON GROTHAUSZ zu einiger landtfolge seijen auffgebottet worden und dem mir woll bewust, dasz vermelte Sagterländer zwarn beij anwesenheit deren in Gott abgelebten landtsherren woll etwan zwantzigh mann zur jagt auffen bewurbung DUVELL dasigen vogten sistieren laszen, aber niemahls zum Eisen, und auszreinigungh der graben am ambthause auffgebottet sein worden, sonderen allemahll davon Eximiert und befreijet plieben, so attestier ein sölches hiemit crafft eigenhändiger unterschrifft und vorgetruckter gewönlicher pittschaff. *Frieszoijth* den 9 7bris 1701.

GODTFRIEDT DUVELL,

Met zegel. richter zu *frieszoijth*.

b. 2.

Verzoekschrift der Sagelterlanders aan den Domdeken Senior en Capittel-heeren te Munster, om de teruggave van de, hun door de Ambtenaren te Cloppenburg geweldadig onthomene panden, ter zake van hunne weigering van de landfolge.

Zonder jaartal, doch naar het antwoord hierop, onder b. 3, van 1706.

Hochwürdige hochwollgebohren freijherren
Gnädige herren.

Ew. hochwürden hochwollgebohren gnaden mussen wir arme betrengte Eingesessenen dess Sagterlandes

nochmahlen fuessfallig vortragen, wie dass wir dero beide aussgelassene gnädige befällichere dennen H. H. beambten zur *Cloppenburg* gestalten selbige die unss entnohmmene sechs pferden ohnentgeltlich beij arbitrarie straeff ohne die geringste verzögerung restituiren solten, gehursamb præsentiren und insinuiren lassen das eine so wenig als das andere nachgelebet worden, sonderen allemahl mit leeren worteren hingewiesen worden, wie auss *notis insinuationum* zu sehen; gleich wir nun nicht zweiffelen dass Ew. hochwurden hochwollgebohren gnaden alss justitz liebende herren zugeben werden dass ihre aussgelassene befellichere dergestalt disrespectiret und wir mit solchen ohnnötigen kosten also ohnverantwortlich herumbgeführet worden —

So gelanget an Ew. hochwurden hochwollgebohren gnaden unssere nochmahlige fuessfallige bitte sie umb die liebe Gottes geruhen eines für alle die restitution denen entnohmene pferden mit allen ernst und nachdruck anzubefehlen damit wir in ruhe und Ew. hochwurden hochwollgebohren gnaden ferners zu importuniren entübrigen sein alsz

Ew. hochwurden hochwollgebohren gnaden
unterthänig gehorsambste unterthanen und
Eingesessenen des Sagterlandes.

Opschrift:

Ahn

Ihre hochwurden hochwollgebohren gnaden herren thumb-Dechandten Senioren und sembtlichen Capitularherren alsz *sede vacante* regierende herren etc.

abermahlige unterthanige fuessfallige bitte *cum adjunctis* 1, 2 *et* 3 (die vermist worden).

Deren sembtlichen Eingesessenen dess betrangten Sagterlandess ambts Cloppenburg.

b. 3.

Het besluit van het Domkapittel op het vorige Sagelterlander verzoekschrift, dat de hun onthoudene panden hun moesten overgegeven worden, zonder kosten er voor te mogen vorderen.

Alsz im hochwürdig thumbcapitul beij wehrender *Sedis* vacantz hieruber etwahigen berigt einziehen lassen, so ist deszen gnädiger befellich hiemit, dasz supplicanten *absque præjudicio juris partium hinc inde*, worüber die cognition und entscheidung kunfftighin gehörigen orths vorgenommen unnd erfolgen solle, die entnommene pfände ohnentgeltlich wieder gegeben und verabfolget werden sollen.

Ita conclusum in capitulo 13[tia] *Junii* 1706.

P. M. Heerde, *Sijndicus.*

b. 4.

Herhaald verzoekschrift van dezelfde aan het Domkapittel te Munster over dezelfde zaak. Met het antwoord daarop.

Hochwurdige hochwollgebohrne freijherren
Gnädige herren etc. etc.

Ew. hochwurden hochwollgebohrne gnaden haben auff unseres unterthäniges suppliciren ohnlensgt gnä-

dig befohlen dass die uns wegen der gegen unsern hergebrachte privilegien undt freijheith prætendirender landtfolge entnommene pfande *citra præjudicium juris partium hinc inde* ohnendtgeldtlich restituirt undt verabfolget werden sollen welges gnädiges befehl wihr denen Herren beambten zur *Cloppenbourg* der gebühr nach præsentiren undt insinuiren lassen. Man hatt aber denselben keine parition leisten undt die pfande restituiren wollen; sonderen ist dem *notario insinuanti cautio de se toties quoties sistendo* wieder allem gebrauch abgefordert undt selbige auch leisten muessen, unterm vorwandt, dass durch die insinuation zu viel gethaen haben, undt wihr deshalben alss bruechtfällige angesehen werden sollen, dass wihr dass befehl denen herren beambten selbsten nicht in händen gelieffert hätten, wie auss beijgehender relation *notarii* Voss mit mehreren zu sehen gleich nuhn wihr alss einfältige geringe bawerssleuthe nicht vermeinen noch unss einbilden können dass wihr durch die beschehene insinuation zu viel gethaen haben undt bruechtfällig sein können, absonderlich da wihr nicht *in dolo* sein, undt die insinuation zu keinem anderen endt thuen lassen, alss dass wihr zu unsserm nachricht undt verfolg diesser sachen dociren könten; dahero gelanget ahn Ew. hochw. hochwolgeboh. gnaden unsern nochmahlige fuesfallige bitte, sie gnädig geruhen wollen dem vorigen befehl mit nachdruck zu inhæriren; damitt die unss entnommene sechs pferde ohnentgeldtlich unss restituirt werden mithin auch zu manuteniren, dass wihr wegen der zulassigen insinuation nicht mögen bruechtfollig erklähret werden, welge hohe gnade wihr arme

betrangte unterthanen mit unseren gebett beij Gott zu demeriren unss. fleissigst angelegen sein lassen werden.

Ew. hochwurd. hochwollgebohr. Gnaden unterthänig=gehorsambste unterthanen undt sambtliche Eingesessenen dess Sachterlandts etc.

Antwoord hierop.

Nachdem Ein hochwurdiges *sede vacante* regierendes thumb-Capittull jungsthin unterm 13 negst verflossenen monats Junij auff dahmahlen beschehenes unterthanigstes suppliciren deren betrangten Eingesessenen des Sagterlandes auss darzu bewegenden ursachen die ohnendtgeldtliche restitution und wiederauszfolge deren endtnohmmenen pfanden gnädiglich ahnbefohlen demselben gleichwoll bis anhero nicht nachgelebt worden; so wirdt alsolchem bescheidt nicht allein hiemit nochmahlen inhærirt, und dehrnhalben verwürckte straeff vorbehalten sonderen auch dennen beambten zur *Cloppenburg* sambt und sonders gnadig und wollernstlichst ahnbefohlen, gestalten sie uff gebührender vorbringüngh diszes, darahn sein, und verfuegen sollen dahmit die dennen abermahlen supplicirenden Eingesessenen vorgem. entnohmmene pfande nun mehr und zwarn beij arbitraire straeff alszo gewiss ohne der geringesten ferneren verzögerung ohnendtgeldtlich und freij wieder dimittirt worden mugen, alsz lieb ihnen und Einem jeden ist ahnbedrohete straef zu vermeijden, warnach ein jeder sich zu richten, führ schaden und ungelegenheit zu hueten

und diszem gehorsamblich nach zu leben wissen wirdt. *Ita conclusum in Caplo* ahm 9 Julij 1706

V. M. Bisping, *Secret.*

Buitenop stond:

Ann

Ihro hochwurd. hochwollgebohr. Gnaden herren, hern thumb-Dechandten Senioren, undt sambtlich Capitular herren alss *sede vacante* regirende herren etc. etc.

unterthänige nochmahlige fuessfallige Bitte *cum adjunctis* 1 *et* 2 etc. (worden vermist) Dehren sambtlichen Eingesessenen dess betrangten Sachterlandts ambts Cloppenbourg etc.

præs. 9 *Julij* 1706 *in Capitulo.*

Verder stond aldaar:

Anno 1706 den 12 julii habe dasz *in dato* 9 junii 1706 vom hochwurdigen thumbcapittul alsz *sede vacante* regierende herren *in specie* hiesigen herrn Drost zur *Cloppenburg* herrn Schmiszing *in puncto* der Saterlander ihnen entnommenen pferde restitution gnadigst auszgeleszener befelich *originaliter cum copia* zu verlesen .... aber nach verleszung dasz original befellich an sich halten wollen gleich nun darauff dahrmit deszgleichen gedachtes original dem Säterländeren restituiren muste, hatt her Drost original *cum copia* endtlig mir zurückgelanget sagent Es wäre deswegen sicher nach *Munster* geschrieben folglich habe heutte 14 julii 1706 krafft GG befelich herr rhentemeister Volbür *praesentibus testibus requisitis* Johann Heinrichen Meijen, Roloff Bruern beijde ausz *Cloppenborg* mit vergebung gleich-

lautende *copiam* gedachtes befellich an herren MELLANUS behauszung insinuirt und *per* insinuation angenommen. Geschehen *Cloppenburg ut supra*

In fidem praemissorum ita peractorum et veritatis testimonium CHRISTOPHORUS BERNARDUS LOHEN *Notarius publ. et immatric. scripsit, subscripsit, solitoque Notariatus signeto communivit:* CHRISTOPHORUS BERNARDUS LOHEN, *jussus m. p.*

e.

Schuldbekentenis van de Twaalve van Sagelterland aan den Rigter te Frysoithe en den Heer Ritmeester HOFEMER, *wegens krijgskosten.*

Wir zu entsgemelte abgeordnete und bevolmächtigte bekennen und uhrkunden hiemit demnach dem Sagterlander von den hochfurstl. herren beambten ist angelagt worden zur verpflegung der in *friesoijth* Einquartirter Compagneij fur pferde wochentlich 1690 ℔ *hewes* 28 *scheffel haber*, und 120 *schaub stroh* zu lifferen, unnd dem wir solche liefferungh *in natura* zu verrichten nicht vermöghen, dasz wir dahero wegen der zweij ersten wochen wegen geliefert 4 *malt* 8 *scheffel haberen* und 1690 ℔ *hewes* auch sonst gethaen verschusz unseren Hr. Richteren schuldig sein *sechssehen reichsth. neun stuver*, dem herren Ritmeistren HOFEMER aber wegen der ubrigen zweij wochen wegen gelieferten fouragir *ein unt dreijzigh reichsth. sechs stuver*, wegen 4 *malten und* 8 *scheffel haberen*

aber *vierzehn reichsth.* verhafftet verbliben, nach diesem aber weilen uffgemelten lande *neunzehen reuter unnd pferde mit desz herren Rittmeisters persohn eingerechnet* zu verpflegen zugetheillet sein mit dem expressen befellich, dasz von 11 februarij selbige im *friesoijth* verpfleget und fur ieden kopff *monathlich dreij reichsth.* gegeben sollen werden, *wochentlich den vierten theil* solcher verpflegungs gelter alsz *vierzehn reichtsth. ein orth* richtig ohne einige ruckstandt bezahllen sollen und wollen beij verunterpfandung aller unserer haab und guter zur wahrheit uhrkundt haben wir bevolmachtigte obgemelten lants diese verschreibung mit selbest handen unterschrieben so geschehen zu friesoijth den 19 februarij 1666.

Veit Elers
Alf Drileng
Johan Fulkens
A
von *Schärll* sein marck.

Buitenop stond:

Sagterlandische verschreibung
wegen verpflegung am herren
Rittmeisteren HOFEMER
mit 19 pferden.

d.

Recipis van het Hoogsticht Munster aan Sagelterland van eene aldaar gedane geldleening, welke vervolgens in eene volledige obligatie zoude veranderd worden.

Copij.

Dasz die kirspele im Sagterland als *Struckling*, *Scharl* und *Ramslohe* bij diesen schwehren kriegs zeiten zu besonderer nohtwendigkeit des hochstiffts *Munster* gegen 4 *reichsth. jährlich. zinszen* von jehdem hundert, und diesen daruber ertheilten interims schein, welcher mitt einer auff der landschafft auszgefertigter bundiger obligation auszgewechselet werden soll, in newen $\frac{1}{6}$ stucke auff den auszgeschriebenen zweijmohnatlichen kirspels (schatzung?) welche die summ von *ein hundert achtzig neun reichsth.* 20 *schill.* dem lande gelehnet und vorgestrecket habe, bescheiniget endtsgeschribener zu dem empfang aütorisirter *Munster* den 18 X^ber^ 1759.

G. F. Greve
Cancellist.

Quod haec copia cum vero originali suo verbotenus concordat ita attestatur SEBALDUS ANTONIUS JOSEPHUS PANCRATZ *Notarius Caesar, public. et immatric. manu signetoque proprio.*

Copia vidimata

zweijmohnatlichen dahrlehn quitung
pro Sagterlandt

189 *reichsth.* 20 *schill.* *pro* 1758.

Met het zegel van den Notaris.

e.

Bevel van CLEMENT AUGUST, *Aarts-Bisschop te Keulen, om de vrije lieden met de gedwongene vervoering van fourage niet te bezwaren.*

Von Gottes gnaden CLEMENT AUGUST Ertzbischoff zu *Cölnn* bischoff zu *Munster* enz.

Wohlgeb. lieber getreuer In dem uns die kläglichste vorstellungen nach eroffnete (?) stadt *Munster* zugekommen gestalten unszere unter 23sten Xbris vorigen jahrs wegen denen befreijeten in leistung deren spannfuhren erlaszene gnadigst. verordnung täglich und bisz hiehin misbrauchet, denen befreijeten die beschwerlichste und weith entlegenste führen auffgeburdet waren, hingegen vorstehern und *provisores*, sich selbsten auch ihre dienstpflichtige in vorfallender gelegenheit die erleichterung dadurch angeschaffet hatten und dan unsere gnadigst. meinung noch wohl bleibt, dasz einweilig und bisz anderweite gnädigst. verordnung wegen täglich zum transport der fourage und sonstige kriegsbeforderungen ungesonnener (?) auch weiter auszschreibende ohnhohlbaren (?) spannfuhren welche das vermoegen deren schatzpflichtigen ubersteigen, alszo die unseren vorherigen *rescriptis* benente freije mit concurrirung einiger spannfuhren auffgebottet worden moegen inmittels auch die strecke einfolge des unteren 23 Xbris 1758 erlassenen gnädigst. befelch in dem stand erfullet wiszen wollen, dasz die freije von leistung deren schwären auch deren auszerhalb landes gehenden spannfuhren verschonet bleiben so dan ihnen eine hinlängliche auszrustungs frist gestattet weniger zu mehreren reisen

alsz die unbefreijete auch zu hergebung mehreren pferden als diese die dieserhalb ins besondere erlaszene verordtnung zuwider keines weges angewiesen werden solle. Geben *Munster* den 17 Xbris 1759.

Churfurstl. Cöllnische zur hochstiffts *Munster*. Regierung verordnete geheime Rathe

VON DER ROLZE.

MUNSTERMAN.

f.

Getuigenis van den Sagelterlander Voogd, HUGO TAMELINCK, *ter zake van der Sagelterlanderen verschillen met die van Frysoithe over ieders aandeel in de buitengewone belastingen.*

Demnach zwisschen der Burgerschafft zu *Friesoijthe* unnd die Eingesessene dess Sageterlandts ein Irrung unnd speene (spone, spanning?) geraten wegen aussgebung der contributions gelder unnd sonsten: alss habenn die von Sageterlandt mihr umb khundtschafft meines gewissens unnd wass mir darumb bewusth, dessen ihnen schein unnd beweis mit zu theilen gebetten welches ich ihnnen nicht zu weigeren gewuesth, so ist abndeme, dass ich von meinem gotsahligenn vatter welcher uber die funfftzig jahren zu *friesoijtha* richter gewesenn, sagen gehoert, dass in alsolchenn vallenn die friessoijterne jegen die Sageterlander je unnd alle

wege die halbscheidt bezahlet, wie auch zu zahlen schuldigh „ Meine wisschenschafft aber anlanget, bei ietzund in die vier unnd zwantzigh jahren alhie in Sageterlandt Voght gewesenn wie annoch „ so habenn beij meiner zeit die friesoijtrhe den dritten theil gegeben, nemblich wen die Sagetelander zweij theile, so haben die von friessoijthe den dritten theill erlecht und bezahlet ohne wass seij sich nuhnn ihm Ihrer ein, zwei oder drei sich dawieder gesetzett, habe auch fur mein persohnn im stoel dess Rhates zu *friessoijthe* gesessenn, aber niemahlss anders gehoeret, will selbiges, so es die nothurfft erfurderen thuet, beij meinen lieblichenn eidte darthuen und bedeuren zur urkundt warheit habe ich diesses mitt meiner äigen handt geschriben und undergeschribenn, *Remesslohe* ahn 22 Mai 1641.

HUGO TAMELINCK Vogt bezeuge mit diesser meiner eigener handt subscrib.

Pro copia auscultata et verbôtenus concordanti GEORGIUS LANGE

L. S. *Notarius subscr.*

g.

Extract uit een getuigen verhoor over de Regten der Sagelterlanders en hunne positien daarin, den 10 april 1615 voor den regter C TAMELINGH *te Frisoithe gehouden.*

1. Sagen wir zu dem Endte anfenglich wahr, vund vnleugbar, das ob woll wir dieses löblichen stifftes

vntherthanen seyn, doch für anderen dieses stifftes Eingesessenen dermassen priviligiert vund berechtiget dass wir vnseren hochgebittenden Obrigkeit viel weniger jemandt anders mitt gantz keinen diensten verhafftet ausgenohmen, wie von alters vund vnverdenckliche zeitt hero stets gepräuchlich, das wan vnserem löblichen ampthause *Cloppenburg* einige nodt bei schwebenden gefehrlichen kriegsleufften oder sunsten zu handen kommen, wir auff furstliche cloppenburgischer Beampter erfurdert, mitt vnseren gewehr am obgemelten ampthause vns erfuegen mussen.

2. Wahr, daswir daselbst auff furgehende munsterungh vom Herrn Rentmeisteren nicht allein mitt pulver vund loeth, sonderen auch mitt nöttiger vnterholtungh am essen vund trincken verpfleget sein

3. Wahr, das obwoll wir auff m platten landte gesessen demnoch vom alters hero wie noch heut zu tage statts gerechtigkeit gepräuchet vund durch zwolffe dazu auss vnseren mittell verordnete beeidte manner nicht weiniger als Burgemeister vund Rähtt in stetten vnseres landts furfallende sachen entscheiden, vund vermuge vnsers beschriebenen vund von hochgepietenden vbrighkeit bestedigtem landsrechtsbuch einhalt nach angehörter clage, antwordt vund bewiss die sententz fellen vund gefellete sentenz mitt vnsers landes Eingesigel (: wie er herunter zu sehen :) befestigem, vund den partthen mittheilen, war mitt dam die parten ohne besuchungh weiters rechtens einenfrieden tragen mussen.

4. Wie den imgleichen wahr, das wir nebens den zwelffe verordenenten auch den stetten gleich im landte sechss Schuttemeister haben so auff masse

gewichte vund ander sachen, damtt alles richtig gehalten werden muege fleisige achtung geben mussen. wiedan auch nicht weiniger vnser armen vorstender, so alles welches vomm frommen christen in die handt der nothurftigen armen gegeben, auffheben vermuege ihrer richtigen rechnung vuder die nödtleidenden vnsers landes armen getrewlich ausstheilen mussen.

5. Nicht weiniger wahr, das wir ein freies weidewerck mitt jagen schiessen fisschen vund derglichen gleich der statt *frisoijtha* (: welcher gerechticheit wir allerwege geprauchŧ :) von Elteren zu Elteren gehalten vund noch haben.

6. Auch wahr vund vnleughbar, das wan wir fur diesem *pro tempore* zur harnischschawung aufgefürdertt wir nicht weiter als an die statt *frisoitha* zu trecken berechtiget, dar dan durch die herrn Beampten oder derselben volmächtige vnser gewehr besichtiget vund nach beschehener munsterunge vns als palt daselbst zu *frisoytha* eine tonne beer vonn anwesenden munsterherrn weiln es vnser gerechticheit erfurdertt, je vund allewege gegeben ist.

7. Wie dan auch nicht weniger wahr, das da wir vmb die wacht zu besetzen an das ampthaus *Cloppenborgh* gefurdert vund widervmb von dar trecken vuns gleichfals ein tonne beers gebüret vund niemalsz geweigret ist.

8. Wahr das wir zu behueff churfurtsl. Durchl. kuchen Jarlichs 4½ vasz buttern fur anderen dieses stiffts vntherthänen vngeacht vnserer geringen anzalhs auffbringen vund dan auch zu rede kerspell schatzungh eine genante summe als. 101 Reichsthaler davon 6 zu Partolgelt gebraucht, geben. Item alle vom

churf. Durchl. oder derselben heimb gelassenene Herren räthen eingewilligte vund gepublicirte feurstette vund hauptschatzung, iedoch nicht nach heel oder halben Erben sonder nach advenant eines iederen vermuegen vund gelegenheitt, wie in den stetten erleggen pflegen.

9. Wahr, dass wir andre beischatzungen, so ferne sich menschens denckens erstrecket niemals weiter vund mehr als die statt *frisoytha* weilen wir derselben gleich berechtigett beschwarrt worden.

10. Wahr, dass wan dergleichen beischatzungen an geschlagen, wir nebens der statt *frisoytha* auch zu solchen anslagh vund beschluss, fur anderen hausleuten gefurdert sein.

11. Vund also wahr, das wir von alters hero vns bei der statt *frisoutha* gehalten wie dan auch fur diesem mitt der verehrung des hewes zu linge sonderlich geschehen, das wir nicht anderen hausleuten gleich sondern mitt den burgeren der statt *frisoytha* eine gewisse anzall hewes auffgebracht haben.

12. Wahr das vor *anno* 1497 wie gleichfalls folgents *anno* 1572 zwisschen den stifft munster vund graffschafft Oisfrieslandt etzlicher sachen halben ein tagh oder bei samenkunfft zu *aschendorpff* gehalten, ausz vnseren lands vollmechtige nicht weniger, als ausz den stetten desz stiffts munster verschrieben vund erschienen sein vund auch der tage abscheidt wie andere stette schriftlich entfangen wie noch heut zu tage bei vns verwarlich vor handen.

13. Wahr das wir vonn alters vnd undencklichen dagen hero berechtigett das wir ohne besuchung oder ansprechung einiger Collatoren vnsere kirchen fur vns frei gehabt vund nach beschehene unsre

probe gequalificierte diener darzu beruffen vund vollenkomnen angenommen und eingesetzet haben.

14. Wahr, das gleichfals mit vnsers landes mahlen solches jederzeitt geschehen, vund noch heutt zu tage geprauchlich ist.

15. Endtlich auch nicht weiniger wahr, vund vnleughbar das wir allermassen der statt *frisoitha* gleich ohne einige accisen das molt mögen kaufen, verkauffen, molten, verbrawen, ausz zapffen, vorhandelen vund sönst gentzlichen noch vnseren gefallen damitt vorfahren, wie dann auch mitt roggenkauffen verkauffen, verbachen vund sonst gebrauchlich.

Mitt allen rechtlichen vorbehalt, vund weiteren nottürff.

Semptliche Sagaterlandes
Ingesessene.

Een daar later bijgevoegd artikel is dit:

Vund auch wahr, das wan wir von den Herren beampten zur munstrungh oder dass ampthaus *Cloppenborgh* gefördert werden mitt vnseren gewehr zu erschienen, vund in solchen zügen oder auszwesende jemandt beschadiget wurdte, das von solche blutrennungh hochgepietender vbrichkeit nichts gebure vund zu komme.

De getuigen waren: HERMAN MÖLMAN, HERMAN WEESMANN, HERMAN WITTINGH, GERHARDT BLEIJ, GERHARDT SCHUMACHER, JOHAN STRUVINGH, FOLQUERT KROESE, FRIEDRICH HAIJES, WILCKE GRUMMEL, JOHAN MÖLMAN, ALBERT HAIJES, FRIEDRICH KRÖSE, BRANDT (of BERNHARDT) VON WAHREN.

g. 2.

Verklaring van den Heer Rigter J. PANNEN SCHMIDTS *in de verschillen tusschen de Friesoithers en Sagelterlanders ter zake van de belastingen.*

Alsz die eingesessene des Sagterlandts mit der stadt *friesoijtha* wegen der täglich extra unndt ordinarij steuren in Conflit geraten, der gestalt dasz die furstliche Munster. heimblich. herren Cantzlern unndt rhäte wie ob beigelegter zu ersehen interloquirt unndt den gemelter Sageterlandts Eingesessene meine gezeugnusz wie es beij zeiten meiner bedienung daruber observirt unndt gehalten worden, gebetten, hab ihnnen Ehrzumbliche bitt nicht abschlagen konnen, sonderen hiemit attestieren muessen, dasz solang Ich meine dienste nun von jahr 1619 hero verwaltet auszgeschlossen wasz die Schwedische general BAUDISSIN unndt obrister WULFF vorgenohmmen, gemacht unndt eigenthädtlich angerichtet haben, dergestalt gehalten, dasz die Eingesessene desz Sageterlandts zwei theile die stadt *friesoijthe* aber den dritten theil gegeben haben, unndt weiter nicht. Zur mehrer uhrkundt hab diese zeugnusz mit eigener handt unndt den berichtes insiegell befestiget.

Beschehen zu Rameszloh am 20 Aprilis 1641.

J. PANNEN SCHMIDTS
richter. st.

Unndt weil dasz berichts insiegell am andere orter verwahrlich uffgehoben, unndt nicht beijhanden, alsz

hab dieses mit meinen privat pittschafft versehen muessen etc.

L. S.

Buitenop stond:
Attestatio richteren
J. Pannen Schmidts.

---

h.

Getuigenis van eenige bejaarde Sagelterlanders, die toen in Oost-Friesland woonachtig waren, ten opzigte van dezelfde verschillen, afgelegd door den Ambtman TILOM. WIARDA *te Lieroort.*

Examen testium
Inn sachen
deren ausz Sagelterlandt producenten
Contra
die von Frieszoijte.

Seindt heut dato alhier gerichtlich erschienen BAUCKE BEADESZ und SIJBERT KOEPS alsz bevolmechtigte derer ausz Sagelterlandt undt sistirten die in beijlagter citation et respective denuntiation nominirte gezeugen undt bahten dieselbe uber beikommende *positiones* rechtlicher gebuhr nach, bestes fleisses zu Examiniren undt zu befragen;

Weilen in nahmen deren von *Frijeszoijte* niemandt erschienen, so ist mit furhabenden *Examine in quantum de jure in contumaciam* verfahren worden,

Seindt darauff die gezeugen *praevia avisatione perjurii* mitt dem gewohnlichen zeugen aijdt belegt und haben aussgesagt wie folget.

Primus testis FOCKE VUESZ ungefehr siebentzigh jharen alt, wohne in Oberlädingerlandt zu *Wolde*, ernehre sich desz hauszmanszstandesz gonne den gewin dieser sacher dem rechthabenden, wolle beij geleistedem aijde die warheit sagen.

Ad positiones

Ad I — — — affirmat.

Ad II Similiter affirmat, wan die Sagelter zweij theile hatten contribuiret, so hatten darzu die frieszoijters den dritten theill bezahlen mussen.

Itaque plura de re nesciens, sic testis imposito silentio dimissus est.

Secundus testis BERDT SCHNEIDER VON *Essen*, *citatus*, *avisatus*, *juratusque deposuit*, seines alters viertzigh jharen, wohne zu *Ihrhove* in Oberlädingerlandt, ernehre sich desz hauszmansz standesz, wolle beij abgelegtem aijde die warheit sagen.

Ad I — — — — affirmat.

Ad II affirmat, so lange er in Sagelterlandt gewohnet, hatten die Sagelters zu der contribution zweij, die aijters aber den dritten theill bezahlen undt auffbringen mussen.

Et huic testi hac de re plura nescienti silentium impositum est, et dimissus.

Tertius testis FRIEDERICH FOCKEN *similiter citatus*, *avisatus de perjurio*, *juratusque deposuit*, seij an die viertzigh jharen alt, wohne alhier zu *Lier*, seij ein schiffer, gonne den triumph dieser sachen dem rechthabenden

Ad positiones.

Ad I — — — affirmat.

Ad II. Itidem affirmat, ursache seiner wissenschafft, dasz er in Sagelterlandt gebohren und ufferzogen seij.

Et sic plura nesciens sub fide silentii dimissus est.

Quartus testis, ELSE HERMANSZ *citatus, avisatus ac juratus deposuit*, seij sechs undt viertzigh jahren alt, wohne zu *Nehrmohr* albier im ambte *Lierorth* ernehre sich desz hauszmansz standesz wolle beij geschwornem aijde de warheit sagen,

Ad positiones.

Ad Imam. — — — affirmat.

Ad II. Affirmat. So lange es denken konne hatten die Sagelters 2 die frieszoijters aber zu der contribution den dritten theill abstatten mussen.

Plura nesciens dimissus

Quintus testis FOLKERT HERMANSZ, *citatus, avisatus juratusque deposuit*, seij ein man von 57 jharen, wohne in *Nehrmohr*, seij ein hauszman und ernehre sich des standesz, gonne dem rechthabenden der siegh dieser sachen, wolle die warheit sagen,

Ad positiones,

Ad I. — — — Affirmat.

Ad II. Itidem affirmat, wan die frijeszoijters weiniger alsz den dritten theill hatten contribuiret, das-

selbe hatten sie den Sagelteren wegen ihrer guhtherzigkeit zu bedanken.

plura nesciens imposito silentio dimissus est.

Expeditum est praesens examen in judicio zu Lierortt den 22 Aprilis A°. 1641.

Tilom. Wiarda
gräfl. Ostfriesch.
ambtman zur Lierort.

---

i. 1.

Schrijven van den Heer Drost te Cloppenburg aan Cancelier en Raden te Munster, nopens het verschil tusschen Friesoiha en de ingezetenen van Saterland, over de quotele aandeelen van beide partijen in de betaling van de buitengewone krijgsschattingen.

Van den 2 Junij 1641.

Hochwurdige, hochEdelgeboren Gestrenge Ehrnvest und hochgelährte steets groszgunstigh gebietende herren:

Wasz in streitiger extraordinari krieges contribution sachen der Frieszoijteschen burgerschafft wieder die Sageterlander ahn seidten beclagten, auff iungst durch herrn doctoren borkhorst publicierten bescheidt parendo uns sambt darein vermeldeten beilagen eingeschikt, dasselbe thuen E. hochw. hoch Edel-Gestr. undt herl. wijr unterdienstlich zu fertigen,

undt scheint iedoch unvergreifflich so viel wijr darab warnehmmen konnen, dasz wegen der ordinari kerspelschatzungh der streit nit, sondern ein theil wie der ander dieselbe verrichten mussen und nur alleine furnemblich zwisschen ihnen diese *controversia*, ob nemblich in denen extraordinari krieges contributionen die Sageterlandere 2 und die von *frieszoijtha* einen theil entrichten sollen, ahn seidten der Sageter sustinirt man nhur 2 theile und dasz den 3 theil die von *friesoijtha* abstatten mussen, beruffen sich deszwegen wie billigh auff uhralt herbrachte possession, die friesoijter aber unterm schein der kerspelschatzung wollen sich vom dritten theil eximieren und alle schatzungen exones und wass dehren aufflagen mehr sein muegen auff kerspelschatzung ziehen wollen, und alsz solchen ohnmoglichen ertragenden last den Sagelterlanderen auffm halsz walten, welches E. hochw. hochEdelg. Gestr. und herl. nur berichts weise, mit nichten aber Ihnen hierein einiger gestalt ziel und masse zu geben, unterdienstlich erinneren, und auff berurter Sageterländer einbringen dehren wolgefellige erklerung gewartigh sein wollen, dieselbe damit Gottes getreuwen schutz wolbeüehlendt, *Cloppenburgh* den 2 junij *A. C.* 1641.

E. Hochw. hochEdelg. Gestr. und Herl.
steets unterdienster

F. W. Smidt
Drost

W. de Volbuer
Rentem.

Buitenop stond:

Denn Hochw. HochEdelgeboren, Gestreng Ernuest. und Hochgelährten furstlichen Munsterischen heimbgelassenen herren Cantzleren und Rhäten ꝛ unseren steets groszgunstig gebietenden herren

Munster

Nog:

Beambte zur *Cloppenburg* schicken der friesoijthe-schen bürgern und der Sagelterlander

Exploitijrtes Examen
In 8 beijlagen

D. A. Boochart *Sijndico.*

Praesent. Munster 6 Junij 641.

---

1. 2.

Klaagschrift van de Frysoithers aan den Drost F. DE WENDT *te Cloppenburg, wegens de aanhouding van hunne burgers en paarden in de verschillen tusschen hen en de Sagelterlanders over de belastingen.*

Wol Edel: Gestreng. vnd Ehrenvester grosz vnd hoch gepietender Her Drost etc. E. Wol Edel: Gestreng. etc. haben leichtlich zu ermeszen in wasz schimpff vnd schaden wie durch beschehener anhaltung vnserer Burger mit Ihren wagen vnd pferdten, in groszer anzahll vnd viel tagen, ja vnserer persohnen, noch heutige stunde wir gesatzt worden, solche verunglimpffung wir genugsamb zu hertzen gefuhrt, sein

auch Jegen die verubrsachere dieselbe zu eifferen, vnd unseres schadens erstattung angepucrende ortterr vnd zeit zu bitten entschloszen, unsz deszen bedingendt, nun haben wir ja unseres theils die bezhalung zu den auff die Ambtter distribuirten 50000 reichsth. auch der Lingeschen demolierung offerirt aber nicht angenohmmen werden wollen, weiien die Sageter mit einer erdachten vnfuegsamer erneuerung, alsz dasz sie mit uns zur halbscheidt bezhalen wolten sich insinuiren welches ihr vnbefugtes furhaben E. wolEdl. Gestr. etc. unter anderen auch darausz, dasz sie uf verscheidene desz Richters zu *frieszoijtha* verschreibung, Ihrer der Sageter Eingesessenen umb ihres anschlages zu gerurten gelderen gewartig zu sein etc. muthwilliglich auszgeplieben, wie der Richter dem herren Drosten referirt hatt. Zu deme alsz E. wolEd. gestr. etc. dieselbe bei dieser unser beharlichen anhaltung anhero schrifftlich abgeladen, gleicher maszen uber die Ihnen præfigirte zeitt noch bisz im dritten tag *contumaciter* auszgeplieben gnugzamb erspuren können, deme allen ungeachtet werden wir alnoch immer in burgen handen gehalten, und die Sageter so alnoch nichts geleistet, gehen frei daher, alsz wan sie alles woll auszgerichtet hatten, doch wie dem allen, wir erpieten uns al noch wie vorhin unseren antheill nach gelegenheit, gleich den nachbaur statten, insonderheitt der stadt *Cloppenburg*, so in einem Ambte gelegen, und zu den vertheilten funffzig (tausend?) reichsth. drei kerspelschatzung beigebracht, auch drei kerspelschatzung sambt dem interesze *a die morae*, wasz unsz dessen nach pilligkeit kan offerlagt werden, und dannoch

eine kerspel schatzung zu den Lingeschen wesen zu erlegen, der troistlicheu zuversicht man wirtt unsz daruber nicht beschweren, sonderen daiegen wiederumb zu freijen fueszen kommen laszen, konnen demnegst die Sageter mit bestendigen grundt und warheit beweiszlich uff uns bringen, dasz wir mit ihnen zu gleichem theile kerspelschatzung und andere Ambtz beschwer fur diesem bezhalt haben, und wir dazu schuldig und verbunden, mueszen wir erwartten, werdens aber die Sageter schwerlich thuen konnen, unterdienstlich bittendt die beschaffenheit wist . . . (?) groszgunstiglich zu consideriren und der sachen rechtmaszigen auszschlag zu geben.

Cloppenburg den 15 Januar 1633.

E. Wol Edel Gestr. etc.
unterdienstwillige
WILCKE MEIJER
JOHAN . . . . .

An hern Drosten FRIEDERICH DE WENDT des ambtz *Cloppenburg.*

---

k. 1.

Schrijven van den Heer Drost F. SMIDT *te Cloppenburg, aan den Drost en Rentemeester te Vechta, over de commissie, aangesteld om de verschillen tusschen Friesoitha en Sagelterland over de krijgscontributie mede te helpen eindigen.*

17 December 1641.

HochEdelgeboren: Gestreng: und Vester, auch Ernhaffter guete freunde,

denselben wirt ohngetzweiffelt bevorsthehen, welcher gestalt denselben fur diesem einige ... commission zukommen wegen dero frieszoijteschen und Sageterländeren Eingesessenen streitigkeiten alle information einzunehmmen, weiln nhun eine geraumer zeit darauff nichts erfolgt, unter dessen selbige streitigkeiten sich je langer je mehr offenbahren, und wol hochnöthig wehre selbigen sachen gentzlich abzuhelffen, so woll hiemit freundt- vetter- und nachbarlich begehret haben, dahin fürdersambst zu gedennken, damit selbige anbeuohlnne commission ihre richtigkeit erlangen undt selbige partheijen durch einen oder anderen wegck guetlich von ein ander gesetz werden muegen, versehe mich dessen also, und beuehle dieselbe damit dem Almechtigen, *Cloppenburg* den 17 10bris A° 1641.

Derselben

Dienst, und freundter.

F. Smidt

Drost.

Buitenop stond.

Dem hoch Edelgeboren Gestreng. und Vesten auch Ernfesten Heinrichen von Bahlen Drosten und Johan Schutten rentmeisteren zur *Vechte* etc. meinen besten lieben vettern und sonders gueten nachbar' freunden

Praesent. den 19 decembris 641 Cloppenburgische Commission betreff.

k. 2.

Bevel van den Bisschop van Munster, CHRISTOPH BERNHARDT, *aan den Drost en Rentemeester te Cloppenburg, om de Friesoithers, wegens de verschillen tusschen hen en de Sagelterlanders over ieders aandeel in de lasten, tot nadere verklaring niet verder bezwaarlijk te zijn.*

Copia.

CHRISTOFF BERNARDT von Gottes gnaden Bisschoff zu *Munster*, Administrator zu *Corveij*, Burggraff zum *Stromberg* unnd Her zu *Boockelohn* etc.

Uns Liebe getreuen ausz der anlage habet Ihr zu ersehen wasz die Statt *frieszuitha* wegen von unsere cammeraccinsz prætendirter exemption ahn uns bitlig gelangen laszen, befehlen darauff hiemit gnädig dasz deroselben dieserhalb vordieszmahlen weitersz nicht zumuthen, sondern unsre fernere erklehring daruber abwarten sollet Einzwisschen aber wollen wihr dasz dieserhalb beij dasiger Ambts Registratur vornachricht sich befinde, krefft unsersz am 22 februarij 1657 ertheilten gnadigsten befellich mit ehrsten erwerten unnd verpleiben Euch mit gnaden gewogen. geben *Soegell* den 18 7bris *Anno* 1667.

CHRISTOFF BERNHARD.

Inscriptio:

Dem uns unsern Drost unnd Rentmeisteren zur *Cloppenburg* Lieben getreuen CARLN OTHMAR GRODTHAUSZ unnd GERHARD ARNOLDT VOLBÜER sambt und sonders

L. S.

Van buiten stond:

Befelch wegen nachgelaszener cammeraccinszen *de dato Sogell de anno* 1667 erhalten den 18 7bris.

I.

Schrijven van den Heer Drost F. SMIDT *te Cloppenburg aan den Cancelier en Raden te Munster, over dezelfde zaak.* (Zie Bijlage K.)

Den 23 10bris 1642.

Hochwurdig: hochEdelgeborn Gestrenge Ernuest; und hochgelährte steetz groszgunstig gebietende herren,

Wasz des Sageterlandes semptliche Eingesessene wieder die friesoijtische burgerschafft, auff iungst Ihnen insinuirten beüelch schreiben sich wieder antwortlich resolvirt und daneben zum fleissigsten gebethen solches alles haben E. hochw. hoch Edelg. Gestr. und Herl: ausz dem einschluesz mit mehreren groszgunstiglich zu empfangen, wan mir nhun und menniglich genugsamb bekandt, dasz es umb diese sache angezogener massen und anders nicht beschaffen und zum ünüerhoffeten fahl obgem. supplicanten nicht bei verrichtungh der zweij theilen und die friesoijtesche des dritten theils in extraordinari auszgaben zu lassen oder daruber keine erträglicher remedyrungh empfinden, sehe ich nicht, das dieselbe Sageterlandere beij dasz ihrige einig verpleiben haben werden sondern alle darausz scheiden und zum bettelstab

gerhaten muszen, wirt alszdan von ihnen weinigh oder gahr nichts zu erzwingen sein, massen deren antreffende abgeordnete solches alles auch auszfuhrlicher in unterthanigkeit remonstrieren werden, mit unterdienstlicher bitte E. hochw. HochEdelg. Gestr und Herl. dieses alles in reifflicher consideration ziehen und daruber des ferneren verhaltens groszgunstige erklerung ertheilen lassen wollen dieselbe damit Gottes getreuwen schutz wolbeuehlendt, *Signatum Cloppenburgh* den 23 10bris A° C 1642.

E. Hochw. HochEdelgebor. Gestreng: und Herl.
steetz unterdienster.

Zonder naamteekening.

Buitenop stond:

Denn Hochw: HochEdelgebor: Gestrengen Ernuest. und hochgelährten furstlichen Munsterischen heimbgelassenen herren Cantzler und rhäten e meinen steetz groszgebietenden herren

Munster.

---

m.

Schrijven van den Drost te Vechte aan dien van Cloppenburg over de Commissie, aangesteld om de genoemde verschillen bij te leggen.

Den 2 Januarij 1642.

HochEdelgebohrner

Dessen schreiben von 17 Xbris verflossenen jhares der unsz wegen der zwisschen friesoithe unnd Sa-

terlandt schwebenden streitigkeidt halber auffgetragener commission haben wir alhie zu Vechtt erhaltten Ob wir nun unsz derselben guetermassen wissen zu entsinnen, so sehen nit wie dieselbe bij diessem winterlichen ungewitter ünnd feiandes gefahr halbe, da alles landt commission in aügenschein genohmmen werden musz, zum effect fuglich gebracht werden konne, da derselbe aber dasz beijde partheijen mit einer mundtlichen conferentz in die guete von einander zu bringen vermeinen thätten, auff solchem fall wir ihnen zur *Cloppenburgh* einen sichern tagh anzuordnen unnd die sache vor zu nehmen unnsz hiemit anerbotten haben wollen, warauff derselben wiederandwortlichen berichtt zu unserer nachrichttungh furdersambst erwartten, dem wir Gottlichen schutz empfehllen. *Signatum Vechtta* den 2 januarij *Anno C.* 1642.

Deroselben

Dienst unnd bereitwilligste.

Buitenop stond:

Copia

Schreibens an die beambtte zu *Cloppenburgh.*

n. I

Besluit van Cancelier en Raden te Munste ten opzigte van dezelfde zaak.

Zonder dag en jaar.

In Committirter Extraiudicial sachen dero frieszoijteschen Burgerschafft clagern einsz-wieder die samptliche eingesessene desz Sageterlandts beclagte anderen theilsz ist mit zuziehung endtsbenenten unparteijschen rechtsgelührten fur dieszmahl diesser bescheidt dasz ess beij den Fuirstl. Munst. heimbgelassenen hernn Cantzlern und Rhäten hiebeüorn ertheilten gemeinen bescheide, dasz nemblich die extraordinariae contributiones und sonsten andere zufellige steurenn nach getrage und proportion der kerspelsschatzungenn einzurichten noch zur zeit zulassen biss doran ahn seidten beclagte die angemassete possession unnd gerechtigkeit gepcuerlich beschienenn, sie desswegen und dahim ubrigen streitende theile sich prüchsz und furterung zu erlaeszenn nicht gemeinet, ahnn dasz ordentliche Berichte verweisendt und die alhie angewandte uncostenn ausz bewegender ursachen recompensirendt

ALBRECHT BORKHORST

Pro Copia auscultata et verbotenus concordante
GEORGIUS BANGE *Notarius subscripsit.*

n. 2.

Bevel van den Kamer-President en Raden te Munster aan den Rigter DUVELL *te Friesoithe, om de Sagelterlanders, ter oorzake van de nog niet betaalde schatting, voor alsnog met geene executie te vervolgen.*

Demnach ihro hochfurstliche gnaden zu *Munster* unnd *Paderborn* etc. unser gnadigster herr auff unterthanigstes suppliciren dero Eingesessenen im Sageterlandt unterm dritten dieszes gnadigst ahnbefohlen haben, die bereiths auff derenselben geschehenes suppliciren ahnbefohlene relation nachdem alles untersuchet unnd *in pleno consilio* uberlagt sein wirt abzustatten unnd in zwischen dem Richteren DUVELL mit der Execution zu zucken, an zu befehlen alsz wirt nahmens deroselben gemelten Richteren hiemit ahnbefohlen mit der anbetroheter Execution gegen gedachte Eingesessene bisz weiter verordnung an zu stehen. *Signatum Munster* den 4 augustus 1708.

Hochfurstlich Munster. Cammer-præsident unnd Räthe

M. G. S. F. Hr. DROSTE.

G. PLENCKER.

Met zegel.

Richteren zu *friesoitha.*

O.

Bevel van FRANTZ ARNOLDS, *den Bischop van Munster, aan de Sagelterlanders, dat zij hun aandeel in de buitengewone belastingen pro rata als voordezen betalen zullen.*

Ihrer hochfurstlichen gnaden zu *Munster* und *Paderborn* etc. unseren gnadigsten fursten und herren ist in sachen deren eingesessenen des Sagterlandes wieder die beambte und gutsherren des ambts *Cloppenburg* die prætendirte exemption von denen extraordinarien ambts præstationen betreffend unterthanigst referiret, weilen sich nuhn befindet, dasz die klagere schoen uber 40 jahr zu allsolchen *extraordinariis pro rata* concurriret haben, so lassen hochstgemelte Ihre hochfurstlicher gnaden es darbeij bewenden, und befehlen denen selben hiemit gnädigst sothaene præstation solange bisz sie die exemption beszer dan biszhero geschehen ist, werden erwieszen haben, zu contribuiren oder der execution zu gewartigen. Uhrkundt hochfurstliches handtzeichens und secrets. *Signatum Munster* den 10 Xbris 1708.

L. S.

FRANTZ ARNOLDS.

ad supplicam deren eingesessenen des Saterlandes und beambte und guethsherren ambtes *Cloppenburg.*

pro copia cum suo originali concordante et collationata de- et subscripsit ac subsignavit cæsareus publicus et immatriculatus debite requisitus NICOLAUS SCHIPMAN *Notarius.*

L. S. Notarii

pro copia copiæ concordante et collationata de- et subscripsit ac subsignavit caesareus publicus et immatriculatus debite requisitus CASPAR HUEDEN *Notarius.*

L. S. Buitenop:

Adjunctum sub A (vermist).

p. 1.

Acte van appel aan de zijde der Sagelterlanders van bovengesteld bischoppelijk besluit.

Domine Notarie! *etc.*

Demnach allen undt jedem in rechten beschwerten das *remedium appellationis* heilsamblich zu statten kommet, undt dem wir durch eine auff von einen oder anderen Herren referenten h. s. wiederrechtlich undt einseitigh abgestattete unterthänigste relation gnädigst unterm *dato d.* 10 Xbris 1708 zwarn abgefaszete dennoch uns erst am 10ten lauffenden monaths undt jahrs zur wissenschafft gerathene urtheil dahero mercklich beschwert, dasz wir die extraordinarien ampts præstationen so lange bisz wir die exemption beszer dan biszhero geschehen werden erwiesen haben zu continuiren oder die execution gewartigen haben sollen; ob wir billich alsz gehorsambste unterthanen uns nicht unterstehen sollen von allsolchen gnädigsten befehl zu appelliren, weilen dannoch ein solches *ad relationem* eines oder anderen h. s. einseitigen

herren referenten vieleicht herauskommen, undt wir der fuesfälliger hoffnungh leben, Ihro hochfurstlicher gnaden werden unsz auch daszjenige so wenigh in ungnade uffnehmen alsz entsagen, wasz hiereinfalsz die rechten dehnen wieder recht beschwerten so heilsamblich zustatten kommen laszen, und *in solatium gravatorum* verordnet haben, absonderlich da dieserseits so begrundete ursachen *exemptionis* furgebracht, Exo auch die angeblich zu 40 jahren von beschehene præstation deren extraordinarien amptes præstationen rechtsbeständigh nicht erwiesen, alsz thuen wir in solcher rechtlicher zuversicht *intra labens adhuc a die notitiæ decendium* von allsolcher urthel in besorge ferneres beschwert zu werden *ad quemcunque superiorem de jure competentem* hie durch provociren undt appelliren *acta et rationes decidendi nec non apostolos instanter instantius et instantissime* undt Euch *Notarium* bitten, ihr wollet unsz von dieser interponirter appellation negst behoeriger notification *instrumentum seu instrumenta erga condignum* mittheilen.

Signatum Munster dem 14 januar. 1709.

Buitenop stond:

Schedula appellationis
In sachen
deren eingesessenen des Saterlandts
und
herren beampte undt guethsherren amptes
Cloppenburgh.

p. 2.

Verzoekschrift der Sagelterlanders aan den Drost en Rentemeester te Cloppenburg, om het behoud hunner vrijheden, welke zij beweren in gelijke mate te bezitten als de steden Cloppenburg en Friesoithe.

Hochwohl gebohrner freiherr

Genädiger herr Drost.

Hoch Edell. hochgepietender herr rentemeister.

Auff das von dem angesetzten fuhreren PETZERENS angegebener supplique undt darauff von ihro hochfurstl. gnaden unsersz gnädigst, landtesz herren ahn ihro gnaden undt hochedelen gnädigst auszgelasenesz *rescriptum de dato Munster* den 30 7bris ist unsz den 8 oder 10 octobris zwarn communicirt musen darauff in schuldigst gehorsambster beandtwortung anhdienen dasz wir gleich *Cloppenburg, Friesoijtha* mit keinem extraordinar beschweeren graviret noch zum auffbot mit geweher zu erscheinen, es seijden dazs zu zeitt der noht aufferforderen zu besatzung desz hochfurstl. ambthausz *Cloppenburg* gegen darreichung nohtturfftigen unterhalt auch kraucht undt loht aus gnädigsten landeszfurstlichen befehllich zu compariren angehalten werden, in masen wir Sagderländer zum ordinarien vollen schatz 91 reichsth. undt zur hochfurstl. taeffel 4½ tonnen butter alsz eine grafen schatz genandt jährlich beibringen musen, undt auch beibringen, daiegen von allen beschwer, dienst, last, freiheit geniesen dörfften, sindemahlen von heisigen ambthaus wie bekandt vier meil oder acht stunt abgelegen, in morratzigen grundten unseren sitz haben aus dem moher

den torff graben, mit geringen boten nach Oestfrieslandt fährendt unsern subsistantz darausz suchen muszen folglich zeitt der noht keinen beistandt von den ubrigen ambtszgesessenen zu erwarten haben undt leider! bei dem *Anno* 1672 mit Hollandt gehabte streidt gantz auszgeplundert einige manschafft als gieselersz mit sich geführet, jahr undt tag in der *Bourtange* gesessen, unterhalten und bekosten (: fälsz dieselbe unsz nicht bei spähten abendt uberfallen undt da wir alle *praesentes* gewesen füglich unsz vor solchen parteij defendiren hatten konnen :) dannoch dadurch gantz verahrmet undt crepiren dörfften; allen unangesehen haben wir unser geweher so guht als die beste, halten darzu sechsz Schuttenmeister umb das geweher dreimahl im jahr zu visitiren, undt das zwaren zu unszer äigenen landesz nutz zum schrick der benachbahrten umbliegenden frembden nationalen doch ausz unseren äigenen antreib alle jahr den vogel schieszen auff das ein ieder sein geweher in gütten *esse* halten mogte. Wahn wir dan in solchem punct Cloppenburg, friesoijth gleiche freiheit geniesen solten, so finden nicht dasz wir Sagderlander mit Exercirung Enchargirung desz furdeszgage sollen fur anderen graviret werden sindemahlen *erstlich* dasz hochfurstl. hoff cammer lägerbuch, *folio* 145 vur unsz militiret

Zweitensz unsere herren beambten selbsten äigenhantlich attestiren lauht copeilicher ahnlage dasz keinesz wegesz schuldig solche *onera* auff- undt anzunehmen, in ansehung dessen weilen solche *Exercitia* selbst unter unsz gleich andere privilegiirte öhrtere dan undt wann gelegentlich treiben, werden

auch solches weiter Ihrer hochfurstl. gnaden unserem gnadigsten landesz herren zu unser schuldigster verantwortung fur- undt anbringen lasen etc.

Belanget derowegen ahn Ihrö hochwohlgeb. gnaden undt hochEdelen hoheiten, sie geruhen diese geringe schuldige Exculpation *pro paritione* desz auszgelasenen befehlichsz fur erst gnädigst annehmen unsz mit dergleichen *onera* nicht weitersz graviren hiniegen dem furder PETZEREN dahin, wohin gehören solte anweisen, unsz aber davon alsz ohnschuldige privilegiirte Sagderlandere von diesen undt anderen Extraordinar anlagen gnädigst entbindten solche hohe genade werdten mit hochster schuldigkeit zu demeriren unsz beflissen verpleiben die . . . .

Ew. hochwohlgebohr. gnaden undt hochEdelen

Dienstgehorsahme dienere sämbtliche Eingesessenen desz Sageterlandtsz.

Cloppenburg den
13 october 1707.

Buitenop stond:

Dem hochwohlgebor. herren, herren FRIEDERICH MATHIASEN freiherren KORF genandt SCHMIESZING Auch hochEdelen herren FRIDERICH ANTON VOLBUER, renteмeisteren hochfurstl. Munst. herren beambten ambts *Cloppenburg*, unsere hochgepietende herren

unterthänig=gehorsambste
Parition
Unserer sämbtliche Sagderlander
Eingesessenen.

9.

Berigt van den Heer Ontvanger van Sagelterland, B. R. DORSTEN, *aan de Heeren Drost en Rentemeester van het Ambt Cloppenburg, over de opschorting der executie, welke zij de Sagelterlanders zouden aandoen, wegens hunne weigering van hun aandeel in de buitengewone belastingen.*

Hoch wolgebohrner freijherr
gnädiger Herr ambts Droste.
Auch hoch Edelgebohrner Hochgelärter
Hoch geEhrtigster herr hoff Cammer Rath und
ambtes Rentemeister.

Dah ich auff verffuhrter morositāt deren Sagterlanderen deren wegen den zweijten termin der halbscheijdt beambtlich auszgeschlagenen contingentz von ambts noethen (?) und Churfurstlich erhaltenen *dono gratuito* bereitz fur mehr alsz 14 tagen der diesz fälsigen *observance* gemaes einen executanten umb bisz erfolgendes berichtigung jenen auszschlages beij dörtigen vorsteheren, gegen genusz 7 schilliugen tag geldts zu liegen abgeschicket, wird mir so even *per Notarium* BITTER von seiten dieser herren Sagterlander ein weitlaufftiges *supplicatum* sammt zuruck geschriebenen gnädigsten befelch insinuiret bisz anderweiter verordtnung mit aller Execution an zu stehen und abgeschickten executanten so forth zurück berufen; ich habe mir *rebus sic stantibus nolens volens* gefallen laszen muszen zu letzteren behuef zur morgen abschickung ein zettull zu verfertigen, allein wie diese liebhabere schwerlich mitt guthen willen resolviren werden den execanten sein gebuhrung ab zu fuhren,

wovon sie doch *Circumstantiis inspectis* kentlich sich zu entfreijen nicht im standt seind, so habe auff den mehr alsz gnug versicherten nicht zahlungs fall in betreff solcher executanten gebuhr mihr ein gnädig und hochgeneigt verhaltungs befelch gehorsambst und erstmoglichst auszbitten muszen, weilen eines theiles der abgeschickten kerl auz seinem gewerb und arbeit dahin von weib und kinderen sich solang entfernet und ohnehin des daran verdienten geldes nicht lange entbehren kan, anderen theiles mir bedenckt und beschwerlich ist solche gelder auf kunfftig gutes glück ausz zu schieszen und dritten theiles zu consideriren ist, wohin wan dergleichen laufferijen und lufft-sprungen nicht hinlänglich gesteuret und abgeholffen wird, das *sistema* auch so gahr in denen schatzungen selbst zu verfallen drohet, wan der *receptor in ejusmodi emergentibus* seinen äigenen sack zu emploiren necessitiret seijn solte. Ich bin sodan mit allen respect

frisoijthe den 1sten februar 1754.

Ew. hochfreijherrlichen Excellentz meines ggn herren ambts Drosten

auch

Ew. hochEdelgebohren M. H. H. hoffcammer Rathe und ambts Rentemeisteren gehorsambster diener

B. H. Dorsten

qua receptor des Sagterlandts

L. *ejus* S.

Hanc copiam esse concordantem cum vero suo originali attestor ego CASPARUS HUEDEN *Notarius Cæsareo publicus et immatriculatus debite requisitus scripsi, subscripsi et subsignavi* CASPAR HUESEN. *Not. m. p.*

Buitenop stond:

A son Exellence

Monseignenr le Baron de SCHMISING Conseiller intime de S. A. S. E. de *Cologne* l'Evêque et Prince de *Munster* etc, Seigneur de *Tatenhausen*, *Masthoff*, *Osthoff*, *Lanne*, *Lette*, *Duderstadt* etc. etc. Drossard etc.

A Monsieur SCHUMACHER Docteur en droits, Conseiller de la chambre des finances de dite son Alt. et receveur du baillage

à

præsentatum den 4 februar. 1754. *Cloppenburg.*

adjunctum sub D.

r. 1

Klaagschrift van de Ambtenaren te Cloppenburg aan zijne Keurvorstelijke Doorluchtigheid van Keulen enz., over het gedrag der Sagelterlanders ten aanzien der lasten, welke zij als buitengewoon niet vermeenden te moeten betalen.

Hochwurdigst Durchlauchtigster Churfurst gnädigster furst und Herr.

Auff von Ew. Churfurstlich. D, *ad supplicam* deren Sagterlander Eingesessenen unterm 7ten *januarii anni currentis* gnädigst datirten apostillar bescheides be-

richten wir flichtgehorsambst, wie dasz solche leuthe Ew. Churfurstlich. D. lauter onwahrheiten einberichtet haben, soda die unterthänigst mit præsentirte anschlusze *sub* A. B. C. *et* D mit mehreren *in continenti* erweiszen thuen alsz furnemblich erweiszet das *adjunctum sub* A wie dasz so gahr weijland ihro Churfurstl gnäden FRANTZ ARNOLDT bereitz unterm 10ten Xb i 1708 furstvatterlich gnädigst befohlen, dasz die Sagterlander *poena executionis donec* zur zahlung deren von uns beambten auszschlagenden extraordinarien angehalten werden und *pro quota* contribuiren sollen sie auch jehdesmahl *pro rata* dazu contribuiret haben; alsz nuhn die Churfurstl. don gratuit-gelder so wohl alsz landttages, Diæten und sonstigen *ad extraordinaria* gehoeren dieselbe dazu auch allezeith mit beijgetragen, so ist ohnmaesz geblich nicht meer alsz recht und billich dasz solche frevelere *pro quota* zur zahlung *executive* angehalten werden mueszen, forthan erweiszet das *adjunctum sub* B krafft weszen Ewr. Churfurstl. D. so gahr *de dato Clemenswerth* den 22 octobris 1742 schon uns beambte gnädigst befohlen die dancknehmigkeit aus dem uns gnädigst anvertraueten ambte soforth zu erlegen so auch geschehen, verfolglich unsere flicht und schuldigkeit geweszen Ewr. Churfurstl. D. gnadigste befelchere zu stracker execution zu bringen, da nühn die ubell gerathene rebellische unterthanen wieder ihren eigenen fursten und landesherren beij hochstdero regierüngs Cantzleij geklaget und ohnwahrheiten eingebracht, so ist nichtes billigers, alsz dasz solche Ihrer frewelmuth und ohngehorsambst halber *in continenti cum refusione expensarum ad exemplar aliorum* zur verdienten be-

straffung gezohgen werden, damit solche hinkunfftig beszer lernen Ewr. D. alsz ihren gnädigsten fursten und herren zü respectiren und von solcher despectueusen supplicirens arth abstehen mogen; was nuhn receptor im Sagterland einberichtet und was die Sagterlander uns insinuiren läszen erweizen die anlagen *sub C et* D da nuhn aber ein *suspensivum executionis* von Ewr. Churfurstl. D. regirungs Cantzleij *sive* hochpreiszlichen hoffraht *sine clausula* erkandt ist, so haben wir den gnädigsten verhaltungsbefelch (: ob wir mit der execution noch langer anstehen und wie wir uns ferner verhalten sollen, maszen es eine sache ist, so kein *moram* leijdet und Ewr Churfurstl. D. hochst gnädigste persohn selbsten angehet :) so baldt moglichst unterthänigst auszbitten sollen und seijnd ubrigens in tieffster submission.

Ew. Churfurstl. D.
unseres ggsten fursten und herren
unterthänigste gehorsambste beambte des ambts Cloppenburg und in abweszenheit Herren Drosten nahmens deren selben

F. A. Schumacher. Rentm.

Hanc copiam esse concordantem cum vero suo originali attestor Ego Casparus Hueden *Notarius cæsareo publicus et immatriculatus debite requisitus scripsi subscripsi et subsignavi*

Caspar Hueden *Notar. manu propria*

L ejus S.

Unterthan. andtworth. bericht *cum adjunctis sub A. B. C et D* denen Sagterlanderen betreffend *in puncto præstandorum extraordinariorum. Præs.* d. 9 febr. 1754 Herrn burgemeister DRENSCHWELING (?)

r. 2.

Schrijven van de regering te Munster aan de Sagelterlanders, dat, uit hoofde van hunne verschillen met de ambtenaren te Cloppenburg, hun agent in de zaak der buitengewone belastingen, de Heer STAPEL, *den 14 Mei 1754 op de nieuwe raadkamer te Munster verschijnen moet.*

In sachen deren eingesessenen znm Sagterlandt klageren gegen und wieder unsere beambte zur *Cloppenburg* und *receptorem* DORSTEN beklagte *punctum* uber beambtlich auszgeschlagenes *donum gratuitum* und ambts gebuhrnus angelagten *executum* betreffent, wirdt klageren ihr agenten STAPEL zu bevolmächtigen, so dan auff insinuation dieszes bescheidts den 14 instehenden monats maij morgens zehn uhren auff unserer newen rahtstuben umb uber ein und anderes in gefolg gnädigst aigenhändigen befelges *summarie* gehordt zu werden persohnlich zu erscheinen beij zehn goldgulden straff auffgegeben. *Decretum in consilio* den 5ten april 1754.

L. S. S. Vt. CARL VON DROSTE *m. p.*

H. M. MULERT.

Buitenop stond:

Intimatum den 28sten april 1754.

per me

WIGRAD KANSNAE.

r. 3.

Verklaring van den Notaris J. G. NÖLCKEN, *wat de Rentemeester van het ambt Cloppenburg hem op zijne vraag: waarom de, aan de hier genoemde Friesoither burgers ontkomene panden zouden verkocht worden? geantwoord heeft. Deze Notariele afvraging was geschied op verzoek van* JOHAN WERNEKENS *van Friesoithe.*

Anno 1757 den 17 8[bris] habe ich *Notarius ad oralem requisitionem* des JOHAN WERNEKENS den herrn hoffcammer Rhate und ambts Rhentemeistern SCHUMACHER zur *Cloppenburg*, warumb und ausz wasz uhrsache der SCHWER HANEKAMPFF, FOCKE WILCKENS, WILCKE GRIEP und JOHAN WERNEKENS executirt und die auffgezogene pfande distrahirt werden sollen, befraget, so hatt vorbesagter herrn hoffcammer Rhat und ambts Rhentemeister SCHUMACHER, dasz darumb obbemelte *requirentes* weilen dieselbe auff sein befehl ihm ihre gründe nicht anweiszen wollen und deszhalber *inobedientes* gewessen, gepfandet und die pfande distrahirt werden solten, mir in andtwort ertheilet, so geschehen *Cloppenburg* in des herrn hoffcammerrhaten und ambts rhentemeisteren SCHUMACHER behausung und in gegenwart zeügen MICHAEL BINGE und MICHAEL GREVE *in dato ut supra.*

In fidem Ego JOANNES GODEFRIDUS JOSEPHUS NÖLCKEN *Caesareus publ. et immatriculatus debite requisitus Notarius manu signetoque propriis.*

8.

Klaagschrift van EILERT BORGMAN, *als gevolmagtigde der ingezetenen van Scharl en in hunnen naam, aan den Keurvorst enz. over de handelwijze van den Rentemeester van het ambt Cloppenburg ten opzigte van de marklanden te Scharl.*

Zonder jaartal. Met antwoord.

Copia.

Hochwürdigster Churfürst
gnädigster furst undt Herr.
etc.

Ew. Churfurstlicher gnaden muss ich endts untergeschriebener für mich und nahmens deren übrigen eingesessenen zu *Scharrel* im Sagterlande unterthänigst klagend hinterbringen, wie dasz hochst dehro ambtsrhentemeister zu *Cloppenburg* sich jungst in voriger woche unterfangen wöllen, in unser Scharller gemeinde jedem, so nur grund zu haben verlangte zuschläge an zu weisen, keiner aber sich gemeldet habe, wan nur wir zu *Scharrele* keinen grund haben, so entbehrlich ist, auch niemahlen in unser marck von einem marckrichter oder ambts-rhentemeister grund um solches in zuschlag zu bringen angewiesen worden, und dahero unsers vorgedachten rhentemeisters vorhaben ohnerträglich ist;

So bitte unterthänigst unss Scarller in conformität deren *in copia authentica* hiebeij gelagten *ad supplicam* erhaltenes ggsten befelchens beij unseren freijheiten gnadigst zu schützen, vorgedachten ambtsrhentemeisteren alle anwiesung in unser marck beij

scharffe straff zu inhibiren, und da wir besorgen auch würcklich von ihme starck gedröhet sein, dass er uns auff allerhandt weise plagen und auff kost... jagen wolte, dawieder in hohen gnaden zulängliche vorsehung zu thuen, in der hoffnung ersterbe

Ew. Churfurstlicher gnaden
unterthänigst gehorsambster
Ew. Churfurstlichen gnaden unterthänigst gehorsambster EILERT BORGMAN als bevolmächtiger der gemeinheit *Scharrell*.

Inscriptum erat:

An ihro Churfurstlichen gnaden zu *Cölnn* etc. als Bisschoffen zu *Munster* unterthänigst gehorsambst nothdringliche bittschrifft *cum adjuncto* an seithen deren eingesessenen des dorffes *Scharrell* in Sagterland. zum hochpreiszlichen geheimbte Raht

am 27 octobr. 1764.

Lager stond:

Decretum supplica

An die beambten um. nach vorhero diesse beijgelagte anlage innerhalb 14 tagen zu berichten. Urkund. Churfurstliches geheimen Cantzelrij insiegels und der vidimation.

Signatum Munster am 27 8bris 1764.

L. S. Vt. T. W. VON BÖSELAGER.
MUNSTERMAN.

Onder dit alles stond:

Dorffes *Scharrell* in Sagterland

STAPEL agent.

Concordat cum originali; ita testor JOANNIS HERMANNUS GRODTHAUSZ *Notarius publ. et immatr.* *m.* P.

t.

Verklaring van den E. Heer J. WESTERMAN, *Pastoor te Scharl, en van den Heer* G. DUVELL, *op verzoek der Sagelterlander ingezetenen gegeven, dat zij, Sagelterlanders, ten blijke hunner vrijheid van landfolge of Heeren-diensten, niet in den turf van den houtvester (boschwaarder)* LUER, *ofschoon op hoog gezag daartoe opgeroepen, gearbeid hebben.*

Alsz die sämptliche Eingesessenen desz Sagterlandts sich beij mich angegeben unnd vorgegeben dasz ihnen aufferlagt seij zu beweisen dasz sie ahn den torff welche vor dreij jahren der holtzforster LUER auff gnadigsten befehl ihro hochfurstlicher gnaden unsers gnädigsten herren keine arbeit verrichtet oder denselben zu der arbeiten geholffen hetten unnd weilen mihr unterbenenten ein solches bewüst in deme gemelten torff oben meinen wiesen-grundt durch die landtfolge desz ambts Cloppenburg ohne der Sagterlander einige handanlegung gegraben unnd verarbeitet worden unnd ich eine solche rechtmäszige bitte nicht abschlagen sollen sondern bezeuge hiermit dasz die Sagterlandische Eingesessene gantz unnd gar keine arbeit dhabeij verrichtet haben

L. P. *Scharll* in Sagterland den 4 7bris 1705.

JOANNES WESTERMAN *pastor in Scharll.*

Idem et ego testor GODEFRIDUS DUVELL *Judex in frisoethe. hac propria subscriptione.*

u.

Uittreksel uit het Friesoither gerigtsprotocol in de zaak tusschen den Fiscus en FOLCKE BOLSSEN *cum sociis, over de marklanden te Bollingen.*

Extractus protocolli Iudicii friesoijthensis

in sachen

h. o fisci und FOLCKE BOLSSEN *und consorten.*

Veneris den 3 Julii 1733.

Fiscus reproducta citatione beklagte für haubts insinuirt, übergab articulirte fiscal klage erwartend erscheinens und *paritionem*

Beklagte als FOLCKE FOLCKENS, ENNE HEIJENS und AHLRICH WUBBENS als bevolmächtigte der übrigen beklagten erschienen und constituirten procuratorn HENRICI *in forma consueta stipulatione mediante* HENRICI krafft erhaltener, vollmacht wolte *ad articulos* geandwortet haben

ad I dass beij ihrer lebenszeiten nuhr ein *ad* zweij zuschläge gemachet, und zwarn auss einen wilden und ohnbrauchbahren morast welches sie mitt schwerer arbeit und hauffigen mistung in etwas aptiret und ausser gemeinen marck wie sie gehört unter ihren vorfahren sich eingetheilet hätten davon nimmer *pro interesse serenissimi* weilen sie ihre marck und gemeinheit mitt verschatzen mussen nimmer prætendirt worden, hoffend dass Ihro Churfurstlich. durchlaucht alss vor angezeigten uhrsachen nicht prætendiren werde So dan *ad* 3*tium* wusten nicht dass einige haussstetten beij ihren lebzeiten verkaufft worden wiedersprach dahero des *fisci* bitte, und bath seine PPlen zu absolviren.

Fiscus acceptirte *in quantum* gethane gestandtnüsz und bath jetzo erschienene dreij beklagte *in poenam jurato non respondentium* bruechfällig zu erklähren wieder übrige aber alsz gegen welche diesse *actio capitatim* introducirt *monitorium purgandi* zu erkennen.

Henrici protestirte von solche uberflüssige kosten und repetirte seine vorige bitte.

Fiscus priora

pro extractu protocolli judicii friesoijthensis

O Volcken.

folget hieher *per fiscum in hocce articulo* ubergebene articulirte fiscal klage.

Hoch Edell.

Hoher obrigkeit *fiscus* ubergibt wieder FOLCKE BOLSSEN, ENNEN HEIJENS, HERMAN JANSSEN, LUTJE THOBEN, EVERT REMMERS, RÖBECE SONTAG, FOLCKEN FOLCKENS, FOLCKEN CORNELIUS, UMME EIJLERS, ENGELBERT HINRICHS, JOHAN FOCKEN, KASPAR HINRICHS, AHLRICH HERMSZ, AHLRICH WUBBENS, HEIJE BOLSSEN, AHLRICH ALRICHS, WITTIB MINNERT GERSEN, und KORD LUCAS nachfolgende klage setzend

1*mo* dasz beklagte einen grossen district landes ausz gemeiner marck *absque consensu Serenissimi* so *pro tertia* kentlich interessirt zugeschlagen

2*do* und solchen zu Esslandt aptiret,

3*tio* auch von gemeiner marck *absque consensu Serenissimi* dreij hausstätten als eine an HEIJEN BOLSSEN,

4*to* eine an AHLRICH AHLRICHS

5*to* und eine an WUBBEN FOLCKENS Erben verkauffet.

Bittend die zugeschlagene Esslandereijen zu aestimiren

beklagte wasz sie für die verkauffte hauszstätten empfangen aijdlich zu specificiren an zu weiszen, und beklagte *ad solvendum tertiam Serenissimo competentem* an zu strengen und benebst wegen dieszer eigenmächtiger unternehmung selbe brüchtfällig zu erklähren *aut meliori* darüber

JOS. ANT. KÖSLER *fiscus*,
pro extractu protocolli Judicii friesoijthensis
O VOLCKEN.

Opschrift:

Extractus protocolli friesoijthensis in sachen *h. o fisci* und FOLCKE BOLSSEN und consorten zu *Bollingen*.

CORRIGENDA.

Bl. 12 reg. 10 v. ond. staat: bewijst lees: bewijzen
- 13 - 7 v. ond. - ἤσαν - ἤεσαν
- 20 - 4 v. ond. - er - der
- 22 - 11 v. ond. - kerken, moet niet gelezen worden.
- 23 - 5 v. bov. - landje lees: landtje
- 36 - 1 v. ond. - over zand en veen, het geheel bleef
lees:
over het geheel zand en veen bleef
- 43 - 2 v. ond. - vingerwijzigingen lees: vingerwijzingen
- 67 - 16 v. ond. - landje - landtje
- 70 - 24 v. ond. - destijds - eertijds
- 72 - 3 v. ond. - landje - landtje
- 87 - 18 v. ond. - werkte - werkten
- 90 - 15 v. ond. - bevind - bevinde
- 101 - 5 v. bov. - *hé-oit* - *hi eit*
- 103 - 16 v. bov. - *hij* - *hi*
- 104 - 20 v. bov. - één in woord - in één woord.
- 112 - 5 v. ond. - den broek - een boek
- 125 - 2 v. ond. - *frûnde* - *frjûnde*
- 134 - 12 v. ond. - blj - bij
- 144 - 10 v. ond. - meer - zeer.
- 162 - 7 v. ond. - gemaks - gemak
- 167 - 15 v. bov. - de Sagelter-Friezen - der Sagelter-Friezen
- 196 - 3 v. ond. - wie - wier
- 201 - 6 v. bov. - him - him't
- 208 - 11 v. ond. - haar - hen
- 209 - 11 v. bov. - wûjwe. - wjûwe.
- 228 - 8 v. bov. - meerstel. - meervoud.
- 228 - 1 v. ond. - meerstel. - meervoud.
- 225 - 10 v. bov. - *alc-en* - *alc-and.*
- 227 - 14 v. bov. - aarsknoop - aarsknop.
- 240 - 9 v. bov. - boschen - bosschen
- 240 - 15 v. bov. - hûs en - hûs and

246	9 v. ond.	vlashoepel	vlasroepel
248	14 v. bov.	*scea*	*séca*
248	6 v. ond.	*scinfel*	*scinfèt*
257	2 v. ond.	begeven	begeeren
259	16 v. ond.	darde	dar de
259	1 v. ond.	ider	edder
260	6 v. ond.	soange	solange
263	6 v. bov.	SIWERT	SIUERT
263	11 v. ond.	BOLGEMAN	BALGEMAN
264	5 v. bov.	BOLE	BOLES
273	11 v. bov.	*Beiträä*	*Beiträge*
274	6 v. bov.	Comites	Comitis
277	2 v. bov.	deze	deu
279	4 v. ond.	Johes	Jotes
281	14 v. bov.	donari	donavi
281	5 v. ond.	Episcop	Episcopo
281	4 v. ond.	nobilis	nobiles
285	3 v. ond.	is, moet er uit.	
287	2 v. ond.	ertio	tertio
295	13 v. ond.	e,	es
303	13 v. ond.	gerichtiiche	gerichtliche
303	4 v. ond.	Mairle	Mairie
306	15 v. ond.	hunner	hundert
306	11 v. ond.	qoud	quod
306	2 v. ond.	söhlcen	sölchen
307	12 v. bov.	vie	viel
308	6 v. ond.	haltet	haltet, gestalt
309	11 v. bov.	paritem	paritatem
309	14 v. bov.	tadt	stadt
310	9 v. bov.	auf	aus
313	1—3,	behooren bij het voorgaand Charter.	
316	8 v. ond.	noch	lees: nach
323	16 v. bov.	iho	ihr
324	4 v. ond.	vinci	vincit
329	12 v. bov.	dats	dass
329	9 v. ond.	vorn	vom
329	2 v. ond.	schewrlich	schwerlich

- 330	- 1 v. bov.	- wats	-	wass
- 331	- 3 v. ond.	- voor	-	von
- 336	- 9 v. bov.	- gestaenes	-	gethaenes
- 337	- 5 v. bov.	- dats	-	dass
- 338	- 17 v. bov.	- gegen	-	geben
- 341	- 5 v. ond.	- uberspringung	-	uberpringung
- 347	- 7 v. bov.	- sespee	-	respee
- 347	- 11 v. bov.	- depurtirte	-	deputirte
- 349	- 11 v. ond.	- Dorowegen	-	Derowegen
- 357	- 7 v. bov.	- *cerario*	-	*ærario*
- 366	- 9 v. ond.	- entübrigen	-	entübriget
- 368	- 1 v. ond.	- follich	-	fallich
- 370	- 10 v. ond.	- eum	-	cum
- 376	- 15 v. ond.	- lieblichen	-	leiblichen
- 377	- 4 v. ond.	- dam	-	dann
- 378	- 1 v. bov.	- damtt	-	damitt
- 378	- 3 v. ond.	- rede	-	iede
- 379	- 11 v. ond.	- Oisfrieslandt	-	Oistfrieslandt
- 380	- 12 v. ond.	- oder	-	oder an
- 382	- 17 v. ond.	- door	-	voor
- 386	- 17 v. ond.	- exones	-	exones
- 388	- 7 v. bov.	- weien	-	weilen
- 388	- 2 v. ond.	- *dic*	-	*die*
- 400	- 3 v. ond.	- heisigen	-	biesigen
- 403	- 11 v. ond.	- even	-	eben
- 405	- 5 v. bov.	- HUESEN	-	HUEDEN